

india

szet társadalomtudomány irodalom művészet társadalomtudomány irodalom művészet társadalomtudomány irodalom művészet társadalomtudomány irodalom művészet

IRODALMI, MŰVÉSZETI, TÁR-
SADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓ-
IRAT / ALAPÍTÁSI ÉV: 1934
XXVI. ÉVFOLYAM 1962. 12. SZÁM
D E C E M B E R
FELELŐS SZERKESZTŐ: MAJOR
NÁNDOR

A HATVAN ÉVES GÁL LÁSZLÓT, FOLYÓIRATUNK
LEGRÉGIBB MUNKATÁRSAINAK EGYIKÉT SZERE-
TTEL KÜSZÖNTJÜK ES SOK SIKERT KIVÁNUNK
TOVÁBBI MUNKÁSSÁGÁBAN.

Máglya

Szonetikoszorú

Acs Károly

I.

*Szájadnál kezdem, szájam úgy kívánja
a tiédet, mint féligásott vermek,
mikben dohos csend halálszaga dermed,
vágynak a fölszín tündér zsebajára.*

*Két foszló hús-szirom, feslett virága
az éjszakai vad virágoskertnek.
Micsoda pogány áldozatra termett
a test alól ez a csodás palánta?*

*Most tudom csak, hogy amikor nem voltál,
miért hányódtam annyit, s mitől volt a
dúlt szorongás, ahogy százszor csalódott*

*ajkam levált a másikéről, hogy már
egyéb nem jut nekem, mint meddő próba:
epedő innnyel idézni a csókot.*

II.

*Epedő innnyel idézni a csókot,
e sűrű örvényt, a fölkapart vérnek
langyos buzgását, (hát valóban élek?)
mert enélkül megfakulnak a dolgok*

és hamuszínű, taplós hullafoltok
ütnek ki rajtuk, lassan ölő mérge
fut szét a laza rostok közt, mind mélyebb
rétegek felé: marék porrá omlott,

s száraz sóhajok söprik: sivatag táj
árnyéktalan fekete permetegje...
Cserepes számon már érik a szó, hogy:

semmi, de lám csak, te hozzámhajoltál,
meglegyint a közeli zápor enyhe
s riadt pillád remegve lecsukódott.

III.

Riadt pillád remegve lecsukódott;
el sem merem képzelni, hogy mi rejlik
egy ilyen zárt szempilla mögött, meddig
szivároghat a föltorló testdombok

marcangolt hús és összezúzott csontok
gyurmájából kifacsart leve, mennyit
kell várni, míg vigyázva föleresztik
karambol után a véres sorompót,

s a sejtésektől meggyötört tekintet
már hasztalan kutat: nincs éruló nyom
a szembenéző szemtükör simára

sikált aszfaltján... De addigra mintegy
a föld alól föltör, szétkúszik s forrón
elveszejt a mell szertelen imája.

IV.

Elveszejt a mell szertelen imája,
ómódi poklok kéklőn fölkiértő
mélyeiből egy rég felejtett, kénkő
szagú megváltás rossz malasztjait kínálja.

S már zuhanok. Az összeomló máglya
izzó üszkei eltemetnek. Késő
a visszatérés. Pernyébe enyésző
vágyak tönkjei füstölögnek. Már a

feneket érzem. Fekete táj. Mersz-e
szétnézni itt, a szénné égett égnek
böltja alatt? Ilyen lehet az álma

a tetszhalottnak, ha elgémberedve
mozdulni próbál s egyszerre fölébred
temető két kar pántjaiba zárva.

V.

*Temető két far pántjaiba zárva
ringatózom, fönnakadt szalmaszál, két
lélegzetvétel közt. S bár alig fáj még
a következő mozdulat hiába*

*megálmodott, érthetetlen talánya,
már nem is élek. Egy torz rándulásért,
ha ez bizonyíték, visszacsinálnék
mindent, az okon túlig, meg se bánva*

*ezt a méltatlan cserét. Mi a rabnak
a bilincs csörrenése, nékem annál
inkább az lesz ez a húsomra horzsoló*

*kis sajnás: így érzem magam szabadnak,
magamtól is, tőled is. Hát ne sajnálgj:
ereszd belém körmeid, mint a horgot.*

VI.

*Ereszd belém körmeid, mint a horgot
bizonytalan zsákmányába az egyszer
hoppón maradt halász. Siess, szereld fel
hóhér-szerszámaid. Te tudod, hogy jobb:*

*hogy tagjaim satuban összemorzsold,
vagy hogy sűrűn kiverd tüzes szögekkel.
Akárhogy is: énnekem vérzenem kell,
és elvérzenem ezen a kőpadon, most*

*vagy soha többé. S akkor sem egészen
mindegy, hogy e vérrelédes tortúra
már-már megszokott s szinte belémojtott*

*fortélyain túl tanít-e a szegény
lankadt tenyere valami puhább újra,
mert a kéz nemcsak simogatva boldog.*

VII.

*Mert a kéz nemcsak simogatva boldog.
sőt nem is éppen úgy, ahogy az irigy
álmok kaján adomáiból hírlík:
nem vén gyerekek és okos bolondok*

*százszor megunt és százegyszer elrontott
játékszere (a kéz leér a szívig
és akármíhez nyúl: fehéren izzik
az érintés olvadt krátere). Gondold*

*meg, többre mégy-e, ha valami ernyedt
pillanat árkan — fordított kísértés! —
a doromboló gyöngédségek gyáva*

szörnyei közt elalszol, mint a gyermek?
Inkább válaszd emezt a mélyebb kéjt, és
cinkos ujjad egyenként mártsd a lángba.

VIII.

Cinkos ujjad egyenként mártsd a lángba,
s ha tövig olvad (tíz korcs gyertya-csonk, tíz
vakuló látás), mielőtt fölördítsz,
hagyd, hogy a semmi simább oldalára

fölrajzolja, fonák ecsetté válva,
egyetlen elkuszált vonallal, hogy mit s
mért hazudott le (csoda-e, ha torzít?)
a valóság sosem elég parázna

tapadásából. Aztán add a tűznek,
s ne féltsd: tettetett bűne éghetetlen,
mint minden, ami nincs és ami van. Bal
testvére amannak a sokkal hűsebb
ellenségnek, melyet épp hogy megleltem
átellenben babonás derekaddal.

IX.

Átellenben babonás derekaddal,
itt, ahol egy félbetört sikoly illő
emléke gyűrűzik lappangó, kígyó
türelemmel a legfeketébb angyal

kagyló-ölébe, itt tört rám a kancsal
fölismerés: nincsen olyan rossz bíró,
aki ezt újra megítélné. S így jó
előre meggondolhatod, hogyan vallj,

ha beismerni azértsem akarnád,
amitől (védtelenné alázva) önsúlya
által föl nem old a könnyelmű törvény.

Különben is, hol van az a badar vád,
amely aggastyán módra elaludna
Rest csípőid kibomló gazdag kelyhén?

X.

Rest csípőid kibomló gazdag kelyhén
(még egy csapzott, ragadós virág-példa!)
idegen illat. Ez a cél. Innét a
kezdet: itt már hiába is keresném

szóval s szó híján hideg nyállal, — melynél
amúgy sincsen silányabb nedvű mézga —
azt az elporló, amorf másik részt, a
csúffátott elemet, amiből lettél.

Ehhez más szavak kellenének. Mért is
mondjam ki: félek tőled és magamtól,
ha egyszer úgyse vonnám vissza, bármit

kapok érte, s levakarnám azértis
testedről azt a tenyérnyi tapaszt, hol
még a szégyen fehérsége világít.

XI.

Még a szégyen fehérsége világít
ágyékkodon: fehér a feketében.
Te ne tudnád: e vérszomjas szemérem
önmagát falja s szüli újra (mármint

ha annak tekintjük, aminek látszik),
pontosan úgy, — vagy talán azért mégsem —
ahogyan a mostoha nap idétlen
gonddal habzsolja önnön pocsolójait.

De ez még semmi. Ki szidná a hóhért,
ha egyszer tévedésből fejet is vesz,
magáé helyett a másét? A nappal

rácsai közt — meg ne bocsáss a szóért —
nincs még egy olyan dőre foglár, mint ez:
egy alvó rémet őriz áhítattal.

XII.

Egy alvó rémet őriz áhítattal
valahány szó, mely mi kettőnknek ágyaz
zilált almot a nászra. Jól vigyázz! Az
elszabadult fenevad nem foggal mar,

sem a harag ollóival, de azzal
se, amit ravaszul elrejt a nyájas
neszű talp csaló bársonya. Csinálhatsz
amit akarsz. Nincs segítség... Vigasztal-

e (mert engem nem), hogy ez a rossz játék
épp köztünk folyik? S hiszed-e, hogy más lesz
belőlünk (mert én nem), ha az álszent vér

vétkét újra játssza, kicsit másképp,
és valamicskét úgy-ahogy jóvátesz
naiv szerelmünk, mit sem sejtő testvér?

XIII.

Naiv szerelmünk mit sem sejtő testvér.
Csak toporog körülöttünk, értetlen
gyerekarcán olyan kérlelhetetlen
a jószág közönye, mint őskeresztény

ikonokon a bambu fitor. Kezdtél
hozzászoktatni, hogy azt is szeressem,
amivel már harcolni se lehet. Nem,
nehogy azt hidd, hogy e képzelt kényszert én

neked rovom föl, — ahhoz sokkal kisebb
ok is jó volna, sőt még ok se kéne.
Épp elég, ha túlon túl el nem lágyít

és ki nem békít egymással bennünket
a feledékeny idő, ránk se nézve
tévete nap után új éjszakáig.

XIV.

Tévete nap után új éjszakáig
olyan sok minden történhet, anélkül
hogy csak egyetlen csigolyánk, csalétkül
bár, odavethetnénk némely barátibb

étvágyú csillagzat kényének. Mást itt
nem tehetünk. Várjuk, míg csöppenként gyűl
vizek s kövek eszmélésével, s végül
fölforr megint a tiltott formák másik,

nekünk kedves dimenziója . . . Látod,
már alkonyodik; nemsokára éj lesz —
a legsötétebb, legéjebb éj. Hátha

sikerül fölgyújtani a világot
egy szikráért, amelytől te megéledsz:
szájadnál kezdem, szájam úgy kívánja.

Mesterszonett

Szajadnál kezdem, szájam úgy kívánja
Epedő ínnyel idézni a csókot;
Riadt pillád remegve lecsukódott:
Elveszejt a mell szertelen imája.

Temető két kar pántjaiba zárva,
Ereszd belém körmeid, mint a horgot,
Mert a kéz nemcsak simogatva boldog.
Cinkos ujjad egyenként mártsd a lágba,

Átellenben babonás derekaddal,
Rest csipőid kibomló gazdag kelyhén
Még a szégyen fehérsége világít:

Egy alvó rémet őriz áhitattal
Naiv szerelmünk, mit sem sejtő testvér,
Tévete nap után új éjszakáig.

„A nemzet tsinosodása”

Sinkó Ervin

Az ifjú nagy hitvalló

„Mi úgy, ahogy vagyunk, nagy falu vagyunk.”
Ady: *Hazafi Veray* című újságcikkéből

„Az intellektuális kultúra magyar hívei az első keresztények sorára jutottak. Szomorú és lopott életet élnek. Zsoltáraikat katakombákban éneklik... Korszakok váltva váltják egymást az ezeréves magyar társadalomban. De valami újra ismétlődik. A lázadás a betű ellen. Van egy új jelszavuk az elmaradtaknak. Azt harsogják a Nyugattal érintkezőknek és közösöknek a fülébe; nem szabad elnyargalni a magyar publikumtól!” — írta a fiatal Ady Endre Ignotus könyvéről.

„.fogunk-e mi valamikor affélét csinálni, amit mostanában különösen nagy erővel csinálnak a népek? Azért vagyunk-e itt, hogy teremtsünk lelkünkkel valamit a lelkünkéből, ami olyan, mint a lelkünk? Valamit ami a miénk, ami nemcsak más, mint — más, de méltó ékesége lehet felemelt fejünknek”.

Ezt is a fiatal Ady Endre írta: *Ismeretlen Corvin-kódex margójára*. S további idézetek hosszú sora bizonyíthatná, mint térnek vissza, mint ismétlődnek meg a XX. század első felének legnagyobb magyar lírikusánál kérdések, gondolatok, követelések és panaszok, aminek anticipációját ott találni az Uránia lapjain és az ifjú Kármán József tragikus életsorsában.

Nincs még egy magyar költő, aki hasonló szenvedéllyel kereste volna a magyar múltban a maga őseit, mint Ady Endre. S a hajdani

kálvinista prédikátoroktól a kuruc dalok névtelen énekesiig, Apáczai Csere Jánostól „a civilizációnak nagy magyar agitátoráig” (ahogy Ady nevezte Kazinczy Ferencet), Csokonai Vitéz Mihálytól Petőfi Sándorig, Vajda Jánostól Grünwald Béláig és Péterfy Jenőig áhítattal és hálával, mint a maga lázadásainak, vágyainak és igazának történelmi magyar legitimitációját, emlegette és ünnepelte versben és prózában minden nagy elődjét, rokonát.

S mégis. Bármily figyelmesen állítaná is valaki össze az Ady prózai írásaiban vagy verseiben előforduló sok száz legnagyobb, nagy és kis névből álló névmutatót, abban a huszonhat éves korában, félelmes magányban tragikusan, észrevétlenül elpusztult zseninek, Kármán Józsefnek a nevét hasztalan keresné. S ez nem Adyra, hanem Kármán József művének a sorsára jellemző.

„A szentimentalizmus” elvont kategóriája

Az irodalomtörténészek a maguk sablonjai szerint a szentimentalizmus magyar képviselői közé sorolták. És minthogy a *Fanni hagyományainak* is szerzője volt, ez a beskatulyázás még csak nem is önkényes. S mégis, ezzel az általános ismertetőjellel igen kevésbé határozták meg azt, ami esztétikai értékelés szempontjából egyedül döntő jelentőségű, tudniillik az író egyéni karakterisztikuma. Petrarca és Rousseau is szentimentális, az volt Goethe is, szentimentális a Tristram Shandy költője, az Jean Paul és Friedrich Schiller is, az Leopardi és az Kazinczy is — s mégis, mert költők voltak, hasonlíthatatlanul több és izgatóbban érdekes és lényeges az, ami megkülönbözteti őket, mint az, ami közös a magatartásukban.

Epp emiatt az általános ismertetőjel, a szentimentalizmust inkább eltakarja, mint felfedi Kármán benső világának konkrét tartalmát és intencióit, eltakarja és nem felfedi életművének forradalmi szellemű társadalmi és kultúrpolitikai irányzatosságát.

A rekeszekbe való beosztás irodalomtörténeti gyakorlata elhatárolja egymástól a korszakokat, és egy-egy korszakot így tesz áttekinthetővé. S az igyekezetnek, hogy egy-egy korszakon belül közös irodalmi nevezőre hozzák a különböző jelenségeket, meg is van a maga jogosultsága, hogyha epigonokról, „cammogó nullákról” van szó, akiket — Ady szava szerint — „megöltek a példák”. De alkotók, azaz saját intenzív benső kényszerüket követő, saját, egyéni tartalmaikat megformáló személyiségek esetében az iskolás rekeszekbe való beosztás félrevezet, eltéríti a figyelmet a műről, állítólagos történelmi összefüggésekre és nem a műre világít rá.

S a szentimentalizmus önmagában jogosult irodalomtörténeti kategóriájának, amelyben elraktározták, alighanem nagy része volt abban, hogy még egy Andre számára is nem félreismert, hanem érdektelen, azaz észrevétlen maradhatott a nagy előd és rokon, Kármán József tüneményes alakja.

A nemzet tsinosodása távlatából kell és lehet csak megérteni Kármán szentimentalizmusának konkrét tartalmát és irányzatosságát. Ez a szentimentalizmus a maga tendenciájában nem kevésbé harciasan nonkonformista, mint Kármán utolsó nagy tanulmánya, *A nemzet tsi-*

nosodása, mely vakmerő kritikájával és célkitűzéseivel annyira megelőzte korát, hogy annak idején senkit még csak meg se botránkoztatott. S még fél századdal később se, mikor Toldy Ferenc elsőnek idézte fel Kármán addig teljesen feledésbe vesztett életművét.

Kármán szentimentalizmusában központi jelentőségű tényező az igényeit hangoztató, jogait követelő emberi szubjektivitás lázadása a család intézménye és a férfi és nő intézményesített, benső életüktől és tartalmuktól megfosztott együttélésének rendje, a külsőséggé vált társadalmi formák uralma ellen.

Az öncéllá vált, szentesített intézmény és követelményei ellenében Kármán az érzelmi életet, az érzelmi élet igazságait és követelményeit, az egyén érzelmi szabadságához, az érzelmeknek megfelelő egyéni élethez való jogát ünnepli. S a választás jogának, az egyéni szabadság követelményének reprezentánsául a barbár jogok áldozatát, az ellenállás lehetőségektől leginkább megfosztott, a csak passzív szenvedésre kényyszerített nőt választja.

Nemcsak a *Fanni hagyományaira* gondolok. Kármán fogalmilag is kifejezési, harciasan nevéen nevezi ezt a meggyőződését. A *Szeretet és házasság* című, s az *Urániában* megjelent kis tárcájában — Gálos Rezső az *Urániának* ezt a műfaját találóan és szellemesen „afféle szerkesztői üzenet”-nek minősíti — a házasság intézményéről, mint az a mindennapi gyakorlatban megjelenik, ez a megállapítás olvasható:

„A házasság úgyszólván csak nevével és ceremóniáival különbözik a barbarus rabvásárlásától.”

A nő sorsa testesíti meg az elnyomottságot, de az érzelmet, a megsértett, eleven humánumot, a szenvedésében és kielégületlenségében manifesztálódó emberséget és az esztétikai principiumot is — az intézmény rút, mert önműködő és zsarnoki, érzéketlensége ellenében.

A goethei, átszellemült Iphigénia sóhaja:

„ allein

Der Frauen Zustand ist beklagenswert . . .”

Kármán eszmevilágában váddá és érvvé válik a barbárság és minden olyan általános hagyományos életforma ellen, mely az emberi szubjektivitás konkrét valóságának, az egyéninek a tagadását és megtagadását teszi törvényvé.

Ha az érzelem, a spontánul emberi kultusza az adott világban szükségképpen a könny, a kielégületlenség, a szenvedés kultuszává kell hogy váljék — akkor a passzív szenvedés az adott világ ellen emelt vád, és semmiképpen sem, Kármánnál legkevésbé sem öncélú, az emberi értelmet és cselekvést tagadó érzélgősség. Az adott világban hazátlannak lenni, szenvedni és sírni, Kármán szerint, csak következménye annak, hogy valaki, aki védtelen, mint a *Fanni hagyományainak* a hősnője, nem akar és nem tud lemondani az étellel szemben támasztott emberi igényeiről. Elégedettnek lenni, jó viszonyban lenni a világgal — a az emberség szempontjából nemcsak gyanús, hanem biztos jele annak, hogy

a társadalmi dresszúra fölébe kerekedett az emberi spontaneitásnak, megsemmisítette a lelki és szellemi igényességet.

„A jó állapot összeszorítja az érzést, bebőröndzi a szívet” — írhatja Kármán az ő Fannijával. Magától értetődően kerül egymás mellé a két szó, „a kedves boldogtalan”. A boldogtalan jelzője mindig a kedves épp azért, mert Kármán hősnője tudja, hogy „szükséges az embernek az ember”, s mert paradox módon épp ezért az embernek csak a magányosság lehet a sorsa. „Titkos hallgatásra szoktatott nyelvem arra a kedves fecsegésre, arra az üres hangverésre, melyet mint tulajdonságát a kellemetes társalkodásnak kíván tőlünk a nagy világ, hiába! csak nem tud indulni... Mintha be volnék szorítva, úgy érzem magam!”

Ez szentimentalizmus. De meggyőző példája, hogy mi a különbség az olvasmányok ihlette irodalom és a legbensőbb élményből életre kelt mű között. Szentimentalizmus ihlette Kayser udvari tanácsos ponyváját, az *Adolph's Briefet* és más száz hasonló divatos szöveget, de szentimentalizmussal telített a Kármán Fannija, sőt egész életműve is. S Fanni szentimentalizmusa az értelmek kultuszában kétségtelenül szintén rokona Petrarca „dolenit voluptas”-ának, s Fanni, akárcsak a rejtett fájdalmak nagy magyar tudósának, Arany Jánosnak a hőse,

„nem tud erőt venni, nem is akar búján”.

Vannak bánatok, amiknek elvesztése után nem maradna miért élni.

A *Fanni hagyományaiban* megnyilvánuló érzelmes érzékenység egy töről fakadt nemcsak a középkori Abélard és Héloise, de Rousseau új Héloise-ának édes kínjaival is. Vannak benne motívumok, melyek nem idegenek Jean Paul négy szűk fal közé visszahúzódó, kissé hálósipkás filiszteri idilljeinek, valamint Dayka Gábor és Ányos Pál tüdőbeteg epekedő lírizmusától sem. De van benne valami, ami egyikben sincs, ami kizárólagosan Kármán Józsefé.

Mint Dosztojevszkij nagy lázadójának egy kis fiú mártíriuma, a jóvátehetetlen gyermekkönnyek a bizonyítéka annak, hogy isten és ez az ő világrendje emberileg, erkölcsileg abszurd és elfogadhatalan, Kármán egy fiatal nő sorsa révén demonstrálja a magyar világ abszurd voltát, a maga viszonyát a süket és brutális magyar feudális patriarkalizmushoz. Fanni elomló lágsága szolgál neki médiumul, de általa az írónak olyan természetű individualizmusa, elégedetlensége és követeléseai jutnak közvetett kifejezésre, amik az akkori patriarkális magyar világban hallatlanul merészek.

A kármáni szentimentalizmus éppoly kevésbé „nőies”, mint volt Goethe Wertheréé, sőt — épp a még reménytelenebbül elmaradott magyar körülmények következtében — a wertheri „általános emberin” túl tudatosan aktuális társadalmi, politikai és kultúrpolitikai irányzatossággal van telítve. Kármán szentimentalizmusa „férfiasan” aktív, az emberi individualitás — az emberi, a férfi és a nő individualitásának a jogát követeli a patriarkális merev intézményesség ellenében. S teszi ezt abban az országban, ahol, mint ahogy már más összefüggésben idéztem, Hont vármegye nemes urai II. József császárhoz intézett feliratukban azzal a naivan brutális indokolással követelték, hogy a latin nyelv

maradjon meg hivatalos államnyelvnek, hogy Magyarországon a latin nyelv tudása és használata különbözteti meg az úriember társadalmi kiváltságát és a férfinem rangját az emberi jogokra méltatlan „plebs”-től és — a nőktől. S Marczali Henrik, a történetíró is tanú rá, hogy Hont vármegye felirata az egész nemesség uralkodó követelményének adott csak hangot, minden magyarországi vármegye urainak nézetét, magától értetődő, természetes igazságát fejezte ki, amikor még a nemes úrak feleségét és lányait is azonosította a plebsszel, illetőleg azzal az alárendeltségi viszonytal, melyben a plebs áll a nemzettel, a magyar úrral szemben.

... Tudod, mely hallatlan jelenség e tájon kettőnek tiszta szerelme, tudod, mely tele vannak elítéléssel azok eránt, a kik szeretnek, mert a szerelem nálok vad tűz — és a házasság haszonvadászó alkú... képzelj innen atyám felindulását!... Egyedül voltam szobámban, hová ebéd után bejött...

....

He — hallottam szép híred... Nézd el őtet. Alamusz macska. nagyot ugrik, egeret fog... Azt tudtam, hogy vizet sem tudsz zavarni... Szerelmeskedni! Várj rá! — Szedd össze magad, mert velem eljössz.

A mint parancsolja uram atyám.

Úgyis — itt nekem nem maradsz... Hát mi ember már ő? Ingyen-élő, kóborló, se kenyere, se háza... Már abból mi lesz... Azt se tudja az ember micsoda, kicsoda? — Ej virgás neki, nem szertő...

Nem oly alacsony ő, mint gondolja uram atyám!

No — s hadd halljuk hát? Hol fekszik a jószága? neme? hát hol a familiája? Nem hallottom én se hírét, se nyomát... Nem oly alacsony? hát, mi hát, micsoda tisztséget visel... Nekem nem maradsz egy szempillantásig is... Készülj!

Reám csapta az ajtót és én... oh, barátném! elfogyott a köny szemeimből... az csak az apró bajok enyhítése, az iszonyú gyötremnek az a boldogsága sincs, hogy sírni tudna... Szívem összeszorult, és mozdulatlaná lett”.

Riedl Frigyes szellemes megállapítása szerint „a rokokó-ideji szentimentális társaság érzékeny tagjai a sírást társadalmi multság gyanánt üzték, mint mi manapság a tarokkot”.

Kármánnak azonban a könny a hadüzenet egyik formája. Igaz, a könny áztatta illatos zsebkendők divatjának külső nyomai nem tűntek el Kármán művéből sem.

„Egy ifjú! oh — milyen ifjú! — háttal az ablakhoz támaszkodott, két karját összekapcsolta és gondolatokba merült. Tévelygett tekintetem, mindenfelé nézett, tántorgott és újra — hatalmasan minden erőn felül visszarántódott hozzá — a hasonlíthatatlanhoz”.

A *Fanni hagyományainak* ez a „hasonlíthatatlan” ifjúja valójában hihetetlenül hasonlít, sőt szakasztott mása nemcsak a XVIII., hanem a következő század világirodalmának számtalan „érdekes” s föltétlenül, kivétel nélkül sápadt figurájának, sőt költőik pózának is — Rousseau-tól Wertherig, Byrontól Puskinig és Lermontovtól egész az Etelka-dalok

Pevőfijéig.* „Melyjén karjait összekapcsolva, lefüggesztett szemmel, mint egy márvány-oszlop” — ez szinte, költők és hőseik számára Európa-szerte illemszabály. Egyidőben mintha összebeszéltek volna, így állnak modell az utókornak valamennyien Londonban és Párizsban, Szent-Pétervárott és a pesti Beleznay-szalomban.

Kármánnak azonban a halvány arcú hasonlíthatatlan ifjú csak színpadi kellék, ürügy, Fanni az, aki a központi figura, de ő is csak úgy, mint Kármán világhoz való viszonyának és koncepcióinak a passzív exponense. Apa és lánya fent idézett párbeszédében csak az apa az, aki a tehetetlen, a szokványos úrilánytól csak belül elütő Fannival szemben kifejti a maga felfogását. Kármán igen okosan nem adja a maga nézeteit Fanni ajkára, de az olvasó az, akinek a Kármán fejével kell az egyoldalú párbeszéd közben gondolkodnia és ítélnie.**

Amikor Kármán módszerét meghatározott vonatkozásban az elébb kapcsolatba hoztam az Ivan Karamazovéval, nem azért tettem, mintha a legáldatlanabb viszonyok közt indult és elpusztult ifjú magyar Don Quijote-ot a XIX. század leghatalmasabb költő-látnokával akartam volna egysorba állítani. Egyben azonban ez a póruljárt ifjú magyar költő, aki egyben nemzetnevelő, kultúrpolitikus és publicista is és aki érzi, hogy sietnie kell minél hamarabb mindent kimondania, egyben Kármán fölötte áll ama legnagyobbak: a félreérthetlenségben és nem a mondanivalók mélységének a rovására. A szentimentális Kármánnál se faji, se nemzeti, se rendi, se felekezeti, semmiféle mitikus előítélet egyetlen egy esetben sem homályosítja el a ratió világosságát. Az ő szövegeiben egyetlen olyan atavisztikus, félreértésre valóssággal invitáló sötét szó se fordul elő, mint amilyent Dosztojevszkij ad például az ő álomlovagjának, Aljosának az ajkára. Az egyébként beszédes Aljosa, aki nemcsak az evangéliumokat, de a korabeli filozófusoknak is meglehetősen ismeri, a cári Oroszország pogrom-atmoszférájából felmeredő, a gimnazista Kolja által hozzáintézett kérdésre, hogy igaz-e, hogy a zsidók az ő húsvétjüket keresztény gyerekek vére ontásával ünneplik meg, lakonikusan és szószerint csak annyit felel: — Nem tudom.

*„Áltam sirhalma mellett
Keresztbefont kezekkel
Mozdulatlan szoborként
A dombra szögzött szemmel.”

**Az Ignótus Pál és József Attila szerkesztésében Budapesten 1936-ban indult kivételesen bátor és gazdag folyóiratban, a Szép Szóban Hevesi András közölt ragyogó tanulmányt Kármán Józsefről, tudtommal az egyetlent és elsőt, mely kellőképpen méltatja Kármán József „csodáját”. De még Hevesi András is, talán polemikus céllal, különválasztja a Fanni hagyományait az esszéista Kármán nagyságától.

„Kármán... vonakodás nélkül átengedte magát az akkori divat érzelmi közhelyeknek, amely fölött toronymagasságban állt a szelleme és ízlése... meg akarta mutatni, hogy ezt is tudja; kicsiben ugyanazt művelte, mint Wilde, amikor rémdrámákat írt. Legalábbis ez az egyetlen magyarázata annak, hogy Fanni és A nemzet csinosodása című esszé ugyanattól az embertől származik... A két mű szelleme és szándéka oly groteszkül ellenkezik egymással... Kármán aligha szánta egyébnek, mint lapítotteléknek... „A nemzet csinosodása” ellenben remekmű, a legjobb magyar esszéik közé tartozik.”

Az ifjú magyar, a még nemlétező magyar civilizáció szerelmes lovagja, Kármán úgy érzi, hogy neki mindent *tudnia* kell. Felelősnek tudja magát mindenki tudatlanságáért s *A módi* című franciás könyvedséggel írt szatirikus csevegésbe is ilyen mondatot sző bele: „szívsebhető gondolat az: hogy az ember szolgáljon az embernek!” A mondat elűt a könnyed szatírától, hisz csak két szobaleánnyól van szó, akik egy pesti dáma haja fodorgatásával foglalkoznak, s ahelyett, hogy a dámán nevetnének, ez is alkalommá válik, még ez alkalommal is az író m i n d e n t meg akar mondani. S ugyanebben a nagy dámát majmoló pesti hölgy ellen irányuló polgári szatírában, Kármán még egy, igen fontos momentumban a művészi hatás és a műfaj rovasára egyszerre elkomolyodik, és akarata ellenére a nevetségessé teendő dámának ad igazat. A beszélgetésnek ez a része így hangzik:

„ÉN. Csak francia könyveket szokott olvasni a tek. asszony?

ASSZ. Néha unalomból németet is.

ÉN. És magyart?

ASSZ. (a tükörből szemét kivévén, reám néz csudálkozva) Mit?

Ha! ha! ha! Igen! Hiszen magyarul imádkozom. Van úgy tetszik az úrnak Rózsás-Kerte vagy Arany-Csészéje.

ÉN. De valósággal mulatni nem szokta magát a t. asszony magyar könyvekkel?

ASSZ. Hoyg ne az istenért! már feltettem magamban, hogy egész bibliothecát veszek maholnap magamnak. Az egész költségem se lesz több harminc egész krajcárnál. Mert Argyirus, Kádár, Világi új énekek, mind össze sem kerülnek többbe. Nem tudom-e jól a magyar literaturát? Biz isten megszerzem! Ha, ha! ha!”

Az antiiozefinus, hazafias irodalomban akkoriban ezt a beszélgetést egy filippika követte volna a nemzeti érzelmeket megvető, idegent majmoló, hűtlen honleányok ellen. Kármán kommentárja, mellyel a párbeszédet félbeszakítja, egész más:

„Többet, amit ítélok, nem mondok, mert sok igaz volt benne. És az igazságot csak kevesen szenvedik!”

De nem azzal kezdtem-e ezt a fejezetet, hogy a Kármán nagy tanulmányáról, *A nemzet tsinosodásáról*, a talán mindmáig legmerészebb, legszabadabb szellemű magyar esszéről lesz szó? — kérdezhetné az olvasó. Ez azonban Kármán életművének a legfőbb jellegzetessége: egyetlen egész, és semmit belőle méltóképpen értékelni nem lehetséges, hogyha nem összefüggő egészként, mint *A nemzet tsinosodása* című tanulmányának előkészítését, a benne tömören felsorakoztatott gondolatok változtatát, kidolgozását és bizonyítékait látjuk. Minden sora erre a tanulmányra alludál. Az igénytelen, *A módi* című karcolat éppúgy, mint az epigramma *Józsefre, a ki a csehországi éhségnél könynyezett*

„József, egy király, sír:
Hódolj neki világ! méltó ha veled bír,
Mert sírni tud”

a *Fanni hagyományai* éppúgy, mint *Egy új házas levelei barátjához*, a *Mesék* nem kevésbé, mint a *Petrarca remetesége* és mindenekelőtt ahol már meg van adva a végleges irány: az *Uránia Bé-vezetője*. Soha még író nem maradt inkább hű az eredeti, páratlan igénytel megformulázott előzetes programjához.

Szerb Antalnak nincs igaza, amikor úgy véli, hogy Kármán „előbb-utóbb ellentétbe került volna Kazinczyval, ha életben marad, azért mert” — ellentétben Kazinczyval, aki mindenekelőtt a nagy nyugati remekművek jó fordításától remélte egy európai színvonalon álló magyar kultúra megszületését, Kármán szerint — „az eredeti művek többet érnek a fordításnál és a magyar irodalomnak csak eredeti művek által sikerül majd közönséget teremteni”.

Kármán álláspontját helyesen jellemzi Szerb Antal, de figyelmen kívül hagyja, hogy Kazinczy nem állt meg a kufsteini rabsága előtt kifejtett magyar kultúrkonceptiójánál. S nekem úgy tűnik fel, hogy része van ebben Kármánnak is. Van Kazinczynak egy 1808. január 21-én keltezett, Fáy Andrásnak írt levele, mely *A nemzet tsinosodásból* való idézetnek, vagy mindenesetre legalábbis úgy hat, mintha a tizenhárom évvel azelőtt szinte észrevétlenül eltűnt Kármánnak a szelleme dik-tálta volna:

„Mert literatúránknak abban van legnagyobb fogyatkozása ,hogy Originális darabjaink, mellyek méltók volnának a követésre, alig vannak, és még azok is a melyek origonálisoknak látszanak, mind idegen darabok követése. (Ez vala sok ideig a' Német literatura' fogyatkozása is.) Maradjon Uram Öcsém ezen az úton, 's ne szédítse-el magát a' mi míveink által... Öntse tulajdon érzéseit hangokba, a' nélkül, hogy azt tekingetné, hogy az közzé illenek-e a' Külföld' Éneklőjinek versei közzé.”

Kazinczy, aki mindeddig „szerencsétlen igyekezett” minősítette a törekvést, hogy „szép originálokat készítsünk”, s a hazai irodalom megszületését elsősorban „a nálunknál szerencsésebb nemzetek remekjeinek” minél számosabb fordításától várta, Kazinczy már rab volt, amikor *A nemzet tsinosodása* az *Uránia* utolsó számában napvilágot látott. Hogy ő, a nagy irodalomszervező, rabságából szabadulva, minden, idő-közben nyomtatott magyar szót gondosan elolvasott, s hogy nem kerülhetette el figyelmét az a Kármán sem, akinek első megjelenése mindjárt vágyat ébresztett benne, hogy „szabadjon majd” melléállnia — ez aligha lehet kétséges.

A Fáy Andrásnak írt levele a fordító világpolgár irodalmi koncepcióinak újabb fejlődési foka, radikális, de következetes fordulat, való-sággal palinódia, Kármán József egyszerű igazának utólagos elismerése: nincs és nem lehet európai színvonalú magyar irodalom európai kultúrájú magyarok eredeti magyar művei nélkül. Ebben a szellemben óvta Fáy Andrást „a mi míveink” kísértésétől éppúgy, mint az igye-

kezettől, hogy hasonlítson a külföldi irodalom mintaképeihez. „Nem szeretem a vad bajuszú régi embereinket, de a külső kaptára vert emberkéket sem” — ez az, amit irodalmi programként, és *A nemzet tsinosodása* szellemében, a Fáy András-hoz intézett levél a maga tanácsaival kifejez. Ugyanazt, amit ma is még eleven kultúrforradalmi hangszólyal Kármán József „szíve teljességéből írt”, máig sem időszerűtlen nagy végrendelete, *A nemzet tsinosodása* a magyar irodalom munkásainak mindmáig kevés eredménnyel kötött a szívére.

Mert mondott-e addig és azután is valaki valaha is olyan „hazafiatlan” kemény igazságokat, merészelt-e addig és azután is valaki úgy fittyet hányni a nemzeti hiúság érzékenységének és a megalomániás magasabbrendűség dédelgetett magyar babonájának, mint Kármán József? Neki volt mersze hozzá, hogy megállapítsa:

„Megbocsáthatatlan hibája az nemzeti íróinknak, hogy kényeztetik nemzetünket. Ezek, akik felhágnak a tanítószékre, felemelik szavokat, hogy oktassanak! . . . oh! mely illetlen ezeknek szájukban a hízelkedés. — Ez az alázatos supplicatioja az írónak, mellyel elméje szülöttjének jóváhagyást koldul, alacsonyítja azt a díszes hivatalt, melyet magára vállalt.”

Igy kezdődik a nagy tanulmány, figyelmeztetéssel, hogy írni etikai felelősséget jelent, etikai hivatást. S nyomban a megállapítás arról, hogy a magyar írók „ártalmas szédítést” űznek.

„Zeng az egész haza környéke literatúránk divatjáról. Nincs vége se hossza az öröm-ujjongatásoknak tudományaink felderült egéről, a világosság hasadó hajnaláról, a felébredt józan értelemről és az édes anyai, hazai, nemzeti nyelv, literatura s tudományok szerencsés megérkezéséről.”

S a kritikus megállapítás után az egyre élesebb szavakkal következő megbélyegzés:

„Az élesen látó szemlélő boszorkodik ezen sarczasmuson, melyet alattomos gonoszsággal időnkre készítenek ezek a tudós parasytusok, és a legjobb szándék, melyet ezen tömjénezések mellett gondolhat, csak az, hogy ezen dicséretet által reá vegyék a nemzetet azoknak megérdemlésére.

„Ártalmas ez a szédítés. A dicséret csiklandozása ámitó Syrén. Amit sokszor hallunk, a szokás végre elhítheti velünk, és a habituált hazug végre önnön fillentéseit is elhiszi. A magaszeretet erőt vesz ott, a hol önnön belső titkos ítéletünket sok csalfa száj vissza-hangoztatja.

„Nem érzi felséges voltát annak a polcznak, melyre méltó az igaz literátor, a ki elég szemtelen két ország hallatára csapodárkodni. Igaz és egyenes légyen, a ki felveszi pennáját. Minden mellékes tekintetek elolvadnak annak mellében, a kiben feltámad az érdekes és valóságos szerzőnek melege. A ki ezt a kenetet nem érzi magában, ne nyúljon mosdatlan kézzel ehhez a szent hivatalhoz. Mérész legyjen — víjjon meg bátran a tudatlansággal és az erőszakkal; hagyja az örökkévaló „úgy van! igenis” mondást a tányérnyaló sycophantáknak. — Sisegjenek bár a kígyók és köpködjék fekete mérgeiket, huhogjanak a setétség madarai, károgjanak a varjak és körulte ordításnak a hold felé az éjfeli ebek, — ő szóljon igazat vagy — hallgasson.”

Az ifjú nagy hitvalló

„Minden nagyra született író egy Sándor,
aki világokat szeretne hódolni és sír, hogy
a holdba fel nem viheti győzelmes zászlóit.”
Kármán

Eleddig a feudális Magyarországon a „szépiró”, a poéta afféle mu-
lattatónak vagy legjobb esetben tudósnak számított, de az író erkölcsi
kötelezettségéről, az írói hivatás erkölcsi méltóságáról és nagyságáról.
a nonkonformizmusnak mint alapvető követelménynek a felismeréséről,
arról hogy a költőnek elsősorban önmagához kell hűnek lennie, mert
enélkül nem lehet hű a hivatásához, a hazug költőnek, a nem igazinak
ez a kiátkozása Kármán József a magyar irodalomban ismeretlen volt.
Csokonai csak felsóhajt, hogy „az is bolond aki poéta lesz Magyarorszá-
gon”, de Kármán azt követeli, hogy hős legyen, aki vállalja az író felada-
tát ebben az országban. Ez a prófétikusan szenvedélyes hang csak ötven
évvel később és nem meggyőzőbben, nem igazibb szenvedéllyel hang-
zik fel Petőfi *A XIX. század költői* című versében:

„Ne fogjon senki könnyelműen
A húrok pengetéséhez!
Nagy munkát vállal az magára,
Ki most kezébe lantot vesz...

— — — — —
Átok reá, ki gyávaságból
Vagy lomhaságból elmarad,
Hogy, míg a nép küzd, fárad, izzad,
Pihenjen ő árnyék alatt!

Vannak hamis próféták, akik
Azt hirdetik nagy gonoszan,
Hogy már megállhatunk, mert itten
Az ígéretnek földje van,

Hazugság, szemtelen hazugság...”

Petőfi is huszonöt éves, mikor ezt a verset írja, mint Kármán, aki „a
nemzet tsinosodásáról” szólva formulázza meg a maga credóját a ma-
gyar író hivatásáról. Petőfi politikai programverset ír a XIX. század köl-
tőihez, általában a költőkhöz, Kármán pedig — és ezért költőibb az ő
prózája, mint Petőfi verse — ebben az esetben konkrétan a magyar
múlt és a magyar jelen ál-poétáival állítja szembe a maga „élesen látó
szemlélő”-jét, az igaz literátort”. S mintegy bizonyítja a maga pél-
dáján azt, amit ő maga idéz, de Sacy-tól:

*On peut faire des Vers sans Poésie, et être tout poétique sans faire
des Vers.”*

És úgy hat, mint egy szellemi önportré:

„... a tűz az igaz költők esmértető bélyege. Nem a kiszabdalt mér-
ték, nem a lebékózott rythmus, nem a megszámlált hang tesz a poétát.
A mérész képek, az eleven költés, az ábrázatok különbélesége és szép-
sége, az az enthusiasmus, tűz, sebes rohanás és erő és az a nem tudom
mi a szókban és gondolatokban, a melye csak önként ajándékozhat a
természet. Lehet írni verset poésis nélkül és poéta lehetsz verselés
nélkül.”

A tanulmány „a nemzet tsinosodásáról” is ennek a bizonyítéka.

Közbevetőleg, de semmiképp sem melleleg, szeretnék nyomatékosan figyelmeztetni a sok hamis elméletre, többek közt az irodalmi fejlődés, illetve a fokozatos fejlődés elkerülhetetlenségének elméletére szembeeszköken rácafoló tényre: az alig huszont éves Kármán tanulmányát ma olvasva, az ember el-elfelejti, hogy az több mint másfél századdal ezelőtt íródott. Ezt nem a tartalmára gondolva mondom — noha kétségtelen, hogy az fájdalmasan időszerű még ma is, amikor még egyébként igen haladó szellemű magyar írástudóknál is fel-felbukkan a Kármán megbélyegezte magyar, ősi magyar betegség: a nemzeti kényeztetés, vagy épp faji-nemzeti dicsekvés és öntömjenezés ma is kísértő, groteszkül haza-hazajáró lelke.

Ez ellen a kísértet ellen vívott harcában Kármán a maga korában se állt egész egyedül.

Ami miatt azonban az embernek minduntalan emlékeztetnie kell magát arra, hogy „a nemzet tsinosodásáról” szóló tanulmány több mint másfél száz évvel ezelőtt és az alig 15.000 lakost számláló sváb Pesten íródott, az a megmagyarázhatatlanul és legjobb értelemben modern, leleményes, franciásan világos magyar nyelve. A kifejezéseknek spontán és könnyed bősége, mondatai kötésének természetesen lüktető, pillanatra se akadozó, hajlékony simasága úgy hat, mintha az író tollából fáradtság és keresés nélkül szinte magától ömlött volna ez a ragyogóan elegáns próza. Meglepő, mélyre világító, először hallott új szavak és mégis első hallásra is tüstént precíz képzettársításokat ébresztő, a dolgok velejét feltáró, r á i s m e r t e t ő és felvillanyozó t á r s a l g á s i nyelv. Mintha a magyar irodalomról szólva nem ugyanebben a században fakadt volna ki Bessenyei, hogy „profánus íróink még nem is voltak”, s mintha nem ugyanerről a magyar irodalmi nyelvről állapította volna meg a másik nagy kortárs, Kazinczy, hogy ez a nyelv „készületlen”, szókincsük „szűk, szegény”, és hogy stilsztikánk, a magyar irodalmi stílus „feszés, ügyetlen” — Kármán lírai, színes, fesztelen és egyben szigorúan fegyelmezett értekező magyar prózája úgy hat, mintha nem a lomha egyetlen „nagy faluban”, hanem távol, messze, igen messze a „mezei élettől”, messze a papi szószéktől és a lakmározó nemesi kúriáktól s a táblabírák pipafüstjétől, messze a helytartótanács hivatalnokainak nehéz járású, cikornyás magyar nyelvétől, százados hagyományokra visszatekintő intellektuális szalonok légkörében, egy nem létező magyar Párizsban csiszolódott volna.

Természetesen ebben az esetben is megengedhetlen valamiféle, a gondolati tartalmaktól és intenzitástól független, külön nyelvalkotó képességet, holmi elvont, önmagából táplálkozó nyelvi zsenialitást emlegetni, ahogy azt az olyan minden irodalmi érzék híján levő irodalomtörténészek tették, mint Beöthy Zsolt és Pintér Jenő. Ők „a nemzet tsinosodásáról” szóló tanulmány mellett süketen és vakon mentek el, de megdicsérték „az élvhajhász fiatalembert” (Pintér) mint „kitűnő stilsztát” (Beöthy), vagy mint „igen jó stilsztát” (Pintér), és pedig „egyszerű, kifejező, sőt jellemző prózája” miatt (Pintér), bár úgy vélték, hogy „eszméje nincsen sok...” (Pintér).

Kármán százötven évvel az irodalomtörténészek előtt, akkor, ami-

kor még az egész magyar irodalmi közvélemény, még az olyan legnagyobbak is, mint Bessenyei vagy Kazinczy, a magyar irodalom alapvető kérdésének a nyelv megújódását, a nyelvreformot tekintik, sokkal tisztábban látja a kultúrpolitikai feladatot, mint kortársai és e késői irodalomtörténészek. Kármán tudja s meg is írja, de mint a példa mutatja, a Beöthyek és Pintérek számára hiába írta meg, hogy amit ők jó stilisztának, igen jónak vagy kitűnőnek neveznek, az fantom, mert — pontosan így írja Kármán:

„A nyelv nem tudomány, a szó, beszéd nem bölcsesség. Kulcsa a tudománynak, út, mód, eszköz a bölcselkedésre”.

Vagyis annak, akinek „eszméje nincsen sok . . .”, lehet nagyon szorgalmas, de nem lehet a legnagyobb nyelvtudás eredményeképp sem nyelvművész, igen jó vagy kitűnő stiliszt. Csak egy új emberi szenzibilitás, csak egy mélyebb esztétikai és gondolati művelődés teremthet egy finomabb, újabb, érzékenyebb, kifejezésre képesebb, kifejezésre kényserítettebb nyelvet.

„. . . a nemzeti literatúrában félrevezető ösvényeken járunk.” Nem tagadja, hogy „szent, áldott és jó dolog a nyelven magán dolgozni”, ám hozzáteszi, hogy ez nem elég. „Egyező lépéssel jár a nyelv a tudományokkal. Öszvességgel kell mindkettőt művelni. A szó magában semmi; hamis pénz, melynek folyása változó, és belső becse nem magában van. Ne szót vegyünk az üllő alá, ne szót kovácsoljunk, — dolgot, ne héjt, velőt, ne formát, de valóságot.”

A pálosrendi szerzetes, az antijozefinista Ányos Pál, buzdító elme-futtatásaiban — *Gondolatok a magyar viseletről* — úgy találja, hogy a magyar életfeltételek európaiasításának, egy újkori Magyarországnak követelménye végveszedelemmel fenyegető csábítás; attól tart, hogy „a pallérozódásnak gyönyörű színe alatt elvész a haza; a nemzetség más nemzetséggé változik.” Ez az aggodalom, ez a hazafias civilizáció-ellenesség határozza meg Gvadányitól Dugonicsig, a kultúraellenes sovinszta *Mondolatig* — és azon túl is — a magyar antijozefinisták és anti-Kazinczyánusok „népi” irodalmi stílusát.

Kármán nyelvének kivételes eleven maisága érzelmi és intellektuális életének felszabadult egyéni intenzitásából, abból következik, amit ő nagyszerű szóval „öngondolkodás”-nak nevez, belső magatartásából a korabeli magyar valósággal szemben, abból következik, hogy öngondolkodó, —talán első — urbánus európai magyar alkotó művész, és egyben mint ilyen „a mezei magyar életnek” mindmáig legmerészebb bírálója.

Innen kell kiindulni. Minden, amit írt és akart, és minden, amit mint elviselhetetlent támadott, ebből következik. Ebből következik az is, hogyan kellett írnia. Nem érhetette be azzal, hogy „szépíró” legyen, hanem „az időnek és századnak kedvét kísérve”, neki, „kedves írójának”, Goethének, Shakespeare-nek és a nagy francia enciklopédisták és az angol empirista filozófusok tanítványának és elbűvöltjének egész lényével és minden intellektuális szenvedélyével polemikussá kellett lennie, harcba kellett indulnia a magyar feudális és öntömjenező, nemzetieskedő kultúraellenes inercia ellen. Ahelyett, hogy isteni Platonját követve az ideák világában építhetett volna egy új művészi valóságot.

az akadályozott, a kívülről lehetetlenné tett művész keserűségével a fojtogató magyar valósággal kellett birokra kelnie.

Talán utálta a polémiát, s talán épp azért lett oly káprázatos polemikus.

Ha rajtunk állna, hogy milyen hatalmas, hogy kik ellen kell harcba szállnunk! Ha mi magunk választhatnánk ellenfeleinket, akkor nem volna minden nagy polémia egyszerre fájdalmas és szatirikus, nosztalgikus és dühösen panaszos, vádló és önemésztő, epésen támadó és ihletet-ten lírikus lázadás nemcsak az ellenfél, hanem maga a polémia kény-szere, személyes sorsunk ellen is.

„Nagy és emberinél feljebb való érdem az, a mely magányosan mint a magas cserfa a széles téren, felségesen mint a sugár köszirt a tenger közepében tud állani. Ritka érdem az, a mely a maga becsében bebo-rítva, csupán magában találja jutalmát. Democrit Abderában — nem mindennapi jelenés... Nagy, de igen ritka az a tudós, a mely mint a filemile magános völgybe rejtezzon és a hallgatók elől elfusson, hogy a torka vérzéséig énekeljen.

„Ellankad a legtörekedőbb és munkát kedvelő érdem is, ha azt örökké porba tapossák. A hol a hang varázsló édességét nem érzik, az akaratos mesterség visszavonja magát és vagy a pusztá hasadékokban hu-hog, vagy a varjakkal együtt károg, vagy, a mi a legfájdalmasabb, rej-tekbe' sóhajt. És egy ily sóhajtás, higyjétek el, égre kiáltó...

„A mi telekjeinken vegetáló, czímmel és czím nélkül való földmű-velők nem érzik becsét az ily érdemnek... Igaz az, hogy a lélek szük-ségei mindig a második rangba tevődnek, mert nem oly erősek, mint a testé. A hol a mindennapi kenyér, a házi szükség, a háznép élelme egy-néhány quadratölnyi földből pótoltatik, ott nem marad sem idő, sem tehetség a múzsák szállásfogadására...

„Nyitva áll a becsület útja a mérésznek, nyitva a kereskedés, a ne-mes mesterségek műhelyei; és nem méltóbb-e hozzájuk, jó birtokos és tehetős polgárokká lenni, mintha azok maradnak, a mik: nemzetes be-tyárok.

„... a mezei élet nagy részben a tudományok terjesztésében aka-dály... az elzárkózás a világtól, elzár a gondolkodástól is. Az a kis da-rab föld, a melyen lakik a mezei ember, az ő egész horizontja. Nem tudja, mi történik faluján kívül... Minden figyelmetessége abban az egy ujnyi peripheriában szorul, a melyen született és a melyben él... Sokaknak szólásformájokat, ha megmagyaráztatnánk velök, az alatt: az egész világ, meg fogjuk látni, hogy nem értenek egyebet, hanem leg-feljebb a vármegyét, a melyben élnek.

„Sivatag üresség uralkodik az ily fejekben. A gondolatok kiapad-nak az ily koponyákban, melyeket az aszály megcsapott, vagy stagnál-nak, mint a mocsárban a poshadt víz... A tehetségek halva feküsz-nek. Meggátolja a henye és vad életmódjok azoknak kifejlődésüket. Nincs alkalmatosság, mely csomójából kioldozza, nincs indító ok, mely mozgásba hozza, nincs fermentum, mely azokat felforralja.

„Balítéletek, tudatlanság és vakság ezeknek következtései. Vénasz-zonyi mivek, mint a régiség hagyományai, ájtatos hiedellellemel hír-

dettetnek és terjesztetnek... A falusi élet melengeti a magunk szeretetét és elkényeztet bennünket. Midőn valaki mindig egyedül beszél és senki ellene nem szól, elhiszi végre, hogy mindig okosan beszél és hogy ellene nem is lehetne szólni. A ki háza népe által minden szavát mint oraculumot látja tisztelgetni, könnyen elhitheti magával, hogy oraculum. Mivel egynehány béréseket és gyáva szántóvetőket el tud igazítani, azt véli, hogy Montesquieu és Calonne hozzá csak árnyékok.”

Magyar nemzedékek legjobbjai visszhangozzák mind e mai napig Kármán József megállapításait. Az elmaradt provincializmusnak ez az országos szellemtelensége az, amely ellen legjobb magyarok vívták az önpusztító harcot. Ez az a „nemzeti genius”, melytől a melleniumi évek „hazafias lángolásában” — szerencsétlen Péterfy Jenő szarkasztikus szavával —, „szinte nemzeti színűek lettünk az örömtől”. Ez az a „romlatlan nemzeti genius”, mellyel Péterfy szerint „egy természettudósunk Tisza-Abád-Szalókon egy jóízű paraszt-beszélgetés leplében találkozott”, ez az a híres „nemzeti genius”, melyet „inkább nem találtak, mint találtak”, s melynek nevében a XX. század küszöbén is még „magyar nemzeti tudományosságot” követeltek a szellemi nemzeti analfabéták, akik, mint Péterfy írja, „szellemi védvám-rendszert szeretnének felállítani, hogy kívülről be ne hatoljon semmi, s a nemzeti genius szűzen fejlődhessen a tudományokban, mint hajdanában a dohány Verpeleten”.

Kármán diagnózisa könyörtelen. „A dagályos felfuvakodottság”, „a negédes maga megbízás” okát is keresi és abban találja meg, amit a „nemzetes betyárok” provinciális, mezei életének, a „magányos, félre való élet”-nek nevez.

„Az animális élet, mely a mezei élettel összepárosodott, elállja a tudományok sugárinak behatását. A vastag orgánumok, sűrű vér és nehéz képzelő elme álmosná és tunyává tesznek. Lágy-melegség vagy inkább hidegség, megmerevedett indolentia, érzéketlenség önti ki elalélást hozó ópiumát. Nincs oly tárgy, a mely erős benyomást szerezzen ezen lethargiában szenvedőkre. Az értelem, ez a másként munkás értelem műve megakad. Kétkelkedni, vizsgálódni, fontolni, tanulni kell annak, ki meg akar világosodni.”

A nagy tanulmánynak, *A nemzet tsinosodásának*, Kármán testamentumának és búcsúszavának egyik legmélyebb alapigazsága az érzelmi és az intellektuális egyéni differenciáltság egymástól való elválaszthatatlansága. Nem hisz a természet vadvirágaiban, túlnőtt a rousseau-i dolgok együgyűség hitén. Kiművelt elme nélkül nincs szépség és nincs fogékony érzelmesség:

„Durva héj borítja be a szívet, a hol az értelem erői tompa me-revedésben fekszenek. Azok az apró és alig érezhető, de mégis oly ékes, oly édes érzései a szívnek nem rezegtetik azt meg. A szépnek érzése nála idegen érzés. Vad bacchanáliák és thraciai dühösködések csak elég hatások, hogy azt aphátiából felverjék... A széptudományok elfutnak az ily vídékéről, a hol az erdők s hegyek hiába kékelnek, a csergetegek hiába hívogatnak az édes ábrándozásra, a mezők hiába terítik ki gazdag zománcaikat...”

Azok ellenében, akik a II. József idejében, a nemzeti ellenállás jegyében hangoskodó magyar irodalmat örömujjongva „a nemzeti nyelv, literatura s tudományok szerencsés megérkezése”-ként ünneplik, az ő megállapítása az, hogy kulturális síkon — semmi se történt. „Egy kis zszibongás, egy kis felforrás az egész dolog summája!” S Kármán egyenrangú barátja és munkatársa, Csokonai Vitéz Mihály talán Kármán megállapítására is emlékezve, két évvel annak a halála után, ugyanezt írja gróf Koháry Ferencnek:

„Az olvasás nemzetünkben újra hűlni kezd; az új könyvek száma is minden esztendőben kevesbedik; oda amaz elevenség, a mely csak 1790. táján is úgy lelkesített bennünket; eltűnt, elrepült s egész nemzetünk haldokló zszibbadásba vesztegel.” (Komárom, 1797. november 8.)

Kármán azonban, akit kortársai közül halála után csak az egyetlen Csokonai emleget, a mezei életformában megrekedett, „a szép érzéstől idegen” hazában „a haldokló zszibbadásban veszteglő” sötétségen kívül még egy veszedelmet fedez fel: „a tiszta ostobaságnál is veszedelmesebb” félművelteket, csak „féltudósságot” tud felfedezni. Ezek a féltudósok azok, akiket mai nyelven mi dogmatikusoknak nevezünk: „el-tikkadt az öngondolkodás ereje nálok. Nem merik felemelni magokat — és gondolkozni... A mások tekintete és felsőbbsege az a rabszj, mely őket orroknál fogva hurcolja... Így követ sokszor egy egész tájék egy középszerű embert, mint a gyáva juhok a bakot. Egyiptomi setétség borítja az ily rablelkeket... Mind a csupa tudatlan, mind a féltudós anynyival veszedelmesebbek, hogy makacsan megmaradnak setétségökben és hogy ezt a setétséget kedvelik mint a bagoly az éjjelt... Életét oda adja az ilyen magával elhíttett ágazataiért. Mozdulhatatlan állítási-ban, mert azokat csak más után hiszi... Átalkodva bedugja fülét minden más jobb és igazabb ítélet előtt. Legördül szívéből minden ok, minden jobb esméret, mert az ok által nem vezéreltetik.”

Kármán nem fogadja el a kultúra jeleként, hogy a féltudósok egyik fajtája a törekvésben, „hogy komorok, kedvetlenek ne legyünk”, azt akarják, hogy „enyelgők, aprólékosak és gyermekeskedők” legyünk, és elborítják hazánkat „versek és versecskék özönével”.

Kármán, aki az *Uránia Bé-vezetőjében* már megírta, hogy „az izlés a jó erkölcsök szülő anyja”, csak következetes, mikor csúfolódik azokon, akik magyar irodalommal és magyar irodalmi étellel tévesztik össze „a hazánkat elborító versek és versecskék özönét”. Hogy ne tévesztessék össze ez az ő állásfoglalása azzal a felvilágosult racionalizmussal, mely az egész embertől, az ember érzelmi és esztétikai szükségleteitől az ész nevében elvonatkoztatott, emlékeztetni kell arra, hogy a „versek és versecskék özöne” ellen Kármán épp a „szelid tudományok”-ból, épp érzelmi és esztétikai követelésekből, „a felséges és érdemes költők” szeretetéből kiindulva suhogtatja a szatíra ostorát. Az esztétikát, az esztétikai fogékonyságot a „nemzeti tsinosodás” szerves részének tekinti. „A természet mindég egy tökéletes egész formál; nem tagonként készíti az embert, nem szálanként a virágot, mindég egész embert, egész virágot készít: kövessük ezt a nagy mestert.”

A poézisnak, annak a poézisnak védelmében, melyhez „nagy elme,

ritka képzelődés és szerencsés szív és ész formálása szükséges", sokallja és utasítja vissza a versfaragók ipartermékeit, „a sok ephemeriseket, a melyek reggel születnek és estvére elhalnak”.

Nem kétséges, hogy elsősorban a korabeli magyarkodó, az akkori olvasóközönségtől rendkívül nagyra becsült olyan református papi verselőkre gondolt, mint volt Gyöngyösi János, meg az olyan „nyájaskodásokra, iramotokra, mondványokra és danákra”, amilyenek épp a XVIII. század kilencvenes éveiben oly nagy tiszteletben álló Édes Gergely református lelkész keze alól kerültek ki. S ezeken kívül, nyilván éppúgy a külföldi francia, de főleg német rokokó költészet mintájára készülő érzékeny, holdvilágos, viszonzatlan szerelmet panaszoló verselményekre, mint a mezei életforma barbár kedélyességéhez tartozó, afféle keresztelőkre, névnapokra, házasságkötések évfordulójára készült köszöntőkre és temetésekre írt, alkalmi rigmusokra céloz, amilyenekkel még évtizedekkel később is, még a nagy Arany János is megfizette adóját a mezei életforma, a hagyományos vidékies közízlésnek.

A *nemzet tsinosodásának* szerője a magyarság megteremtendő kultúrája, egy európaivá vált magyarság szellemi élete előfeltételének a költő emberi méltóságának s a költői szónak tiszteletét tekintette. Semmiképp se érdektelen, hogy szinte ugyanabban az évben, egymástól függetlenül, mind a ketten a „versek és versecskék özönében” egyformán alá nem becsülhető veszedelmet látnak. Ismeretes, hogy Gyöngyösi János, „a fertelmes tordai poéta”, Kazinczy egyik epigrammájában is megkapja a magáét:

„Vén kántor, könyvpenészű táncos, parókás poeta,
Iszonyodom s futok —”

és pontosan Kármán gondolatmenetének a szellemében írja Kazinczy már a fogsága után 1803-ban (Kozma Gergelynek), hogy az ilyen versek magukon viselik „a barbarizmus tagadhatatlan jeleit”, és hogy ahol „a poézisnak ez a szerencsétlen neme kedvességben áll, ott az esztétizsnek hajnalló sugarát nem lehet még látni”.

Semmiképp sincs tehát egy korlátolt, mindenütt „oktatást” kereső, racionalista módon felfogott felvilágosodási programról szó. Egyébként az *Urániának* ugyanabban az utolsó kötetében, ahol *A nemzet tsinosodása* megjelent, Kármán, a szerkesztő, mintegy minden félreértésnek elejét veendő, szerepeltet egy igazi, „egy felséges és érdemes költőt”: azt a Csokonai Vitéz Mihályt, az *Urániának* költő-munkatársát, a „nadas házba szorult cosmopolitát”, aki a *Dorottyához* írt előbeszédében Kármán szellemében vallja: „jobban szeretek középszerű originál lenni, mint elsőrangú fordító.” A munkatársak között ott volt még az a Verseyhy Ferenc is, aki a Marseillaise-t és a nagy francia forradalmat ünneplő zágrábi szabadságfát díszítő horvát népies forradalmi verset magyarra fordította, s akit Martinovicsék pörében halálra ítélték, majd kegyelemben részesítettek oly módon, hogy élete kilenc esztendejét töltötte megvasalva a kufsteini, grázi és brünni börtönfalak kazamatáiban.

Csak logikus, hogy Kármán az „ostobaságnál is veszedelmesebb féltudósok”, a versgyártók kapcsán mutat rá a velük rokon, az ugyancsak féltudós mentalitásból fakadó másik nemzeti barbárságra: a korabeli antijozefinisztikus eredetű, magyarkodó „nyelvújítás”-ra.

A „féltudósoknak” (félművelteknek) ezt a nyelvújítást „a nemzeti literatúrába’ félre vezető ösvény”-nek nyilvánítja, és „szörnyű, idomtalan fajzásokat szülő grammaticalis epidémiáról” beszél.

Tudni való, hogy az *Uránia* megjelenése idején Kazinczy kultúrpolitikai programjában nyoma sincs a nyelvújítás gondolatának. Akkor a nyelvújítók egy magyar nyelvi glóbuszt akarnak teremteni, hadat üzenve minden idegen szónak, mesterségesen gyártják mindenre a „tősgyökeres” hazai kifejezéseket, mintegy hangsúlyozva ezzel is, hogy a magyar nemzeti kultúra nem szorul az egyetemes emberi kultúra „mankóira”. Annak a nyelvújítási munkának és harcnak, amit Kazinczy a fogsága után kezdeményez, csak annyi a köze a Barczafalvi Szabó Dávid-vagy a Dugonics-féle magyar nyelvújításhoz, mint az állításnak a tagadáshoz. Aki csak felületesen is átfutja Kazinczynak az erre vonatkozó levelezését, különösen a levelei második és harmadik kötetét, vagy azt a bírálatot, amit a *Magyar Museumban* épp Kazinczy írt Barczafalvi Szabó Dávid fordításáról, szinte szó szerint megtalálja azokban ugyanazt a véleményt, amivel — Kazinczytól függetlenül — Kármán fordul szembe ezekkel a nyelvújítókkal, mint „megannyi bizonyossággal még nem tsinosodott izlésünknek”:

„Homály és temérdek felleg fekszik némelyeknek írásain. Viszszás, a nyelv és értelem szent törvényeivel ellenkező, idétlen és erőltetett fajzás... mindég csak követtek, mindég csak emlékeztek, soha se formáltak, soha se gondolkoztak, kivették eredeti erejéből, szívós és velős természetéből nyelvünk egész alkotását... Minden tudományoknak ez volt nyavalyája, hogy készületlen nyúltak sokan ezekhez... Izzadsággal árulják az istenek a tudományt. A kinek körme viszket, nem belső hivatal még az az írók méltóságára. Nem egy-két félig megemésztett sovány ideákból áll a bölcsesség... Ilyen emésztetlen, meg nem kérődzött gondolkodás módjának lehet sok veszélyt tulajdonítani, mely mint egy döglletes párádzás beborította a hazát... A féltudóságnak lehet tulajdonítani nagyobb részint megvesztegetett izlésünket is. Teljesek könyveink az illetlen tropusokkal, mocskos alluziókkal, melyeket mi szépségeknek gondoltunk... A száraz életlen elmesség, a mely sokaknál uralkodik, a sok provincializmusok, localizmusok mind ugyan annyi bizonyossági még nem tsinosodott izlésünknek...”

Amit Kármán a nevetséges, mindenáron való nyelvújításban elítél, az elsősorban a nemzeti elzárkózás tendenciája a „csak akaratoságból és viszketegségből származott puritanismus”. S a megokolás még ma sem időszerűtlen:

„Nincs nyelv mely ne kölcsönzött volna mástól. A Rómának hajdani világbíró nyelve tele van a sok görög szólások módjával. A deákkal sógoros nyelveket nem is emlitem, a melyek akkor élnek a deák és egyéb idegen szókkal, mikor azokat szükségesnek látják. De most, midőn a német literatura a legfelsőbb tetőn lenni látszik, legderekkab írónk minden tartalék nélkül nem élnek-e vajjon a deák, francia és egyéb szókkal, ha azokat épen olyan jelentőleg, oly hathatósan kitenni nem tudják? És miért kerülnének mi oly nevetséges idegenséggel a külföldi szókat, mi, a kik a nyelmmívelésnek első kezdetében vagyunk, a kik a köz beszédben annyi minden népből s nemzetségből eredő szókat hazafiúsággal már

megajándékoztunk, a kik, ha kevélyek lenni nem akarunk, kénytelenek vagyunk megvallani, hogy nyelvünk ezen tekintetben szűk és szegény!.... Az érthetőség az írásnak legelső, leggyökeresebb törvénye. Mit nyer avval az olvasó, ha a sok ujonnan faragott szókat először neki deákul kell gondolni, hogy megértse?"

Horváth János igen élesen meglátta Kazinczy nyelvújításának, a nagy nyelvreformnak társadalmi és egyéni háttérét és funkcióját: a hétköznapi beszédétől különböző, emelkedett nyelv, a könyvek külön nyelve. a fentebb stíl a valósággal száll szembe, a valóság tagadásának egyik formája. S épp ezen a ponton az ifjú Kármán a maga utópisztikus víziójával, még a fogságából kiszabadult Kazinczyt is megelőzte, illetve túlhaladta, éspedig a magyar valóságot az egyetemes emberi kultúra színvonalán közvetlenül megszólaltató, a lesújtó magyar valóságot az egyetemes kultúra színvonalán ábrázoló magyar irodalom programatikus, sürgető követelésével.

„Kegyetlenség nélkül talán nem is lehet... szemére vetni hazánknak az olvasás iránt való hidegségét. Hogy ez a hidegség nagy, hogy a könyv a háznál nálunk legutolsó jószág és ennél kedvesebb egy játék kártya vagy egy üsző, azt fájdalmasan látjuk, akik hazánkat esmérjük.”

Az elriasztóan sötét kép után, amit *A nemzet tsinosodása* az ártalmas szédítők ellenében a mezei életben megrekedt országos barbárságról fest, a nagy tanulmány végső konklúziója valósággal megdöbbentően váratlan: egy európai színvonalon mozgó magyar irodalmat követel, melynek eredménye: „az emberek esmérete, hazánk s állapotunk esmérete” és hogy „a magunk világát” találjuk meg „könyveinkben”. A fentebb stíl helyett ez annak a követelése, hogy az irodalom megláttassa velünk a valóságot, ráborasztson a reménytelen magyar sötétségre. Ez az útja a lehetséges, az egyetlen útja egy majdani reménynek.

„Oh ha én azt az ábrázolást oly elevenen, oly tüzetesen tudnám lefesteni, amin! érzem, oly hathatósan, hogy azt velem együtt mások is érzének; ha én fel tudnám serkenteni szép tehetségeit hazámfiának, fel tudnék ébreszteni sok szemérmes és félénk lelket, a kiben az öngondolkodás székét foglalt; elvonhatnám az alól a rabság alól, mely miatt nem mernek soha magok költeni és mindég csak tolmácsolnak, mindég csak magyaráznak; feléleszthetném nálok azt a szép tüzet, amely őket nemzeti szerzőkké tisztitaná és formálná!”

Természetesen a nemzeti szerző Kármán programjában nem a folklor kultuszát, hanem „a nálunk termett eredeti munkákat” jelenti, mint ahogy ő maga igen alaposan ki is fejti. Azt jelenti, amit nem volna túlzás a realizmus követelményének nevezni.

„Minden írónak van maga világa, maga atmosphaerája, amelyben él és amelyből ír, van maga publicuma, amelynek ír. Az a sok kicsiny tekintet, az a számlálhatatlan környülállás teszi az írot nagyobb részint kedvessé — és hasznossá. Nem akarom én azt mondani, hogy valamely írot nem lehet jónak mondani Magyarországbán, a ki Angliában írt. De igaz az, hogy ott, ahol minden alluzióit, minden mellékes ideáit, minden szavának élet és savát elértik, kedvesebb, mint ahol ezt mind nem tudják...”

Ez az *Uránia* bevezetőjében először felhangzó gondolat kidolgozása, kimélyítése annak a megállapításnak, hogy csak „eredeti munkák”, nem fordítások és nem másolások „vezetik a népet a jó formálásra”.

Kármán eléggé művész, hogy bátorsága legyen a látszólagos ellentmondást mint végső igazságot megformulálni: csak az egyéni tarthat számot egyetemes érdeklődésre, mert az egyetemes nem más, mint az individuális értékek eredője.

„Itt a termező! Itt fusson pályát, a ki magát érzi. Az öngondolkodás síkján állanak le nem szedve sok szép virágok, ezekből fűzzünk bokrétát, melyet hazánknak ajánljunk... Így tesszük méltókká magunkat, hogy olvassunk; így fordítja a negédes külföld mireánk is szeméit és észrevesz majd bennünket. Nagy lesz majd és méltóságos a literátor nevezete, mert rettegni fog egy oly munkától a napszámos író és viszketeg gyermek, mely alatt ereje lerogy, és nem fogja majd egy is ezek közül hinni, hogy egy tudós gyilkosság” (valamely remekmű eltorzító fordítása) „vagy egy írónak munkáján tett erőszak által lehet beiratni a tudósok karai közé.”

Az ellenvetésre, hogy mi marad akkor a magyar irodalomból, hogy „kevesebbek lesznek munkáink”, Kármán ezzel a felkiáltással felel:

„Mit árt az! Csak jók legyenek. Csinos lesz nyelvünk és velős minden szó, mert az magán fogja hordani az eredeti lélek és az öngondolkodás bélyegét.”

Tudnia kellett s tudván tudta is, hogyha még nem is áll, mint társai a vérbíróság előtt, ő is már csak az utolsó szó jogán, utoljára szólhat s hogy a süket országban a búcsúszavát mondja ki. S ha lehetséges és lehetetlen alkalmak adtán eddig is sietett mindent megmondani, most még egyszer és minden eddiginél világosabban kell a számára oly vakítóan világos egész gondolatvilágát, minden megismerését és vágyát és aggodalmát kifejeznie.

„Nem azért írunk, nem azért beszélünk, hogy megérte‘tessünk?”

Nem tagadja, lehetséges, hogy „szükségesek, sőt elmúlhatatlanok is a köz boldogságra a kenyérkereső tudományok”, *A nemzet tsinosodásának*, az ő végrendeletének, nincs szava a kenyérkereső tudományokhoz, a „napszámos íróhoz” a „korcs tudóshoz”, aki nem benső kényszerből, nem „a maga belső megnyugvásáért fárad”, hanem iparszerűen „pengő pénzért és a mindennapi kenyérért” munkálkodik. Nincs szava azok számára sem, akik „a penna és prés elzárt szabadságára”, a cenzurára hivatkozva tagadják meg az „igaz literátor” hivatását a barbár hazában, a hivatást, hogy „mint egy második Prometheus hozza le az égől a bölcsesség szép világát” — az ilyenek munkája, akárcsak az eredeti remekművet gyilkoló fordítások és az „idegen hulladékból összekapargatott” tákolmányok vagy a „versek és versecskék özöne” nem hozzák, nem hozhatják meg azt, amiért ő sóvárog, azt, hogy elérkezzék az „igaz és jőzan világosodás boldog időnyílása”.

Mikor „ébren szomorkodva” felveti vakmerő nagyravágyással a kérdést, hogy „lesz-e Pannóniából valaha Albion? támadnak-e Newton, Locke, Shakespeare és Miltonok itt is miközöttünk?” — ez nem retorika, hanem kérdés formájában demonstrálása a félelmes szakadéknak, mely

a mezei élet"-be leragadt Pannónia és a csinosodó és csinosodott népek országai között pokoli közönnyel von határvonalat.

„Aude, incipe! — ezt szeretném hangoztatni minden írónak a fülébe, a ki érzi, hogy méltó ezen nevezetre.”

Mint ahogy abban az utolsó, visszhang nélkül maradt *Uránia a' Hazá* a reménytelen sötétséggel, hogy megismerje, hogy bevallja, és mégis úgy tegyen, mintha hinne, mintha hinné, hogy mások is, itt is mindenki szomjas, mint ő, a világosságra. S mindent, ami ártalmas szédítés, vissza kell utasítani, kezdeni kell, mindent egyedül, és csak azért is el kell kezdeni, a reménytelenség meglátása, bevallása az egyetlen út, ha egyáltalán van út a legmerészebb remény megvalósításához. Ilyen kiméltetlen szerénytelenséggel csak az jelentheti be igényét a nem-mezei, a szépet, az igazat, az emberit jogaiba iktató hazára, akinek már nincs módja és nincs oka eltitkolni, hogy — nincs hazája.

Mint ahogy abban az utolsó, visszhang nélkül maradt *Uránia a' Hazához* című felhívásban írva áll:

„... Minket is... a hajótörést szenvedett Társaink' veszélyvallásai el nem rettentettek; a' Reménység édes varáslásával tsalogatott, hogy mi azoknál szerentsébbek leszünk. De kevélykedünk mi egy olly vakmerőségbe', a'melly tsak a' Hazában vetett határozatlan Bizodalomból eredett. És — valljon kelleténél többet bízunk-e' mi a' Hazába?!”

Folyóiratunk ez év júniusi számában közölt, Kármán Józsefről szóló tanulmány befejező része.

A nép vezére

John Steinbeck

S zombaton délután Billy Buck, a ranchon dolgozó munkás összekaparta a tavalyi szénaboglya maradványait, és néhány villányit áthajított a drótkerítésen az unott érdeklődést tanúsító marháknak. Magasan az égen ágyulóvések kipöffenő füstgomolyaira emlékeztető apró felhőket kergetett kelet felé a márciusi szél. Hallatszott, amint fenn a hegygerinc sziklatarajánál süvít, de egyetlen fuvallat sem hatolt le a völgykatlanba, ahol a ranch terület el.

Jody, a kisfiu, kezében egy vastag vajaskenyérrel előkerült a házból. Látta, hogy Billy a szénaboglya maradványainál dolgozik. Lefelé csoszogott az úton, cipőjét éppen oly módon húzva, ahogyan — mint mondták neki — leginkább tönkretetheti a cipőt. Egy ciprus sötét lombjaiból egy fehér galambraj repült ki, amikor Jody a közelben elhaladt, egy kört irt le a fa körül, aztán ismét leszállt. A munkások számára épült barakk tornácáról egy teknősbéka-színű növendék macska ugrott elő, merev lábakkal keresztúlvágtatott az úton, majd megperdülve maga körül, újra visszafutott. Jody felkapott egy követ, hogy ezzel ő is bekapcsolódjon a játékba, de elkésett, mert a macska már a tornácon volt, mielőtt még a követ elhajíthatta volna. Így a követ a ciprus felé dobta, és újabb körzésre kényszerítette a galambokat.

Az elhasznált szénaboglya maradékához érve, ráhajolt a szöges drótkerítésre. — Csak ennyi maradt? — kérdezte.

A középkorú ranchmunkás abbahagyta a széna gondos összekapargatását, és villáját a földbe szúrta. Levette fekete kalapját, és hátrásmította a haját. — Ami maradt, az mind nedves a földtől — mondta.

Visszatette fejére a kalapot, és kicserzett, száraz kezeit egymáshoz dörögölte.

— Itt sok egérnek kell lenni — jegyezte meg Jody.

— Csak úgy nyüzsögnek — mondta Billy. — Hemzsegnek itt az egerek.

— Azt hiszem, ha befejezte a munkát, kihívhatnám a kutyákat és egerekre vadászhatnak.

— Azt megtehetnéd — mondta Billy Buck. Felvillázott egy csomó nedves szénát és a levegőbe hajította. Egyszerre három egér is kipotytyant belőle, és kétségbeesetten újra a szénába fúrta magát.

Jody elégedettségében felsóhajtott. Ezek a tömzsi, álmos, pimasz egerek halálra vannak ítélve. Nyolc hónapon át éltek és sokasodtak a szénaboglyában. Mindeddig védve voltak a macskákkal, a csapdákkal, a méreggel és Jodyval szemben. Védettségükben kövérekké, önelégültekké s pöffeszkedőkké váltak. Most rájuk jár a rúd; nem fogják túlélni a holnapi napot.

Billy a ranchot körülvevő hegyek csúcsát nézte. — Jobb, ha megkérdezed az apáda, mielőtt megteszed — tanácsolta.

— Hol van? Most mindjárt megkérdezem.

— Fellovagolt a hegygerincen ebéd után. Rövidesen visszatér.

Jody a kerítés oszlopának dőlt. — Nem hiszem, hogy haragudna ezért.

Billy, amint újra munkához látott, baljóslatúan megjegyezte: — Jobb lesz, ha megkérdezed. Tudod, milyen.

Jody tudta ezt. Apja, Carl Tiflin megkövetelte, hogy mindenben kikérjék az engedélyét, akár fontos volt az a dolog, akár nem. Jody még jobban nekidőlt az oszlopnak, majd leült a földre. Felnézett a kis szélűzte felhőgomolyokra. — Lesz eső, Billy?

— Meglehet. Ez a szél hozhatna, csak nem elég erős.

— Remélem, addig nem fog esni, amíg ezeket az átkozott egereket ki nem irtom. — Válla felett hátrapillantott, hogy láthassa, Billy méltányolja-e ezt a felnőttes hányavetiséggel odavetett mondatot. Billy minden megjegyzés nélkül tovább dolgozott.

Jody visszafordult és a lejtőt nézte, amelyen a külvilágból idevezető út futott lefelé. A dombhát a ferdén tűző márciusi nap fényében fürdött. A zsályabokrok között ezüstös bogáncs, két farkasbab és néhány pipacs virágzott. Félúton a dombtetőre láthatta Doubletree Muttot, fekete kutyájukat, amint egy prérikutya*-lyuknál kapar. Egy ideig ott toporgott körülötte, majd hátsó lábai közt nagy porfelhőt rúgott hátrafelé; olyan buzgalommal ásott, mintha meg akarná cáfolni az a tény, amelyet nyilván maga is jól ismert, hogy tudniillik egyetlen kutyának sem sikerül prérikutyát fognia oly módon, hogy lyukából kiássa.

Miközben Jody figyelte, a fekete kutya váratlanul megmerevedett, kifarolt a lyukból, és felfelé, a hegygerincen lévő hasadék irányába nézett, ahol az út áthalad. Jody is felpillantott. A sápadt égre rajzolóva egy pillanatig látható volt Carl Tiflin alakja lóháton, azután lefelé indult az úton a ház felé. Valami fehérét vitt a kezében.

* Amerikai rágcsháló, részben az ürgére, részben a mormotára emlékeztet.

A fiú talpra ugrott. — Levele van — kiáltotta. A ranch-ház felé nyangalt, mert a levelet talán fel fogják olvasni, s ő is ott szeretett volna akkor lenni. Még mielőtt az apja odaérkezett volna, elérte a házat és beszaladt az ajtón. Hallotta, ahogy Carl leszáll a megnyeker-
dülő nyeregből, megveregeti lova oldalát és a csűr felé küldi, ahol majd Billy leszedi róla a nyeret, s utána kicsapja a legelőre.

Jody beszaladt a konyhába. — Levelet kaptunk — kiáltotta.

Anyja a babbal telt lábas felett pillantott fel rá. — Kinél van?

— Apánál. Láttam a kezében.

Carl belépett a konyhába, és Jody anyja megkérdezte: — Kitől van a levél, Carl?

A férfi hirtelen összeráncolta a homlokát. — Honnan tudod, hogy levelet kaptunk?

Az asszony fejével a fiú felé intett. — Jody, ez a Big Britches mondta nekem.

Jody zavarba jött.

Az apja fölényesen végigmérte. — Már csakugyan Big Britches lesz belőle — mondta Carl. — Mindennel törődik, csak a saját dolgával nem. Mindenbe beüti azt a nagy orrát.

Mrs. Tiflin kissé a védelmébe vette: — Hát ha nincs elég dolga. Kitől van a levél?

Carl még mindig ráncolt homlokkal nézte Jodyt. — Majd találok én dolgot neki, ha csak az a baja. — Átnyújtotta a lepecsételt levelet. — Azt hiszem, apádtól van.

Mrs. Tiflin egy hajtút vett ki a hajából, és feltépte vele a borítékot. Kissé tűnődve elhúzta a száját. Jody látta, amint szeme jobbra-balra ugrál a sorok fölött. — Azt mondja — tolmácsolta az írást az asszony —, azt mondja, hogy szombaton kihajt hozzánk, és egy kis időre nálunk marad. Nos, ma szombat van. Úgy látszik, a levél késett. — A postabélyegzőre pillantott. — Tegnapelőtt adta föl. Már tegnap itt kellett volna lennie. — Kérdőleg felnésett a férjére, s aztán arca elsötétedett a haragtól. — Miért nézel így? Nem is jön sokszor.

Carl elfordította szemét a felesége haragjától. Legtöbbször szigorú tudott lenni vele szemben, de olykor, ha felcsapott benne a düh, nem bírt vele.

— Mi bajod van? — kérte számon újra az asszony.

Az apja magyarázkodásában annyi mentegetőző hang volt, hogy az akár Jodyé is lehetett volna. — Csak az, hogy folyton mesél — mondta Carl bénultan. — Állandóan beszél.

— Hát aztán? Te is szoktál mesélni.

— Persze, hogy szoktam. De a te apád mindig ugyanarról beszél.

— Az indiánok — kottyantotta közbe Jody izgatottan. — Az indiánok és az átkelés a síkságon.

Carl indulatosan feléje fordult. — Te csak menj ki, Mr. Big Britches! Lódulj! Kifelé!

Jody elszontyolodva ment ki a hátsó ajtón, és gondos komolysággal csukta be a rácsos ajtószárnyat. Megszégyenült, lesütött tekintete a konyhaablak alatt heverő különös alakú kőre esett, amely annyira elbűvölte, hogy lekuporodva felvette és a kezében forgatta.

A nyitott könyvhablakon keresztül a hangok tisztán és érthetően jutottak el hozzá. — Jody átkozottul a fején találta a szöveget — hallotta az apja szavát. — Csak az indiánok meg az átkelés a síkságon. Azt a történetet, amikor a lovaikat elhajtották, már vagy ezerszer hallottam. Folyton csak ezt ismétli, és soha egyetlen szót sem változtat meg, valahányszor elmondja.

Amikor Mrs. Tiflin válaszolt, hangja annyira elváltozott volt, hogy kívül, az ablaknál, Jody felpillantott a kő tanulmányozásából. A hang szelíddé és magyarázóvá vált. Jody tudta, hogyan változott meg az anyja arca is a hangnak megfelelően. Komolyan szólt. — Figyelj ide, Carl. Az nagy dolog volt az apám életében. Átvezetett egy székérváránt a síkságon, egészen a tengerpartig, s amikor ezzel megvolt, mintha az élete is véget ért volna. Nagy dolog volt az, csak nem tartott elég hosszú ideig. Nézd! — folytatta. — Valahogy úgy volt az, mintha csak azért született volna, hogy ezt véghezvigye, s amikor befejezte, már nem maradt számára más, mint hogy gondoljon rá és beszéljen róla. Ha még tovább lehetett volna menni nyugat felé, tovább ment volna. O maga mondta ezt nekem így. De végül is ott volt az óceán. Ott él a tenger mellett, ahol meg kellett állnia.

Ezzel legfegyverezte Carl-t, lefegyverezte és zavarba hozta lágy hangjával.

— Láttam én is — hagyta jóvá csendesén a férfi. — Lemegy a partra és nyugat felé bámul, valahová az óceánon túlra. — Hangja most újra kissé élesebbé vált. — Azután elmegy Pacific-Grove-ba a Horseshoe clubba*, és elmondja az embereknek, hogyan hajtották el az indiánok a lovakat.

Az asszony megpróbálta újra leszerelni a férfit. — De hát ez a mindene. Türelmesebb lehetnél hozzá, tégy úgy, mintha odafigyelnél.

Carl türelmetlenül elfordult. — Nos, ha már éppen nagyon tűrhetetlen lesz a dolog, még mindig lemehetnek a barakkhoz és elüldögélhetnek Billyvel — mondta ingerülten. Átment a házon, és becsapta maga mögött az elülső ajtót.

Jody a dolga után látott. Magot szórt a csirkéknek, és még csak meg sem kergetett egyet sem közülük. Összeszedte a tojást a fészkek-ből. Tűzifával a kezében belépett a házba, két nyalábnyival színültig töltötte a fásládát, s aztán gondosan elrendezte a fadarabokat.

Közben az anyja végzett a babbal. Megpiszkálta a tüzet, és egy pulykaszárnyal lesöpönte a tűzhely lapját. Jody óvatosan rápislantott, hogy lássa, megneheztelhet-e még rá. — Ma érkezik? — kérdezte.

— Az áll a levélben.

— Talán jó lenne, ha elébe mennék az úton?

Mrs. Tiflin csörömpölve csukta be a tűzhely ajtaját. — Ez szép lenne — mondta. — Valószínűleg örülne, ha elébe menne valaki.

— Akkor, azt hiszem, megyek is mindjárt.

Kint Jody éleset füttyentett a kutyáknak. — Gyerünk, felfelé a dombra! — vezényelt. A két kutya farkcsóválva előreszaladt. A zsálya zsenge új leveleit bontogatta az út mentén. Jody leszakított néhányat,

* Patkó klub.

és addig morzsolgatta őket, míg a levegő meg nem telt erős, átható szaggal. A kutyák egy hirtelen szökkenéssel letértek az útról, és csaholva egy nyúl után a bokrok közé vetették magukat. Jody többé színüket sem látta, mert ha nem sikerült nyulat fogniok, visszafordultak és hazamentek.

Jody felfelé kapaszkodott az emelkedőn a hegygerinc irányába. Amikor elérte a kis sziklahasadékot, melyen át az út vezetett, mellbe vágta a délutáni szél, szétfújta a haját és felfodrozta az ingét. Lenézett az alant elterülő kis dombokra és hegyhátakra és még messzebb a nagy zöld Salinas-völgyre. Messze a lapályon láthatta fehérteni Salinas városát, az ablakok üvegei csillogtak a halvány napsütésben. Közvetlenül alatta, egy tölgyfán a varjak tartottak gyűlést. A fa feketéllett a varjaktól, amelyek valamennyien egyszerre károgtak.

Jody szeme ezután a kociút vonalát követte, a hegygerinctől kezdve, ahol állt, egészen odáig, ahol elveszett egy domb mögött, majd a domb túlsó oldalán még tovább, ahol ismét előbukkant. Itt, messze, egy pej ló által húzott kocsit látott lassan mozogni. Később eltűnt a domb mögött. Jody leült a földre, és azt a helyet nézte, ahol a kocsinak újra fel kellett tűnnie. A szél dalolt a csúcsok fölött, s a felfújt felhőpamacskok kelet felé siettek.

Ekkor a koci újra láthatóvá vált, és aztán megállt. Az ülésről egy feketébe öltözött ember szállt le és a ló fejéhez lépett. Bár még nagyon messze volt, Jody tudta, hogy a férfi kiakasztotta a zablából a gyeplő szárát, mert a ló feje előresett. A ló elindult, és az ember lassan haladt mellette a hegyoldalon felfelé. Jody vidám kiáltást hallott és feléjük futott, lefelé az úton. A préri kutyák hanyatt-homlok menekültek az út mellől, egy futókakukk a szirtek szélén nyargalt egy darabig, majd elvitorlázott, akár valami siklórepülő.

Jody megpróbált minden lépésnél a saját árnyéka közepébe lépni. Lába alól kigördült egy kődarab, amint lefelé szaladt a lejtőn. Futás közben egy kis kanyart írt le, s ezután már nem messze volt előtte a nagyapja és a koci. A fiú lelassította illetlen futását, és komoly, öntudatos járással közelítette meg őket.

A ló bizonytalan lábakkal kapaszkodott felfelé a hegyoldalon, az öregember mellette haladt. Óriásira nőtt árnyékuk rezegve követte őket a lehanyatló nap fényében. Nagyapa fekete gyapjuszövet öltönyt, kecskebőr lábszárvédőt és alacsony keménygallérján fekete nyakkendőt viselt. Lehajló szélű fekete kalapját a kezében vitte. Fehér szakálla rövidre volt nyírva, ősz szemöldöke pedig ereszként a szeme fölé borult, mintha csak bajusz volna. Kék szeme komoly derűvel nézett. Az egész arcban és alakban volt valami gránitszerű méltóság, úgyhogy minden mozdulata valami lehetetlen, oda nem illő dolognak tűnt fel. Ha egy pillanatra veszteg maradt, az egész öregember kővé válni látszott, s úgy hatott, mintha soha többé nem akarna megmozdulni. Lépései lassúak és szilárdak voltak. A lépés, amelyet egyszer megtett, visszavonhatatlan volt; ha egy bizonyos irányba ment, az út szinte hozzá igazodott, lépéseit nem gyorsította, de nem is lassította.

Amikor Jody a kanyarban felbukkant, üdvözlésképpen lassan meglengette a kalapját, majd feléje kiáltott. — Hahó, Jody! Csak nem én-elébe jöttél ide?

Jody közelebb húzódott, és lépéseit az öregember járásához igazítva, kihúzta magát, közben kissé húzta a lábát. — De igen — mondta. — Csak ma kaptuk meg a levelét.

— Már tegnap itt kellett volna lennie — mondta nagyapa. — Mindenképpen. Hogy van a cseléd?

— Jól vannak, nagyapa. — Kicsit habozott, aztán szégyenlősen indítványozta: — Szeretne holnap részt venni egy egérvadászaton?

— Egérvadászaton, Jody? — Nagyapa kuncogott. — Hát a mai nemzedék tagjai odáig süllyedtek, hogy egerekre vadásznak? Nem valam erős a mai nép, de azért azt mégis kötve hiszem, hogy az egereket vadászszákmánynak tekinti.

— Nem, nagyapa. Csupán játékból. A szénaboglya elfogyott, és a maradványaiból a kutyák felé kergetjük az egereket. Megnézhetné, vagy akár egy kicsit még üthetné is a szénát.

A szigorú, de vidám szem lenézett rá. — Jól van. Tehát nem eszitek meg őket. Odáig még nem jutottatok.

Jody magyarázott. — A kutyák eszik meg őket, nagyapa. Persze, nem nagyon hasonlít ez arra, mikor indiánokra vadásztak, tudom.

— Nem, arra nemigen fog hasonlítani . . . bár később, mikor a katonaság üldözte az indiánokat, lelövöldözte a gyerekeket, felgyújtotta a sátrakat, az már nem sokban különbözött a ti egérvadászatotoktól.

Elérték az emelkedő legmagasabb pontját, és lefelé kezdtek ereszkedni a völgybe, ahol a ranch terület el; a napot elvesztették a hátuk mögül. — Megnőttél — mondta nagyapa. — Majdnem egy hüvelyknyit, mondhatom.

— Többet — dicsekedett Jody. — Megjegyezték az ajtófélfán. Több mint egy hüvelyket nőttem, hálaadás napja*) ó'a.

Nagyapa öblös torokhangján szót hozzá. — Talán túl sok esőt kaptál, és most hosszú szárat eresztesz. Várj, amíg kalászbba szökkensz, akkor majd meglátjuk, mi lesz belőled.

Jody gyorsan az öregember arcába nézett, hogy megláthassa, meg kell-e sértődnie ezért a megjegyzésért, de a kék szemben semmi sértő, leckéztető vagy rendreutasító szándék nem volt. — Lehet, hogy levágunk egy disznót — jegyezte meg Jody.

— Hogyisne! Azt nem engedhetem meg nektek. Ti csak az én kedvemben járnátok. Nincs annak most itt az ideje, ezt ti is tudjátok.

— Emlékszik Riley-re, a nagy kanra, nagyapa?

— Igen, Riley-re jól emlékszem.

— Riley egy lyukat evett a szénaboglyába, úgyhogy az ráomlott és megfojtotta.

— Megesik néha a disznókkal az ilyesmi — mondta nagyapa.

— Szép kandisznó volt Riley. Néha még lovagoltam is a hátán, de föl se vette.

A lejjebb fekvő ház felől ajtócsapódás hallatszott, s aztán meglátták Jody anyját, amint a tornácon áll és kötényt lengve üdvözli őket. Később Carl Tiflint is észrevették a csürből a ház felé menni, hogy az érkezéskor jelen legyen.

* Vallásos jellegű nemzeti ünnep az Egyesült Államokban, az első telepes hajók kikötésének emlékére (november harmadik csütörtöke).

A nap közben eltűnt a hegyek mögött. A ház kéményének kék füstje lapos rétegekben úszott a bíborszínben égő völgykatlanban. Az elülő széltől cserbenhagyott pufók felhőgomolyok egykedvűen lógtak az égen.

Billy Buck kijött a barakkból, és egy lavór szappanosvizet lódított ki a földre. Általában a hét közepén borotválkozott, de nagyapa iránt külön tiszteletet tanúsított, nagyapa pedig azt mondta, hogy Billy az új nemzedék tagjainak abba a kis csoportjába tartozik, akik nem puhtak el. Bár Billy már élete delén járt, nagyapa mégis fiúnak tekintette. Most Billy is a ház felé sietett.

Mikor Jody és nagyapa megérkeztek, az otthoniak mindhárman az udvar kapujában vártak rájuk.

Carl így szólt: — Hello! Már nagyban várjuk.

Mrs. Tiflin megcsókolta nagyapa szakálla szélét, s ott állt szorosan mellette, amíg az nagy kezével meg nem simogatta a vállát. Billy szalmaszín bajusza alatt ünnepéyes vigyorral rázott kezét vele. — Kifogom a lovát — mondta és aztán elvezette az állatot.

Amint távozott, nagyapa utána nézett és elmondta azt, amit eddig is már vagy százszor elmondott. — Ez aztán derék egy fiú. Ismerem az apját, az öreg Öszvérfark Buckot. Sohasem tudtam meg, miért hívták öszvérfarknak, hacsak nem azért, mert öszvérmálházó volt.

Mrs. Tiflin megfordult és a ház felé vette útját. — Meddig maradsz, apa? A levélben erről semmit sem írsz.

— Hát... nem tudom. Úgy gondoltam, maradok vagy két hétig. De sohasem szoktam annyi ideig maradni, ameddig előzőleg szándékoztam.

Rövid ideig a fehér viaszosvászonral leterített asztal mellett ültek és vacsoráztak. A bádogernyős lámpa az asztal fölött lógott. Kívülről halkan nagy éjjeli léptek csapódtak a szobaablak üvegtábláihoz.

Nagyapa apró falatokra vágta a marhaszeletet és lassú rágással evett. — Ehes vagyok — mondta. — Amíg ide hajtottam, megjött az étvágyam. Így volt ez akkor is, amikor átkeltünk a síkságon. Estig mindannyian annyira megéheztünk, hogy alig tudtuk kivárni, mikor készül el a hús. Akkoriban minden este képes voltam majd öt font bölényhúst is megenni.

— A testmozgás tette — mondta Billy. — Az én apám hivatásos öszvérmálházó volt. Kölyök koromban sokszor segítettem neki. Mi ketten képesek voltunk egy egész szarvascombot bevágni.

— Ismerem az apádat, Billy — mondta nagyapa. — Kitűnő ember volt. Öszvérfark Bucknak hívták. Nem tudom, miért, talán mert mindig öszvérekre rakodott.

— Úgy van — hagyta helyben Billy. — Öszvérmálházó volt.

Nagyapa letette kését és villáját, s tekintetét körülhordozta az asztal fölött. — Emlékszem, egyszer kifogyott a hús — kezdte. Hangja különösen monotonná és hangsúlytalanná vált, belezökkent abba a kerékvágásba, amelyet ez a történet vájt ki magának. — Seholy egy bölény vagy antilop, de még nyulak sem. A vadászok még egy coyote-ot sem lőhettek. Ez volt az az idő, amikor a vezérnek ébernek kellett lennie. En voltam a vezér, és én nyitva tartottam a szememet. Tudjátok-e,

miért? Hát azért, mert attól a perctől fogva, hogy az emberek éhezni kezdtek, nekiláttak volna, hogy az ökröket levágják. Elhiszitek ezt? Hallottam olyan karavánokról, amelyek felették az igásjóságot. Középen kezdtek és a szélek felé végeztek. A végén a vezető párt ették meg, azután a rudasokat. A csoport vezetőjének ezt meg kellett akadályoznia.

Egy nagy éjszakai pillangó valahogy bekerült a szobába, s most a lógó petróleumlámpa körül keringett. Billy felállt és megpróbálta két tenyere között agyoncsapni. Carl meggörbített tenyérrel utánakapott, megfogta és szétmorzsolta. Azután az ablakhoz ment és kihajította.

— Amint mondtam — kezdte nagyapa újra, de Carl félbeszakította. — Inkább egyen még egy kis húst. Mi már csak a pudingra várunk.

Jody meglátta anyja szemében a harag felvillanását. Nagyapa felvette a kést és a villát. — Igazán elég éhes vagyok még — mondta. — Majd később mesélek nektek erről.

Amikor befejezték a vacsorát, és a család Billy Buckkal együtt a másik szobában leült a tűzhely mellé, Jody aggodó nyugtalansággal figyelte nagyapját. A jól ismert jeleket látta rajta. A szakállas fej előre hajolt; szeme elvesztette szigorúságát és tündödvé a tűzbe bámult; a hosszú, sovány ujjak fekete nadrágos térdén nyugodtak. — Szeretném tudni — kezdte —, de igazán szeretném tudni, meséltem-e már nektek arról, amikor azok a tolvaj piute-indiánok elhajtották harmincöt lovunkat.

— Azt hiszem, mesélte — szólt közbe Carl. — Ez, ugye, közvetlenül azelőtt volt, hogy a tahoe-k földjére léptek?

Nagyapa hirtelen a vejéhez fordult. — Igazad van. Úgy hiszem, mindenképpen el kellett már mesélnem nektek ezt a történetet.

— Már sokszor — mondta Carl kegyetlenül és elkerülte a felesége tekintetét. De azért mégis magán érezte haragos szemét, és hozzátette: — De azért természetesen szívesen meghallgatnám még egyszer.

Nagyapa ismét a tűzbe nézett. Ujjait hol szétvette, hol újra egymásba kulcsolta. Jody tudta, mit érez most, tudta hogy belsejében most összeomlik valami és csupán üresség marad utána. De talán csak nem hiába nevezték Big Britchesnek ma délután? Felszította hősiességét, úgyhogy ismét rászolgált a Big Britches névre. — Meséljen az indiánokról — mondta halkán.

Nagyapa szeme megint szigorúvá vált. — A fiúk mindig csak az indiánokról szeretnének hallani. Pedig az férfiak dolga volt, de most már csak kisleányok akarnak hallani róla. Hát lássuk csak... Meséltem én nektek arról, hogy én akkor azt akartam, minden szekér egy hosszú vaslemezt vigyen magával?

Jodyt kivéve mindenki csendben maradt. — Nem, ezt nem mesélte — mondta Jody.

— Nos hát, valahányszor az indiánok megrohantak bennünket, mi mindig körbe állítottuk fel a szenkeret, és a kerekek közül lövöldöztünk rájuk. Arra gondoltam, ha minden szekér egy lőrésekkel ellátott hosszú vaslemezt vinne magával, az emberek a lemezeket kívül a kerekek elé állíthatnák, amikor a szekerek körben állnak, és így valameny-

nyien védve lennének. Sok életet mentettünk volna meg, és ez megérte volna azt a kellemetlenséget, amit a vas rendkívüli súlya okoz. De persze a társaság nem volt hajlandó erre. Addig sem csinálta ezt egyetlen csoport sem, és sajnálták a költségeket is. Később aztán megbánták a dolgot.

Jody az anyjára nézett, és arckifejezésén látta, hogy egyáltalán nem figyel oda, Carl egy bőrkeményedést piszkálgatott a hüvelykujján, Billy pedig a falon mászó pókot figyelte.

Nagyapa hangja ismét a régi elbeszélő kerékvágásba esett vissza. A mese döngicsélve áradt belőle, a rohamnál szava felgyorsult, a sebesüléseknél hangja szomorúvá vált, és halotti énekre emlékeztető színezetet kapott, amikor a nagy síkságon végbemenő temetésekről szólt. Jody csendben figyelte a nagyapját. A szigorú kék szem szenttelen volt. Az öregember úgy nézett, mintha maga a történet nem nagyon érdekelné.

Amikor befejezte, és a történetet méltányoló udvarias csend véget ért, Billy Buck felállt, nyújtózkodott, és rántott egyet a nadrágján. — Azt hiszem, lefekszem — mondta. Azután nagyapa felé fordult. — Van egy öreg lőporszarum, egy ócska sapkám és egy régi pisztolyom lenn a barakkban. Mutattam már őket?

Nagyapa lassan bólintott. — Igen, azt hiszem, Billy. A pisztoly arra emlékeztet, amelyik akkor volt az enyém, amikor a síkságon átvezettem a népet. — Billy udvariasan állt, amíg az erről szóló kis történet elhangzott, majd így szólt: — Jó éjszakát — és kiment a szobából.

Carl Tiflin megpróbálta másfelé terelni a beszélgetést. — Milyen a vidék közöttük és Monterey között? Úgy hallottam, elég száraz?

— Igen, száraz — mondta nagyapa. — A Laguna Secában egy csepp víz sincs. De ez semmi a nyolcvanhétbeli szárazsághoz képest. Akkor az egész vidék csupa por volt, hatvanegyben pedig még a coyote-ok is éhen pusztultak. Ebben az évben már volt tizenöt hüvelyk esőnk.

— Igen, de túl korán jött. Most megint jó lenne egy kevés. — Carl szeme Jodyra tévedt. — Nem lenne jobb, ha ágyba mennél?

Jody engedelmesen felállt. — Megölhetem holnap a régi szánaboglyában az egereket?

— Az egereket? Hogyne, csak irtsd ki valamennyit. Billy azt mondja, ott már úgyszem maradt használható széna.

Jody egy elégedett, titkos pillantást váltott nagyapjával. — Holnap mindegyiket megölöm — fogadkozott.

Ágyában fekve Jody az indiánok és a bölények valószínűtlen világára gondolt, arra a világra, amely mindörökké eltűnt. Szerette volna, ha a hősi időkben él, bár tudta, hogy nem hősies fából faragták. A ma élők között már senki sincs — talán az egyetlen Billy Buckot kivéve —, aki olyan dolgokra lenne képes, mint amelyeneket akkor vittek véghez. Oriások nemzetsége élt akkor, félelmet nem ismerőké, olyan rendíthetetlen férfiakké, amelyeneket ma már nem ismernek. Jody végtelen síkságokat képzelt maga elé, amelyeken úgy haladnak a szekérkaravánok, mintha hatalmas százlábúak volnának. Elképzelte nagyapját, amint nagy fehér lovon ülve vezeti a népet. Kísértetek vonultak át az agyán, aztán elváltak a földtől és a semmibe veszttek.

Azután egy pillanatra ismét visszatért a ranchra. A távolság és a csend bizonytalan, tompa neszeit hallotta. Hallotta, amint kinn a kutya-házban, az egyik eb bolha csípte oldalát vakarja, és lába minden mozdulatnál a földhöz verődik. Később újra feltámadt a szél, a sötét lombú ciprus felsőhajtott, és Jody álomba merült.

Reggel már fél órával előbb fenn volt, mielőtt a reggelihez hívó fémháromszög megcsendült volna. Anyja a tűzhelyet zöröggette, lobogóvá szítva a lángot, amikor Jody átment a konyhán. — Korán felkeltél ma — mondta. — Hová méész?

— Kimegyek egy jó botot keresni. Ma kiirtjuk az egereket.

— Ki az a „mi”?

— Hát nagyapa és én.

— Szóval őt is bevetted a játékba? Mindig azt szereted, ha van veled valaki, hogy balsiker esetén őt okolhasd.

— Mindjárt visszajövök — mondta Jody. — Csak egy jó botot szeretnék, hogy reggeli után kéznél legyen.

Becsukta maga mögött a lécajtót, és kilépett a hűvös, kék reggelbe. A madarak lármáztak a hajnalban, és a ranch macskái nesztelen kígyóként surrantak le a dombról. Az éjszaka leple alatt pocokokra vadásztak, s bár mind a négy macska gyomra tele volt pocokhússal, mégis félkörben körülülték a hátsó ajtót és szájalmat keltőn tejért nyávogtak. Doubletree Mutt és Smasher szimatolva csellengett a rőzserakás mellett, és komoly szertartásossággal kötelességteljesítést mímelt, de amikor Jody füttyentett nekik, felkapták fejüket és farkukat csóválták. Lefutottak hozzá, tekergő mozdulatokat végeztek és nyüszítettek. Jody komolyan megsimogatta fejüket, és a halomban álló hulladékfa felé vette útját. Egy régi seprőnyelet és egy szögletes, vastagabb fadarabot választott ki. Zsebéből egy darab cipőfűzőt vett elő, a két fadarab végét lazán egymáshoz kötötte, valami cséphadaró-félét készítve magának. Megsuhogtatta új fegyverét a levegőben, majd kísérletképpen a földre sújtott vele, mire a kutyák ijedten vonítva ugrottak félre.

Jody ezután megfordult és a ház mentén a régi szénaboglya maradványai felé indult, hogy az elkövetkező méaszárlás színhelyét szemügyre vegye, de Billy Buck, aki türelmesen üldögélt a hátsó lépcsőn, megszólította. — Gyere vissza inkább. Már csak néhány perc van hátra a reggeliig.

Jody irányt változtatott és a ház felé ment. Cséphadaróját a lépcsőnek támasztotta. — Ezzel fogom kizavarni az egereket — mondta. — Bizonyára jó kövérek. Fogadni mernék, nem is sejtik, mi vár ma rájuk.

— Az biztos, egyikük sem — jegyezte meg Billy filozofikusan. — Én sem és senki sem.

Jodyt meghökkentette ez a gondolat. Érezte, hogy ez igaz. Képzetele távolabb szökkent az egérvadászattól. Ekkor anyja kijött a tornácra és megütötte a fémháromszöget, s neki minden gondolata egyetlen halommá omlott össze.

Nagyapa még nem jelent meg az asztalnál, amikor leültek. Billy fejével az üres szék felé bökött. — Mi van veled? Beteg talán?

— Soká tart, amíg felöltözik — mondta Mrs. Tiflin. — A szakállát fésüli, a cipőjét fényesíti és a ruháját kefélteti.

Carl cukorral hintette meg a kukoricakását. — Egy olyan embernek, aki szekérkaravánt vezetett át a síkságon, gondot kell fordítania az öltözékére.

Mrs. Tiflin feléje fordult. — Ne beszélj így, Carl! Légy szíves! — Hangjában több volt a fenyegetés, mint a kérés. Ez a fenyegető hang felizgatta Carl-t.

— De hát hányszor kell nekem meghallgatnom a vaslemezek és a harmincöt ló történetét? Azok az idők elmúltak. Miért nem képes elfelejtetni őket, ha már egyszer elmúltak? — Amíg beszélt, egyre dühösebb lett, és hangja mind hangosabbá vált. — Miért kell ezt mindig újból és újból elmesélnie. Átjött a síkságon. Rendben van! De az már befejeződött. Senki sem kívánja mindig újra hallani.

A konyhaajtó csendesen becsukódott. Azok négyen dermedten ültek az asztalnál. Carl letette kásáskanalát, és ujaival az állát kezdte tapogatni.

Ekkor kinyílt a konyhaajtó és nagyapa belépett. Ajka mosolyra húzódott, anélkül, hogy kinyílt volna, szemével rájuk hunyorított. — Jó reggelt — mondta, és leülve, a kásástálra nézett.

Carl nem tudta annyiban hagyni a dolgot. — Izé... hallotta, amit mondtam?

Nagyapa egészen kicsit bólintott.

— Nem tudom, mi ütött belém az előbb... Én nem úgy gondoltam... Csak tréfáltam...

Jody szégyenkezve az anyjára pillantott, látta, hogy Carlra néz és közben visszafojtja a lélegzetét. Amit most az apja tett, az borzalmas dolog volt. Hogy így beszélt, azzal valósággal darabokra tépte magát. Szörnyűséges volt számára a gondolat, hogy egyetlen kimondott szavát is visszavonja, de hogy ezt ilyen szégyenletes módon kellett megtennie, az még annál is rosszabb volt.

Nagyapa oldalvást nézett rájuk. — Megpróbálok igazságos lenni — mondta szelíden. — Nem vagyok bolond. Nem azt bánom, amit mondtál, de lehet, hogy igazad volt, és ez fáj nekem.

— Nem volt igazam — mondta Carl. — Nem érzem valami jól magam ma reggel. Nagyon sajnálom, hogy azt mondtam...

— Ne sajnáld, Carl. Egy öregember néha nem jól látja a dolgokat. Lehet, hogy neked van igazad. Az átkelés befejeződött. Talán jobb is, ha elfelejtjük egészen, most, hogy már véget ért.

Carl felkelt az asztaltól. — Eleget ettem már. Megyek dolgozni. Siess, Billy! — Gyorsan kiment a szobából. Billy lenyelte a maradék ételt, és sietve utána ment. Jody azonban nem tudta elhagyni a széket.

— Nem fog többet mesélni? — kérdezte.

— Hát... bizonyára fogok, de csak akkor, ha biztos leszek benne, hogy az emberek tényleg hallani akarják, amit elmondok.

— Én szeretem hallani a meséit, nagyapa.

— Te persze szereted, de te csak kisfiú vagy. Az férfiak dolga volt, de most már csak kisfiúk szeretnek hallani róla.

Jody felkelt a helyéről. — Kint majd megvárom, nagyapa. Van egy jó botom az egerek számára.

Az ajtónál várt, amíg az öregember kijött a tornácra. — Menjünk, öljük meg az egereket! — hívta Jody.

— Azt hiszem, inkább kiülök a napra egy kicsit. Jody. Menj és öld meg az egereket egyedül.

— Használhatja a botomat, ha akarja.

— Nem, inkább ülök itt egy kicsit.

Jody szomorúan elfordult és lement a régi szénaboglyához. A kövér, bővérű egerekre gondolva, megpróbálta felkorbácsolni lelkesedését. Cséphadarójával verte a földet. A kutyák szűkülve hozzátörleszkedtek, de a játék sehoggy sem ment. Visszapillantva a ház felé, láthatta nagypapját a tornáccon ülni; kicsinek, soványnak és feketének látszott.

Jody feladta a harcot, és visszatérve az öregember lába mellé, a lépcsőre ült.

— Már visszajöttél? Megölted az egereket?

— Nem. Majd máskor ölöm meg őket.

A reggeli legyek a föld felett zümmögtek, a lépcső körül hangyák gyülekeztek. A zsályák átható szaga lekúszott hozzájuk a dombokról. A tornác deszkái átmelegedtek a napsugaraktól.

Jody nem tudta pontosan, mikor kezdett el nagyapa beszélni. — Úgy érzem, nem fogok sokáig itt maradni. — Erős, öreg kezét vizsgál-gatta. — Úgy érzem, mintha az átkelés nem is lett volna valami nagy dolog. — Tekintete felfelé haladt a domboldalon és egy mozdulatlan sólymon áflapodott meg, amely egy száraz ágon ült. — Én csak elmondom azokat a régi történeteket, de tulajdonképpen nem is azokat akarom elmondani. Szeretném tudni, mit éreznek az emberek, amikor elmondom őket...

— Nem az indiánok voltak a fontosak, nem is a kalandok, még csak az sem, hogy ide megérkeztünk. Egyszerűen csak volt egy csoport ember, amely egy nagy, hosszú küszó állattá állt össze. És ennek én voltam a feje. Csak ment, ment nyugat felé. Minden embernek volt valami célja, de az állat, amely belőlük kialakult, nem akart mást, csak nyugat felé menni. Én voltam a vezér, de ha én nem lettem volna ott, valaki más ment volna az élen. Az állatnak feje volt szűksége...

— A kis bokrok alatt ragyogó délben is fekete volt az árnyék. Amikor végre megpillantottuk a hegyeket, valamennyien felkiáltottunk. Pedig nem az volt a fontos, hogy ide eljussunk, hanem, hogy nyugat felé haladjunk.

— Úgy hoztuk ide az életünket és helyeztük el itt, mint ahogy ezek a hangyák viszik a tojásaikat. És én voltam a vezér. A nyugatra hatolás hatalmas valami volt, akár az isten, és sok apró lépés egyre szaporodott mögöttünk, ahogy haladtunk, amíg csak el nem értük a kontinens tulsó oldalát...

— Mikor a tengerhez értünk, az út befejeződött. — Szünetet tartott és szemét dörzsölgette, amíg szemhéja egészen ki nem vörösödött. — Ezt kellett volna elmondanom a történeteim helyett.

Amikor Jody megszólalt, nagyapa felállt és lenézett rá. — Egyszer talán én is vezethetem valahová a népet — mondta Jody.

Az öregember elmosolyodott. — Nincs több hely, ahová menni lehetne. Ott az óceán és megállít. Egy egész sor öregember van ott a parton, és gyűlöli az óceánt, mert megállította őket.

— Talán hajókkal mehetnék, nagyapa.

— Nincs több hely, Jody. Minden hely el van foglalva már. De nem ez a legrosszabb . . . nem . . . nem ez a legrosszabb. A nyugatra törés szel-
leme veszett ki az emberekből. Nem fontos többé nekik, hogy nyugatra
törjenek. Annak már vége. Apádnak van igaza. Befejeződött. — Újjait
a térdére fektette és úgy nézegette őket.

Jody nagyon szomorúnak érezte magát. — Ha kíván egy pohár
limonádét, csinálhatnék egyet.

Nagyapa először vissza akarta utasítani, de aztán Jody arcára pil-
lantott. — Az jó lenne — mondta. — Igen, jó lenne egy pohár limoná-
dét inni.

Jody beszaladt a konyhába, ahol az anyja a reggeli edények közül
az utolsókat törölgette. — Kaphatnék egy citromot, hogy nagyapának
limonádét csináljak?

Az anyja ráhunyoritott. — És még egyet, hogy magadnak is csinálj
limonádét.

— Nem, anya. Én nem kérek.

— Jody! Te beteg vagy! — Azután hirtelen kis szünetet tartott. —
Vegyél ki egy citromot a jégszekrényből — mondta kedvesen. — Várj,
odaadom a citromnyomót is.

Varga Zoltán fordítása

*A Nobel-díjas író elbeszélésének eredeti címe: The
Leader of the People.*

Ha kezdeném

G á l L á s z l ó

*megpróbálnám de minek is
ha kezdeném előlről
a hegyet nézném messziről
a rétről a mezőről
ha kezdeném előlről*

*elmondanám de minek is
ha kezdeném előlről
az egyetlen nagy igazat
a borról és a nőről
ha kezdeném előlről*

*vagy hallgatnék csak minek is
ha kezdeném előlről
egy szót se soha semmiről
vagy csak a szeretőmről
és kezdeném előlről*

Ázt akarták

Gál László

azt akarták tőlem hogy az ég
hogy örüljek hogy a határ
a ház a fa a fű is ég
vagy a gyerekek: jár a baba jár
egy-kettő

már gögicsélt is hát örültem
bú-bú ezt mondta és e-e...
gyilkos lesz-e bolond vagy tolvaj
prófeta táltos ember-e?
kutyám szegény Gombóc a holt
jóember volt

és így mert értelmet kerestem
és így mert értelmet találtam
s mert ízlett a rosszízű tréber
s tudtam van törtető akarnok
s ember akkor is hogyha stréber
találtam is és nem találtam

most már iránytű van kezemben
és földünk valóban forog
az aszpirin is jó barátom
és a borok és porok
a hó a hév hát jobb lehülni
hát jobb leülni

bú-bú szegénykém önmagadba bújj
tanulj felejts felejteni tanulj
s beszélni ráérsz ha hallgatni tudsz

Ész és nem-ész között, avagy az irracionális nimbusza

Tomislav Ladan

Bármilyen furcsa, sőt nevetséges történetek kerekednek abból, amikor az emberek, szóban vagy írásban, azt próbálják megmagyarázni, miből keletkezik az irodalmi mű — mégsem állíthatjuk, hogy ez nincs rendjén, ha másért nem, hát legalább azért, mert mindenkinek joga van, hogy tudunkra adja, mi mindent tudott írás közben felfedezni vagy megérezni. Igaz, a legjobb esetben csak többé-kevésbé érdekes beszámolókat kaptunk bizonyos forrongásokról és mozgólódásokról a vallomás szerzője lelki tartalmainak gazdagságát szándékolja kimutatni. A legtöbb esetben csak képzelt vagy szándékolt folyamatokról értesülünk, még csak nem is a tényleges állapot tükörképét kapjuk. De még ha ezek a riportok meg is feneklenek a szerző önmagán végzett kísérletének száraz leírásánál, még mindig tudvalévő, hogy miről van szó, mint ahogy az is tudvalévő, hogy az irodalmi és az irodalom körüli emberek (az önmagának tetszelgő írótól az istenfélő szemléelőig) mikor szólnak magáról az írás módjáról, miközben az irodalmi szöveg meglehetősen egyszerű (bár titokzatos) fogantatását felcicomázzák mindazokkal a díszítő részletekkel, amelyek a tisztelet és a gúny határán állnak, mert a szóban forgó helyzetjelentés készítőit ilyen esetekben inkább maga az írás ritmusa köti le, mint az, amit az alkotás magával hoz. Éppígy minden rendben lehet, amíg csak arról értekeznek, hogy mit él át az ember (sőt még ilyen értelemben is: mit kellene átélnie) valamely költői anyag olvasása közben, noha tudjuk, hogy épp ezen a ponton tág tere nyílik minden lehető találgatásnak és koholmánynak.

Mindezek a területek (a művészi szó pusztá bejelentésének, majd jelentkezésének és végül kész kinyilatkoztatásának területi) a képzetársítások és változatok végtelenségébe vesznek. De ha a határvonalak el is mosódnak és egybe is olvadnak a jóslatok és elmulkedések ellenőrizetlen távolságaiban, mégis tudjuk és érezzük, hol vagyunk, rendelkezésünkre áll a lélek meghatározott topográfiája, ha hiányzanak is róla a részletes és biztos adatok.

Ezzel szemben egészen más helyzetben találjuk magunkat, volta-képpen elveszítjük a tájékozódás minden segédeszközét, amikor az említett lehetőségeket kezdik maguktól értetődőknek tekinteni, sőt amikor távollétükben jelenvalóknak, mindennek és semminek, azaz valamilyen titokzatos — *egynek* nyilvánítják őket.

Mindamellet, nem engedjük, hogy fölkeltsek bennünk a megfoghatatlanság és üresség rossz érzését még azok a ma már annyiszor meghamisított, kifacsart és vértelenné sápasztott külön elhatárolások sem, amelyek (olykor doktrínák és kánonok tüskésdrótyjával is) sokszorosán körülfonják az irodalmi alkotásokat, legyen bár szó szociológiai, történelmi, lélektani, stilisztikai vagy statisztikai meghatározásokról. Hiszen egy olyan bonyolult valamiről, mint az irodalmi mű, miért ne mondhatná el a magáét (persze, beavatva az ésszerű mértéket) a történész, a lélekbúvár vagy valaki más is, természetesen: mindazokkal a természetes elhatározásokkal és kockázatokkal, amelyeknek minden ilyenfajta vizsgálódás kiteszi magát.

Igen ám, de felfoghatatlanul magas és vastag, úgyszólván áthághatatlan falként mered elénk a teljes bizonytalanság, amikor a kritikai vizsgálódásnak mindezekből a felsorolt és fel nem sorolt válfajaiból magát az efféle szertartások büvköréből, s ha szerencséje van és fölfelcsipnek itt-ott valamit, méghozzá téves helyről, ebből aztán egy egészen különleges viszony alakul ki a művészi alkotás iránt. Különleges már azért is, mert ez a fő jellemvonása mindazoknak a fél kézzel összecsapott és kétségbeejtően rövid távra beállított irományoknak, amelyek a mindent felölelés tarka és vakító mezében, a természetfölöttiség nimbuszában tetszelegnek.

Igen nehéz tehát kinyomozni, mi minden rejlik az egyre gyakoribb szintaktikus sziporkázások, a szárnyas és szárnyatlan kifejezések valószínűségi raja és csordája mögött. Annál kevésbé, mert olykor a vizesések dübörgéséhez hasonlóan ront rá az ember érzékeire a megdicsőültek profetikus kitérésait és kinyilatkozásait kísérő kúrtrivalgás, talambasz-csörgés és a díszletek csillogása. Csak ha az ember nagy nehezen kitépi tudja fogni, honnan ez a féktelen lárma és szemkápráztató villogás, felismeri a magas pythiai jósszéken az élvezetgényelmes ősi szószólóját, rádöbben, hogy a kábító öntömjénezés mögött az emberi egyéniség felső és alsó emelete közötti nem is olyan összetükközés bújik meg. Végül is, mindennek a megértéséhez nem is kell olyan nagy erőfeszítés, mert nem egy esetben egészen nyíltan történik az ember *animustól* megfosztott, tehát *animális* részének ez a szembeszegülése a racionális, résszel, amely e *felfogás* szerint nem más, mint az eredeti természet talaján tenyésző csúf mérges gomba.

Több-kevesebb fenntartással és engedménnyel boncolgathatjuk, milyen és mekkora a különböző irodalmi áramlatok és mindennapos

felfogások kölcsönhatása, de úgy látszik, még a romantikus révület paroxizmusában sem tekintették az eszelősséget annyira bőknak, mint korunkban, ha egy kifícamodott nézet leereszkedhetett az utca nyelv-éig (bár egyes jobb eszmék is jutottak már ilyen sorsra), s ennyire elfajulhatott. Így aztán ma már nyugodt lélekkel állíthatják — írásban és az íráson kívül —, hogy az ész nem az, ami lehetővé teszi az irodalmi alkotást, nem az a palló, amely — az értelmetlenség szakadéka fölött — átível a látszattól az igazságig, az alkotótól az alkotásig: az átgondoltság: a tudat és a lelkiismeret útján. Az ész helyett egy új fogalom ült a trónra, s nem csupán azzal az igénnyel, hogy megtestesítője legyen egy tényleges állapotnak, hanem hogy az egyetlen kibékíthetetlen és kizárólagos alkotói elvnek tekintésük: magának az életnek, amely önmagában olyan, amilyen, és olyannak kell lennie, amilyen. Jött egy új hiedelem és vele együtt egy új nézet: a *vitalizmus*. Ez egyszerűen felöleli az egész életet. Márpedig: mi nem az élet, azaz: mit ne lehetne az élet fogalmába belefoglalni. Amde gyakran nevelésnek, ha nem szomorú az efféle igen tág elnevezésnek és fogalomnak sorsa, mert nagyon gyakran szűk és törpe dolgokat fednek. Olyan a vitalista ebben a vitalizmusban, mint a kisgyerek, nyakig merülve valami óriás csizmába amint magával együtt próbálja emelni a nehéz szarát. Fellépése heves és lelkes, telve van indulattal, olykor annyira elragadtatja magát, hogy dicsekszik a bűneivel, mintha szégyellné az erényeket. Felcserélve a kényszert a renddel, a mesterséget a művészzel, állhatatosan hajtogatja ama legelésre szólító négy lábú felhívást, amelyet Voltarie annak idején olyan maróan kifigurázott. Egyszóval: Ófelsége az Élet egyedüli, igazi felhatalmazottjának tünteti fel magát. De bárhogyan bizonygassa is ez a gyanús meghatalmazott, hogy például egy Vénusz-szobor többet ér a labdarúgópályán, mint a múzeumban (mert ott a szurkolók ezreiknek akad meg a szeme rajta), vagy hogy egy szerelmes vers pontosan annyit ér, amennyi segítséget nyújt a hódítónak ahhoz, hogy meghódítsa a meghódítandót, — mégsem órála van szó, hanem valaki másról: a paizsvívó vitalista széles vállalai mögött rendszerint egy kicsiny gonosz vitéz húzódik meg — az irracionalista.

Ez az utóbbi fogalom (az irracionalizmus) még kevésbé világos és még kevésbé szilárd, mint a másik, de talán épp ezért annyira kedvelt cafrangja az irodalmi vitáknak és perpatvaroknak. Amennyire helytálló megállapítás az, hogy az eredeti, nem kikövetkeztet fogalmak nehezen jönnek létre, épp annyira áll az is, hogy emezek, a már meglévők mintájára gyártottak — minden különösebb erőfeszítés nélkül születnek. Általában, a fogalmak születésében (tehát: az értelmek és sejtések új meg új tájainak felderítésében is) nagy szerepe van az elmentéten vagy hasonlóságon alapuló levezetésnek. Bármennyire csupán nyelvi ötletnek tűnik fel, mégis igen komoly jelenség — méghozzá olyan jelenség, amely számos jelentős megmozdulást és áramlatot indított el — az „ész” és „értelem” névszóhoz fűződő szavak valóságos tömkelege. Így aztán, ha már vannak észbeli jelenségek, lehetnek nem-észbeliek (amelyek egyébként valószínűleg mindig voltak is), azután ezen kívüliek, valamint észellenesek is, amelyeket nemegyszer úgy szólván értelmén felülieknek is tekintenek.

Vannak persze racionális dolgok, mint ahogy vannak irracionálisok, ematívak, intuitívok is. A teremtő tudat semmi képpen sem egyenes vonal valamilyen elképzelt, tökéletes történelmi grafikonon, de nem is görbe (bármennyire összetördelik vagy kacskaringózzák). Ez a tudatkép, a legenyhébben szólva, kibogozhatatlan és ezerszínű gombolyag, amelynek vezérfonalát csak sejteni lehet mint távoli fénypontot a mély sötétben. Nemcsak hogy nem vagyunk azonosak az egész világgal, hanem csak egy egészen kicsiny részecskéjét alkotjuk, s még ez a kicsiny részecskéje is legnagyobb részében nekünk ismeretlen kőd és föld, melyből a legrégebb tudatunkig is csak valamilyen titokzatos mozgások távoli hangjai és jelei hatolnak el. Teljes joggal állíthatjuk tehát:

„Alles ist gleichmässig irrational, und alles ist gleichmässig rational.“

Mi azonban az irodalmi alkotásról beszélünk; tehát: ha tény és való is az, hogy minden egyes szó, az értelem számtalan körei és szálai révén, magában hordja a tudat minden zugának és elágazásának tartalmát, ez ösztönök párás talajától az ész ragyogó csúcsaiig, meg kell különböztetnünk (s erről az állandó figyelmeztetések ellenére is folyton megfélekedezünk) az utat az alkotástól, továbbá magát az alkotást attól a hatástól, amelyet az olvasóra gyakorol, hogy valamilyen támponthez, szilárd talajhoz jussunk és megkezdhezzük a vizsgálódást, legalább azt a veszélyt elhárítva, hogy maguk alá temessenek a zagyva fogalmak homokdombjai, jóllehet kívánatos észben tartani A. E. Housman figyelmeztetését is — hogy az ember semmivel sem tudja jobban megfogalmazni a költészetet, mint a kutya a patkányt.

A vitalista, illetve az irracionalista, nemcsak hogy nem hajlamos megkülönböztetni ezt a három dolgot, hanem még azt sem akarja belátni, hogy nem azonos a művészet mindennapja és valósága. Természetesen vannak átmenetek és összefüggések. Az egyik átömlik a másikba. Ezenkívül más színű a szellem fénye a vers előtt, és más színű magában a versben, ez pedig megint csak különbözik attól a szintől, amilyennek az olvasó látja, összeköttetésbe kerülve a verssel. Ez tehát: a kisugárzás kisugárzása, a szó csodás útja a közös szótártól a versig, a szó átlényegülése a versben és egy harmadik, imaginárius világ kialakulása a befogadó tudatban.

Ha tehát (F. C. S. Northrop alapján) egész tudatunkat „aesthetic continuum”-ra és „theoretic continuum”-ra osztjuk, a költői szó nem lesz valahol a kettő között, hanem mindkettőjükben, méghozzá mind eredetét, mind formáját és hatását illetően.

Mindennek, amit az emberi szellem alkot (márpedig a legmegrögzöttebb irracionalisták is ezzel alkotnak), indítékai mellett célja és rendeltetése is van, tehát: valamilyen szándéka és elgondolása, még akkor is, ha valamilyen tudatalattinak akar feltüntetni. Igenis értelemmel formált dolog ez, még ha hiányzik is belőle az értelem. Minden irodalmi alkotás szándékos és valakinek szánt, akár mindenkinek, akár csak egy személynek. A kutya sem csupán a farka miatt kergeti a farkát, hanem — egyszerűen — a bolhák miatt.

... A szavakkal vagy szavakban való alkotás — művészet, azaz értés, tudás, s nem véletlen verbális szituációk lejegyzése. Szóval ah-

hoz, hogy valaki egy verset, elbeszélést, drámát, regényt és esszét megírasson, értenie kell hozzá, márpedig a művészet, a tudás, értés stb. fogalmi körének alapjában az áll, hogy ésszel, értelemmel beavatkozni, ésszel rendelkezni. Így már a szó gyökerében rejtő értelem is utal a költői alkotás valódi természetére, amely nincsen az ész alatt, az ész fölött vagy az észen kívül, hanem benne magában foglaltatik, az egész alkotói tudat terméke.

Mit kell hogy jelentsen ezek után, ha valaki azt írja, hogy Shakespeare is irracionális, vagy hogy valaki más nagyszerű dolgokat csinál, de irracionális, valaki meg már annyira nagy, hogy „tisztán” irracionális. Mindezeknél a kitételeknél nem tudni, azt akarják-e mondani, hogy az író irracionális, vagy hogy a mű olyan irracionális elemeket tartalmaz, amelyek az olvasóban valami hasonlót váltanak ki, vagy hogy az illető szöveg olyasmit tartalmaz, ami irracionális benyomást képes kiváltani, vagy — ... Igen, egyszerűen ránk bízunk, hogy megsejtsük, mi akar az lenni, akárcsak abban az esetben, amikor például kijelentik, hogy az irodalmi hagyományoknak ki kell tekerni a nyakát, mint egy rühes macskának, bár ezek az irodalmi fojtogatók tudhatnák, hogy az irodalmi átadás nem árulás.

De úgy látszik, az „irracionális” szószólóit nem érdekli semmi más, csak a maguk pátosza és a maguk fecsegései, amelyekben az irodalom kérdéseit kiegyenlítik az ösztönök egyszerű kielésével.

Azt sem tudják tehát pontosan és kimerítően, miben különbözik az alkotás a műtől vagy annak befogadásától, mégis mindezt egy kalap alatt könnyelműen — irracionálisnak nevezik!?

Éppen azért, mert oly sok mindent nem tudunk, talán mégse válasszuk a legkönnyebb, de áruló megoldást, úgyszólván mindazt, ami fontos, egy látszólag mindent átfogó, de valójában átfoghatatlan, áthatolhatatlan burokba csomagoljuk. Ha már egyszer sohasem tudtunk és nem is fogunk megtudni mindent, legalább azt a keveset, amit felfoghatunk, a művészi szó esetében, ne homályosítsuk el szándékosan. Ha már egyszer az a helyzet, hogy minden egyes új alkotással találkozva a nullaponttól kell elindulnunk, nem kerülhetjük meg az örököt kritikai szertár kellékeit, de legalább megpróbálunk áttörni rajtuk. Csak hogy ez nem jelenti azt, hogy mindezek után vissza kell térnünk ugyanarra a nullapontra, mert ha kiindulópont lehet is, végállomásnak mégsem kívánatos.

Végül, a vitalizmus (mint egy jelenség fonákja) és az irracionálisizmus (mint ugyanennek a jelenségnek színe), valahányszor ezt a két dolgot irodalmi kérdésekben cibálják elő, egy közös nagy fogyatékoságot árul el, mármint azt, hogy túl sok mindent akarnak tőle és vele, de nem tudják, mit, hogy túlsokat pazarolnak el abból, ami mindennél kevesebb, vagy éppen lesújtóan — semmi. Mert mégsem lesz az úgy, hogy az írás egyedüli értelme és célja: szavakba gyömöszölni a tudat egész tartalmát (vagy csupán azt, amit a tudat pincéjéből elő lehet kotorni), illetve mindazt, amiről a szónban forgó tudat birtokosa úgy véli, hogy benne foglaltatik. Külön kérdés, hogy egyáltalán lehetséges-e ilyesmi, pláne „autómatikusan”. De még ha lehetséges is, az nem művészet. Továbbá, még ha „a lélek abszolút valósága” alapján el is vethetnek min-

dent, ami ez alatt van, következképpen arra törekedve, ami fölötte van, az, ami létrejön — sajnos —, ellen-művészet, sőt nem-művészet, mert közben a legelső követelményük az, hogy „félre kell dobni az egész kulturális örökséget” és „szét kell törni a logika láncait” — márpedig örökség és logika nélkül (amely nem dogma, de nem is a logika) nincs kommunikáció, nincs művészet, tehát nincs meg az a híres „korlátlan, el nem fojtott fantázia” sem, amelynek ezekben a gyakran bejelentett, de soha meg nem írt művekben uralkodnia kellene. Ha feldúlnak mindent, amit előttünk teremtettek, marad a *semmi*, márpedig ex nihilo nihil . . .

Azonkívül a művészeti alkotás nem is maradhat fenn hermetikusan gyanánt. . . Célja és értelme nem ugyanaz, mint a húsevő növényeké: hogy valamiképpen kelyhébe csalja és megeméssze az áldozatot. Nem öncél, hanem önmagával hordott cél: a felfedezés és feltartóztatás tette az örök elfolyásban és eltűnésben: az ember ellenállása a mulandóság-nak.

Az irracionális hűve pedig igyekezni fog, többé-kevésbé álcázva, hogy minél inkább meggyőzzön bennünket: számára minden esetben a közvetlenség a legfontosabb, és elhalmoz bennünket mindennel, ami csak kapcsolatban állhat a verssel. Valóban mindent megad, s csak egyet mulaszt el: magát a verset. És amikor a legjobban igyekezik, hogy méltónak lásék kora nagy pillanataihoz, nem retten vissza attól, hogy — példának okáért — a gödöraszt vagy a tornát (ami bekerülhet a versbe) azonosítsa magával a verssel. Ha azt mondjuk — emlékezve az ősi találós kérdésre —, hogy Egy Minden és Mind Egy, azért mégsem lesz mindegy, ha az irodalmi művet kiegyenlítik holmi szappanreklámmal vagy izomerősítő szerrel. Így aztán — egyes kortársainkat szemlélve — a vitalizmust, amely nem más, mint irracionális, gyakran nagyon is racionális, de vulgáris — pragmatizmusnak találjuk, s emellett még a zenitistákra is emlékeztet. Ez az irodalmi félfilozófia tehát, bár túl tág (a nevében), túl szűknek találtatik (álláspontjaiban és törekvéseiben), sőt olykor még nevetségesnek is, mint minden ami minden akar lenni.

Ács Károly fordítása

Ladan a fiatalabb horvát írónemzedékhez tartozik. Írását Zoon graphicon című kötetéből vettük.

A pillanat felépítése

Bányai János

*A piros, izléses fedőlapok között
egy merőben új boldogság lapult.*

Dorothy Richardson

A pillanat lényeges meghatározója bizonyosan az idő. Az idő azonban nem lehet véges: a pillanat pedig meghatározott korlátok között mozog. Magja mindenkor lényegesen konkrét, reális. Kétségtelen azonban, hogy ez a realitás, ez a konkrétum felépítésének csupán *lehető* alapja, de nem mindenkorra meghatározható, végérvényes szisztematikája. Elsősorban azért nem az, mert a pillanat — most már mint egy meghatározott tárgyi világ, a művészet világának alapja — sok esetben fel sem mérhető, legalább meg nem határozható az idő határtalanságával. Tehát az idő nem mint a pillanat, a hangulat, a tárgy, a gondolat, a tartalom, az ellentmondás, a különőség pillanatnyi megnyilvánulása, s azon túl egy állandó mozgással való meghatározhatósága, s végül mint maradandó, bár nem változatlan, művészi érték jelenik meg, s nem is úgy determinálja a pillanatot, hanem elsősorban csak mint a kérdés lehető feltárása, mint olyan kérdés, melyre lehetséges a válasz. Azzal, hogy a pillanatot, a külsőségek befolyásának engedve elsősorban is az idővel (nem az időtartammal!) határoztuk meg, s utána azonnal a különbségeket jelöltük meg, nem mondtunk ellent az első föltevésnek: az idő csak felszínesen határozza meg a pillanatot; a pillanat az alkotás lényeges mozzanata — erre utal a tudatelemző regény sok példája —, tehát mert eredménye bizonyos értelemben statikus, jelentése több annál, amennyit az idő lényeges jellemzői megengedhet-

nének. A pillanat azonban kétségtelenül az alkotásnak csak egy részleges jellemzője: a kész mű testében már nem elsődleges, viszonylagos formájában jelenik meg, hanem együttesen, más pillanatok egész sorával válik a mű mozaikjának harmonikus színekévé. Mégis mert szerepe jelentős — az alkotás folyamatában mindenestre —, mi nemcsak úgy határozzuk meg, mint mellékszöveget, hiszen olvasás közben mindig komoly felfedezésekre ad alkalmat, sokszor egy „merőben új boldogságot” tár fel.

Az ellentétes előjelű pillanatok kohéziója a tárgy gondolati meghatározottságában nyilvánul meg: az ellentmondás, a pillanatok szabad mozgásának jegyében, elkerülhetetlen, azonban éppen ez az ellentmondásosság adja meg az összkép szintetikus arculatát; a pillanatok tanulmányozása tehát nemcsak az alkotás eredményének gyökérszaggató kifejtésében lényeges, hanem egy általánosabb, a mondat és a részletek, részek megmagyarázottságának, determináltságának s végeredményben igazoltságának érdekében is.

1.

Az író semmit semtud bizonyosan, változatlanul; az író mindent tud, mindent feltételezhet következetesen, határozottan. Az író tehát feltételezheti a formát, elfogadhatja — még mielőtt megalkotta volna — az alakokat; a mondatot azonban nem tudhaja előre. Feltételezheti a mondat alakját, formáját, lényeges vonásait: a mondat jelentése azonban a hős tudatától, a hős lényétől, a hős gondolatától, érzésétől — mindez a pillanat hatáskörében — nem lehet független. Minden körülmény tehát, mely a *lehető valóságot* feltételezi, abban a pillanatban mellékes a mondatban, amikor a mondat jelentéssel telítődik, amikor a mondat lényeges jegyeit az, aki a mondatot *gondolja*, nem aki írja, önmaga belső mozgásával meghatározza. Az író, ha saját mondatát közli, kiegyenlítődik annak az alaknak a tudatával, akiről szól, akiért szól. Természetesen a mondat ilyen formájú befolyásoltsága nem akadályozhatja meg azt a bizonyos rendszert, azt a bizonyos konvencionális rendet, melyet a forma — még a merőben új, forradalmi forma is — kialakulásának pillanatától kezdve feltételez, sőt megvalósít. Virginia Woolf számára minden a *pillanat*; a pillanatnyi tudatmozdulat határoz meg számára mindent: hogy egy-egy egymás után következő mondata nem kerül ellentmondásba egymással, vagy minden előzetes jelentéssel, azt elsősorban a mondatok összefüggő, talán eszmei, de mindenestre *gondolati* meghatározottsága biztosítja. A pillanat hatalma feltételezi a véletlen befolyását is: Virginia Woolfnál ez fordított *processzum*: maga a pillanat intenzitása határozza meg a véletlent. Az író tehát semmit sem tudhat előre bizonyosan; az írás, az alkotás megismerési folyamat: amit az író tud — az a nagyvonalú általános nézőpont, melyet filozófia, tudomány, vallás, érzésvilág, tézis egyaránt meghatározhat — a mű teljes rendszerében, a mű teljes jelentésében már aligha játszik konkrétan determináló szerepet. Ivan Focht írja a művészi kritérium feltételeiről, hogy a művet minden külső jegytől meg kell

szabadítani, és amiről szólni lehet, amiről szólni szabad, az az abszolút művészi jelleg, és ezt lehet csak a kritérium tárgyaként felhasználni. Amennyire érdekes, és bizonyos esetben talán el is fogadható ez az állítás, annyira képtelen, téves is. A mű teljes, tiszta, előzetes szempontjait, utólagosan, a mű befejezése és a kritikus anatómiai beavatkozása után már nem lehet visszavezetni. A súlypont eltolódik. A totális leegyszerűsítési folyamat, mert minden műnél másként alkalmazható, másként hat, belső rendszeresség nélkül történik, hiányzik belőle a belső szerep, a meghatározottság tudatos látszata. Ivan Focht állítása tehát éppen ezen a helyen téves: a kritikus anatómiai beavatkozását nem lehet az analízis módszerével egyenlővé tenni.

A mű mégsem a pillanat teljes emancipációja: több pillanat egyenrangú ötvözete adja meg a kész mű való arcát. Az ellentétes előjelű pillanatok csak elmélyíteni tudják a mű értékeit. Ha Ivan Focht állításait elfogadnánk, akkor állást kellene foglalnunk a meghatározott előjelű pillanatok tanulmányozása mellett, s csupán kitérő választ tudnánk adni a kritika kérdéseire. A mű összetevőit csak konkrét összefüggésükben határozhatjuk meg teljes fényükben. A regény ilyen konkrét jelentése már feltételezi a *való* ismeretek *való* feltárását, bizonyítását. Tehát az író ismereteit, azokat az ismereteket, melyeket az író műve megalkotásakor szerzett, állapított meg, tekinthetjük, elsősorban is mértékadóknak. S itt nem következtethetünk részlegesen vagy csak részlegesről.

„... megsemmisíteni a jelent annyi, mint letagadni az életet” — írja Leon Edel; megsemmisíteni a mű teljességének, totális lényegének még csak a látszatát is, bizonyosan azt jelentené, hogy letagadjuk magát a művet is, az alkotást pedig megfosztjuk attól a lehetőségtől, hogy a világot egészében fejezze ki, hogy a teljesség intenzitásával harcolja ki az őt megillető helyet, mint ahogy a Bartók-zenének is (a *Szabadság* sorozat negyedik darabja) intenzitása biztosítja a véges, a teljes formát és a helyenkénti konkrét jelentést is.

A pillanatok összetett szerepe a mű világtájjait határozza meg: bármennyire távolra esnek ezek a világtájak egymástól, jelentésük bizonyosan ellentétes előjelű is lehet, tartalmuk kétségtelenül egymástól független, s közöttük a kapocs csak feltételezhető, semmi esetre sem valóságos, konkrét, eleve adott, mégis összetettek, jelentésüknek egy általános ötvözetet biztosítanak. Egymástól függetlenek, de egymástól nem választhatjuk el őket. Ha egy-egy pillanatkép hiányozna, megbolygatnánk az egész képet, a teljes jelentést. Ez arra a feltevésre kötelez bennünket, hogy kételkedjünk abban az állításban, hogy a képek a pillanatok függetlenek egymástól: közöttük talán mégis létezik valami összekötő híd. T. S. Eliot költeménye, a *Pusztaság ország* forrásainak és felöltő, majd hirtelen eltűnő képeinek rendszeresen ellentétes, egymástól aligha befolyásolt, egymásból aligha következő jelentése azonban biztosít bennünket arról, hogy *csak* a végső forma az, amelyik sejtetni tudja, majd később kötelezővé, kényszerűvé teszi éppen ezt a formát, ezt a *függetlenséget*. Tehát egyúttal határoztuk meg azt, hogy a képek egymástól függetlenek, de ugyanakkor egymástól elválaszthatatlanok is, egymásutáni rendjük felboríthatatlan. Ez a látszólagos paradoxon

bizonyosan értelmesen tükrözi azt a problémát, melyet a pillanatok megjelenése, a pillanatok rendszere, a pillanatok lényege jelent a művészetben. Nem a szürrealista, automatikus formára gondomlunk, hiszen bizonyos az, hogy a pillanatok, a pillanatok ilyen lényegét a *tudatos* tudatelemző regény vetette fel először, az is aknázza ki mindazokat a lehetőségeket, melyeket azok nyújthatnak. Itt tehát bizonyosan egy tudatos eljárásról van szó, egy tudatos *választásról*.

A pillanat helye az alkotás testében tehát már meghatározható. Virginia Woolfnál ez a lényeges rendszer olyan felfedezéseket eredményezett, melyekre Joyce-én kívül aligha akad példa. Proustnál a pillanat mindig terjedelmesebb, sőt néha olyan széles területet foglal el, hogy aligha tekinthetjük olyan értelemben is pillanatnak, ahogyan Virginia Woolf használja a szót. A pillanat az alkotás faktúráját biztosítja, az alkotás mozdulatainak lényeges vonásait. A pillanat azonban nem válhat esztétikai problémává, nem válhat azzá azért, mert csak részleges jelentése van, önmagában tehát nem lehet egy esztétikai elv alapja: lényegét nem az elmélet határozza meg, hanem maga az alkotás folyamata, az alkotás rendszere, szisztematikája. Kétségtelen, hogy a pillanat abban az esetben, amikor a kész mű, a teljes mű fontos szempontjait határozza meg, már elvesztette előzetes lényegét, elvesztette azt a helyet, amelyet az alkotás és az olvasás folyamán tartott meg magának: a kész műnél aláveti magát az alkotás eredményezte általános képnek és jelentésnek. Itt már — elválasztottan — nem játszik szerepet: lényeges, individuális jegyei általános tulajdonságává váltak a műnek. Konkrét értékeit biztosítják. Ezért nem válhatott elméletté a pillanat jelentősége. Ezért nem lehet alapja egy esztétikának. Hogy mégis részletesebben foglalkozunk jellegével, azért tesszük, mert szerepe az alkotásban, különösen a prózából költeménybe átcsapó regény formájában tagadhatatlan, és azokon a példákon melyekkel pillanatnyilag rendelkezünk, szemmel látható, logikusan és értelmesen magyarázható.

2.

Ha azt állítjuk, hogy a pillanatnak nincs komoly szerepe a filozófiában, akkor bizonyosan arra a rideg következtetésre jutunk, hogy a pillanat mindig romboló, mindig töredék, mindig véletlen, tehát központi jellemzője nem a szilárd formai érdek, hanem elsősorban a kontinuitás megbolygatása, sőt bizonyos mértékben és bizonyos értelemben a kontinuitás tagadása is; kétségtelen, az ilyenfajta következtetés sekélyes, bizonytalan talajra vezet, nem mutat fel távlatot, nem jelent konkrétumot, nem rendszerez, végeredményben. A pillanat a rend és a rendszeresség ellentéte, más szempontból azonban kétségtelenül a gondolkodás necessitása. Gyökérszaggató volta, lényege, semmi esetre sem szerepe, tehát a tagadás tiszta meghatározója azonban közvetlenül utal arra a jellemzőre, mely legvilágosabban mutatja fel ennek a kényszerűségnek összetevőit. A pillanat kohéziója nem a kontinuitás kérdése. A pillanatok sorát a belső mozgás rendszere tartja össze, az a rendszer, amely önmagában is, és külső meghatározóiban is minden

rend tagadása: a tudat szabad indulata. A szenvedély bizonyosan megmagyarázhatja a pillanatok jelentésének, értelmének esetleges okait, a lényeges kérdésre azonban nem ad választ, mint ahogy csak egyik oldalról világosítja meg az *Ulyssess* formai rendszerét Németh László hibátlan, de túlzottan általános állítása: „Minden forma akkor jogosult, ha egy benyomásnak, gondolatnak, szellemállapotnak legmegfelelőbb teste.” Joyce a formával küzd, a forma ellentétét alakítja át ismét a „legmegfelelőbb testté”. Amorf formát teremt, ellentétes előjelűt. S éppen ez biztosította számára mindazokat a lehetőségeket, melyeket műve széles skáláján — elsősorban a szabad, anarchikus, formaromboló „formában” — legmegfelelőbbé éppen az a forma alakított, amely adott esetben legkevésbé felelt meg. Ezért állíthatjuk, hogy Németh László definíciója csak egyik oldaláról világította meg az *Ulyssess* formájának kérdését. A forma szilárd várában tehát a pillanatok szabad rezdülései, a pillanatok nem idővel, hanem konkrét tárgyi valósággal determinált jelentései, mert a forma zárt falai befolyásolják mozgásukat, egyenes irányú vagy ellentétes előjelű mozgásukat, a forma ellen küzdenek, a forma megtörését, szétszűrését feltételezik, de ugyanakkor fordítva, összetett jelentésükben, a mozaik színben és alakban eltérő kockáihoz hasonlóan ismét csak formát alkotnak.

Az a ziláltság, az a kusza gondolatmenet, az a bonyolult értelmű szisztematika, mely Virginia Woolf regényeinek faktúráját jellemzi (s elsősorban a *Hullámok*-ét), minden részletében, minden ellentétes fragmentumában a megismerés, a feltárás, a rendszerezés látszatát kelti: „A műalkotás két részből áll: amíg olvasod, a részletekkel küszködsz, s amikor elolvastad: összeállítod.” (Németh László) Ugyanerre utal Leon Edel is a következőkben: „Az olvasó arra kényszerült, hogy a tudatosság két irányához tartsa magát: a történethez, ahogyan elmondták, és a történethez, ahogyan ő fejti ki.” (A kiemelés L. E.-é:) A két feltevés alapvető jelentése bizonyosan a rendszerezés elmaradhatatlanságára utal. Arra a rendszerezésre, melyet az író jogosan követel meg olvasójától, mert csupán egy ilyen határozott, valószínűleg nagy erőfeszítés után tárhatja fel maga előtt a mű legtisztább értelmét, a forma konkrét kialakulását, a forma beteljesülését. Ugyanakkor, amikor a részletek megértésével küzd, azzal a történettel, melyet az író mond el, melyre az író utal, már feltételezheti a mű megértését, a mű alapvető jelentésének feltárását. A két vélemény azonosságát bizonyítja az is, hogy a pillanatok — az élet torzói — közvetlen jelentésükben egy meghatározott világgépre utalnak, egy csillagrendszer távoli képét hozzák közelebe, egészen az olvasóig, sőt az olvasó mindennapjainak óráiba is.

Tehát az ilyen rendszerezés, Németh László és Leon Edel állításának második része, az „összeállítás” és a „megfejtés”, egybeesik a pillanat játékanak, komoly, nagyszerű játékanak biztos megértésével. Ez a megértési, feltárási folyamat — mert az olvasótól a rekonstruálásán kívül egy meghatározott, aktív, a mű folyamatában, a mű alakulásában való egyéni érdeklődéstől befolyásolt szubjektív részvételt is megköveteli — determinálja legközelebről az olvasás problémáját. Rilkének azt a feltevését, hogy mindenkinek van egy költője, itt most úgy variálhatjuk, hogy minden könyvnek van egy olvasója. Az olvasó

részvételének nagy jelentőségét bizonyítja az is, hogy a pillanatnak még önmagában nincs konkrét jelentése, önmagában a megértésnek csak bizonyos lehetőséget biztosít, semmi esetre sem teljes, szilárd, véges megértést. A pillanatok külön kell választanunk, ez a különválasztás, a pillanatok struktúrájának egyenkénti meghatározása azonban olyan tartalmi jelentéseket tárhat fel, melyek adott esetben, adott helyzetben egyetlen szavahihető magyarázóvá válhatnak. A pillanat potenciális indulatának ilyen tanulmányozása már közel vitt bennünket a *véletlen* kérdéséhez, de tisztáznunk kell még egy, állandóan, folyamatosan feltűnő problémát: minden pillanatot legközelebről az idő határoz meg, tehát milyen szerepe van a pillanat struktúrájában az idő jelenlétének. Az idő magában a pillanat magyarázottságában a pillanat helyét konkrétizálja, tehát a pillanaton kívül is létezik. Ez a meghatározás azonban nagyon is elvontnak, s éppen ezért fölöslegesnek is látszhat, ha nem utalunk még egy dimenziójára: a pillanatok szabad csapongása, ziláltsága, a pillanat megjelenésének konkretizáltsága, a molekulák, a gondolkodás molekuláinak összevonó ellentétessége csupán az idő determináltságában válik életessé, bizonyossá. Ugyanakkor azonban az idő nem jelenthet korlátot, nem tépázhatja meg tehát azt a romboló, formaromboló pillanatjelentést, mely az alkotás központi helyére kerül: a pillanatban az emlékezés, a múlt és a jelen egyaránt központi jeleget ölt; a pillanat — mert az emlékezés és a tudat eszközeivel termel — egymás mellé állítja a múltat és a jelent, a két pólus között elmosódik a határ, sőt annyira fedhetik egymást, hogy különbséget tenni közöttük képtelenség lenne. Talán csak az olvasó aktív szerepe határozhatja meg — nem élesen és nem következetesen — közöttük azt a határt, elvont és feltételes határt, mely számára a legmegfelelőbb, az adott pillanatban egyetlen biztos megoldás.

Ilyen értelemben már a pillanat véletlen megjelenésének mivoltát jellemeztük. Az alkotás kifürkészhetetlen folyamatába — különösen a pillanat struktúrájára épített alkotás fenoménja ismeretlen, mert egyenként bizonyosan más befolyásolja, tehát még megszorításokkal sem kölcsönözhetünk ennek a folyamatnak bizonyos, akár látszólagos meghatározókat is: vétenénk a megismerés alapvető tételei ellen — a pillanat, bizonyosan sok esetben a legegyszerűbb, sőt a legközönségesebb *véletlen* mozgására támaszkodik. Meghatároztuk már azt, hogy a pillanat szintézise, még formaromboló jellege mellett is formát épít, formát teremt. Tehát bizonyos rendszer a pillanat kontinuitásában is fennáll. **E z é r t h a t á r o z h a t j u k m e g p o n t o s a n a** véletlen helyét, a véletlen formáját a próza testében: szerepe nagy, változatosságot, állandó izgalmat, állandó mozgást, állandó ismeretlent feltételez, ugyanakkor azonban mindig több lehetőséget biztosít, mindig alkalmat ad arra, hogy az író választhasson. Kétségtelen, hogy — Leon Edel is ezt bizonyítja — mindig van egy tudatos ok, mely a véletlen hazárdját hasznossá teszi, mely a véletlen különös, merőben romboló játékából pozitív eredményre jut, pozitív mértéket biztosít. A véletlen a tudatalatti meghatározója. Az élménynek mindig direkt jeleget biztosít. Az emlékezés ösvényein a legtöbb lehetőséget alkotja meg, de ugyanakkor az emléket össze is kuszálja, látszólagos, előzetes rendjét zilálttá teszi, mert megbolygatja a komponensek sorát, a szálatat más irányba vezeti, más

tér felé, más tartalom felé. Az analízáló szellem tudatosan választ a véletlen szabad mozgásában; olyan értelemben tudatosan, hogy bizonyos helyen a megfelelő árnyalatokat, a megfelelő képet alkalmazza. Ez a megállapítás pozitív válasznak tetszhet Németh László axiómájára, de ha közelebbről vizsgáljuk meg a kérdést, akkor már egészen világosan tűnik fel az, hogy ez a tudatos beavatkozás nemcsak a gondolat formáját határozza meg elsődlegesen, hanem a pillanat felépítését, a pillanat színét. A forma csak a pillanatok összképének az eredménye, s itt már a véletlennek csak közvetett szerep juthat. Az a tudatos anatómiai beavatkozás, mely a véletlennek egész képsorozata között választ, feltételezheti má ra teljes formát, de nem láthatja előre változatlanul, maradéktalanul.

3.

A romantikusok tetszelgő önmaguk felé fordulása pozitív előjelet nyert a tudat regényének szubjektívizmusában. A belső harmónia nem létezik, de ugyanezzel nem tagadható a külső rend is. Az ember (a tudat regényében maga az író) mindig közvetlenül közelítheti meg önmagát: nem akadályozzák a körülmények, mert ha a körülményekről szól, azt is tudata szűrőjén át feltételezi, tehát a tartalom és a forma összefüggésének egy szabad mozgását közvetíti. A tárgyak nem az ember életét veszik körül — a realista regényben dekoratív jelleget öltve —, hanem az ember tudata révén válnak valóban tárgyakká. A tárgyak tudatunktól függetlenül léteznek: a tárgyak a művészetben nem *való* formájukban jelentkeznek; esetleg csak egy részletük őrizi meg a valóságban is ismert képüket. Alakjuk, melyet az alkotásban nyernek, nem független eredeti formájuktól, csupán jelentésük más; értelmük, legnagyobbbrészt szimbólumuk révén, változik meg. A tárgyak ilyen kompozíciója — általában szagगतott jellegű, felbontott, megtépázott, fragmentáris, *pillanatnyi* — csupán a vissza-visszatérő jegyek alakjában, mint egy zenei téma duzzasztja a tartalmat, teremt meg az „intellektuális hangulatot”. Természetesen ez a módszer már nem a tárgyak és a körülmények teljes képét mutatja, hanem mindig, mintegy görbe tükörben jellemzi őket. A körülmények ilyen függősége bizonyos mértékben megfosztja őket való képüktől, de, mert ez a való kép már eleve adott, a tárgy természetétől fogva már konkrét, tudatban való megjelenése és azon túl való kialakulása, születése, *jellegének* ad új tartalmi vonásokat: „Itt nincs meg a kontinuitás tárgya: a látszólag jelentéktelen és jelentős keveréke létezik — mégis minden szó *drámaian* jelentős.” (Leon Edel)

A pillanathangulat alapvető sejtje a szó: a szó drámai jelentése meghatározott környezetben „meghatározott tartalommal (a pillanat hangulati tartalmával) telítődve közli nemcsak a mű utalásait, hanem önmaga súlyos tragédiáját is. A *moment musical* partitúrája itt a hangulat intellektuális hermetikájával bővül, a hangulat lesz minden gyökerében a legfontosabb szubsztancia a pillanat legmélyebb, legértelmesebb oka. Minden pillanatnak ez a legközvetlenebb magyarázata.

A „semmi ágán”

Bori Imre

Meglepő, hogy mennyi azonos gondolat van József Attila szemlélete és a háborús, valamint a háború utáni, ún. egzisztencialista filozófia áramlatok között, elsősorban életérzésben, az egyénnek a világhoz — melyben élni adódott — való viszonyában. Amikor a maga léte foglalkoztatja, a szó legszorosabb értelmében is egzisztencialista — Kafka és Camus testvére, szellemi rokona.

Könnyű lenne József Attila elhatalmasodó betegségével magyarázni a gondolkodásnak ezt a lehorgonyozását az ember egzisztenciális kérdései mellett, de mégsem tehetjük, hiszen József Attila levonta léthelyzetéből a végső és camus-i következtetést: éppen huszonöt esztendeje, hogy öngyilkos lett.

A világban a lét abszurdum, s miként Camus megfogalmazta, az „abszurd világ” központi kérdése az öngyilkosság. S éppen ezt tette a költő is: utolsó verse vádbeszéd a világ és benne a maga léte abszurduma miatt, egyúttal pedig indoka is tettének: nem érdemes élni és nem lehet élni egy abszurd világban. Ezen a helyen nem lesz érdektelen, ha emlékeztetünk egy tanulmányra, amely Camus filozófiáját tárgyalva a következő alternatívákat következtette ki: „... ha a világot rossznak tartom és ebbe nem kívánok cinikusan belenyugodni, csak három út van: a) a világ megváltoztathatatlan, csak az öngyilkosság segít, b) világot az emberek meg tudják változtatni, c) a vallásos megoldás: Isten és a túlvilág kárpótlásként a futó és lényegtelen földi évekért egy értelmes világot kínálnak... (B. Mészáros Vilma: *Bűn és bűnhődés Camus életművében*) József Attila esetében a három lehetőség közül az első kettő kapcsolódik össze: a) a világ megváltoztatható, és távlatból nézve meg is fog változni (József Attila „jövő szemlélete” a „boldog világról” egészen a „művelhető csillagok” emlegetéséig), de a költő adott helyzetében ennek tudata sem segít, ha az egyéni élet kérdéseinek kulcsát keresi; b) az egyéni élet útja megváltoztathatatlan, már a

gyermekkorban determinált lett, mintegy a születéssel megszabott irányt kapott. S mert az a) pont alatt foglaltak messze vannak, az egyén és beteges test számára elérhetetlen messzeségben, nem lehet számítani realizálásukra sem — tehát csak az öngyilkosság segít.

Szemmel láthatóan József Attila két gondolatsorral dolgozik: az egyik komor és pesszimista, a másik optimista kicsengésű. De az is nyilvánvaló, hogy a kettő egymást támogatva bontakozott ki József Attilánál, s nincs közöttük ellentmondás, legalábbis a költőnél egységes érzelmi és gondolati érzelmi és gondolati rendszerré tudtak összeállni. E gondolati rendszert kifejteni sem az irodalomtudósok, sem a filozófusok még nem kísérelték meg, s nem vállalkozik rá tanulmányunk sem. A nehézségeket jól mutatják a tények, amelyeknek felismeréséig sem jutottunk még el, nem ment át a köztudatba, hogy a marxista József Attila sokkal összetettebb jelenség, mint hogy a marxizmus egy szimplikált változásnak címkéit rá lehetne ragasztani; megmutatkozott, hogy nemcsak eredeti gondolkodó volt, termékeny filozófus, hanem olyan is, aki felismerte, hogy korának a marxizmusról alkotott felfogása egyoldalú, sok vonatkozása háttérbe maradt s felderítetlen; foghíjas elméleti munkássága nem egy olyan nyomot mutat, amely azt bizonyítja, hogy foglalkozott ezekkel a kérdésekkel, költészete pedig költői kifejezését tartalmazza azoknak a felismeréseknek, amelyek létfilozófiáját képezik, egyúttal pedig az egzisztencialista filozófia egyes tételei felé mutatnak, s így József Attila gondolatvilágát, elemi, de lényegbeli vonalaiban is, a humanista neomarxizmus körébe kell helyeznünk, ennek mintegy előfutárként, hiszen ennek az irányzatnak legfőbb ismérveire az ő gondolatrendszerében is ráismerhetünk, még akkor is, ha szem előtt tartjuk, hogy József Attila a harmincas években foglalkozott ezekkel a kérdésekkel. Bogdan Sešić szerint a marxizmusnak ez a filozófiai irányzata részletesen foglalkozik modern antropológiai problémákkal, és ezért egyes vonásaiban az egzisztencia korszerű filozófiájához közeledik (Bogdan Sešić: *Problemi alijenacije i neke ostvarene naše marxističke filozofije*. Naše teme. 1962. 7—8. szám).

Kortársai megmosolyogták azt a törekvését, hogy a marxizmust és a pszichoanalízist összebékítse. Ami annak idején egy beteg rögeszméjének tűnt fel, ma már bebizonyosodott: nem nélkülözött bizonyos alapokat. Amikor a költő egyik könyvismertetésében (*Új szocializmusért!* Hort Dezső könyve. ÖM. III. 176—178. old.) felveti a kérdést, hogy „a marxi filozófia, de pszichológia is”, majd tovább fűzve ezt mondja: „Humanizmus, de éppen a legemberibb jelenséget — az elmebetegséget és a neurózisokat nem lehet vele megértetni”, akkor ez az antropológiai és egzisztenciális beállítottság szólal meg szavaiban, s a marxizmusnak azt a kapuját akarja megnyitni, amely korábban hétpecsétetes titok volt: humanista jellegét.

Számolnunk kell azonban azzal a ténnyel is, hogy József Attila létfilozófiáját nem a filozófiai értekezés logikai levezetéseivel közli, hanem a költő eszközeivel, a magára vonatkoztatottság vetületében, tehát egy „meghatározott módon”, amely ugyan filozófiai, de nem filozófia, s nem rendszer egy filozófiai konstrukció, építmény értelmében.

Költészetéből kell tehát kiolvasnunk e filozófiai gondolatvilág jellemzőinek ítélni csomópontját, tehát szubjektív szemlélettel állunk szemben, amelyre azonban nemcsak a szubjektív mozzanata a jellemző, hanem azok az általános felé mutató törekvések is, amelyek azt sugalmazzák, hogy e költészet esetében nem magánhasználatra szánt s testre szabott életbölcselettel állunk szemben, hanem olyannal, amely általános érvénnyel bír, bár benne egy ember életének a koordinátái feszülnek, tehát szubjektívebb, mint a filozófiai általánosítás és gondolkodás meg szokott engedni.

II.

Amikor az ember a világot fonákjáról pillantja meg: szemében az értékek előjeleket cserélnek, a dolgok értékrendje megváltozik, s hírt kapunk arról a negatív univerzumból is, amelyet a fiatal József Attila oly látnokian megsejtett s megjövendölt egyik levelében. Mert József Attila ennek a „negatív univerzumnak” a nagy éneke, és alighanem közel járnak az igazsághoz azok, akik hirdetik, hogy költőnk igazi hangját akkor találta meg, amikor erről a világról kezdett szólni; akkor kezdett látni, amikor mintegy hályog esett le szeméről, belenézett e világ és a maga élete sötétjébe, amely film-negatívokként vonult el szeme előtt:

*Nappal hold kél bennem s ha kinn van
az éj — egy nap süt idebent.*

(Az *Eszmélet* II. verséből)

Bizonyítani látszik ezt a tényt az is, hogy *Tiszta szívvel* című verse határköve költői fejlődésének, az első negatív leltára, amelyet majd még nem egy követ. Legszembetűnőbb, hogy a *van*-ok mind negatív előjelet kaptak, *nincsen*-ekké váltak, az állítások tagadássá, az élet anarchikus lázadásá:

*Nincsen apám, se anyám,
se istenem, se hazám,
se bölcsöm, se szemfedőm,
se csókom, se szeretőm...*

a lázadás pedig gyilkossággá, a gyilkolás gondolatává alakult, hiszen ekkor még csak először tekintett be abba a másik világba, amelyet majd hazájaként ismer föl. Az emberi élet teljességének szokták tartani azokat a dolgokat, amelyeket ezek a fogalmak, itt megtagadottan, jelentenek. S ebből a szempontból nézve a „betörés” vagy az „embert is ölök” gondolata nem is lázadás, hanem a legközönségesebb reakció abban az értelemben, amit ezek a jellegzetes fogalmak, mint boldogság, élet, szerelem, haza, stb., jelentenek az életnek „pozitív” szemlélete alapján. A magyar irodalomban analógiát ehhez nem találunk. De ha Camus *Közönyére* utalunk, akkor lényegében felidézünk ennek az emberi hangulatnak, reagálásnak polgári prototípusát. A „szabadság”, amit itt hirdet, a *Közöny* főhősének felfogásával egyezik. A „gyönyörűszép szív”, ami még a költő tulajdona, nem sokat ér ebben a „pozitív” világban, mint ahogy a halál sem megváltás, hiszen azt is úgy mondják majd ki a feje felett, mert megértette az „erkölcsi világrendet”.

A költői szemlélet fordulópontján állunk, ahogy a *Medáliák* egyik darabjában énekelte, visszapillantva megtett útjára és felmérve helyzetét:

*Elefánt voltam, jámbor és szegény,
hűvös és bölcs vizeket ittam én,
a dombon álltam s ormányommal ott
megsimogattam a holdat, a napot,*

*és fölnyújtottan ajkukhoz a fát,
a zöld cincért, a kígyót, a kovát, —
most lelke: ember — mennyen odavan,
szőrnyű fülekkel legyezem magam — —*

(I. *Medália*)

Elég oka van tehát a kiábrándultrágra. Csalódása a szemnek oly vonzó, s egy nélkülözésben eltöltött gyermekkor után oly csábító „látható világban”

azonban önmagában még nem jelentene sokat, még nem vinné el az elidegenültség pokoli tájaira, mint ahogy nem vitt el sok költőt, bár majdnem mindegyik megállt a „nincseneknek” annál a szakaszánál, amely ebbe az infernóba vezetett. József Attila a *Tiszta szívvel* „nincsenekben” létkérdéseket látott, s le kellett vonnia a következményeket is: végig kellett gondolnia azt a gondolatort, amit ezek a „nincsenek” az ember életében jelenthetnek. Szembenézni a valósággal! — ezt a feladatot vállalta, de úgy, hogy nem a felszín érdekelte, hanem a hallgató mélység, az élet fényei helyett, ami amögött volt: a sötétje.

Kalauza, e dantei pokol Vergiliusa, önmaga élete volt, a sors, amelyet születésével vállalnia kellett, a proletárelét, amely „apai öröksége” maradt. Éppen ezért előbb az ember drámája játszódott le, és csak azután kezdődött a költőé. Az elidegenültség szakadéknál még megállt s megpróbált visszafordulni: pártmunkát vállalt, s lelkesen agitált, tanult és tanított, szervezett, harcolt. S lehetett volna „irányköltő”, a proletariátus harcainak énekese, a felszínen lejátszódó események krónikása, s meg is próbálta — nem nagy eredménnyel —, hogy csak a láthatót lássa, s behúnyja a szemét a „való világ” előtt. De a rádöbbenés is gyorsan jön:

*Egész világ ege alatt
emeld föl műszered, szavadat, —
ismerd a modern pszichológiát, —
szíved előtt nincs menekvés. Énekeid a munkások dalát!*

(Invokáció)

Valóban: joggal merülhetett fel a költőben a kérdés: milyen is az a „munkások dala”, s mit ér az ember, ha költő?

*S mondd, mit érlel annak a sorsa,
ki költő s fél és így dalol:
felesége a padlót mossa
s ő másolás után lohol;
neve, ha van, csak áruvédjegy,
mint akármely mosóporé,
s élete, ha van élete még egy,
a proletár utókoré?!*

(Mondd, mit érlel . . .)

A *Döntsé a tőkét, ne siránkozz* című kötete intermezzo volt csupán, amely feleletet nem tudott adni a költő létkérdésére, s ebben költőként sem tudta kifejezeni azt, ami benne mondanivalóként érlelődött a proletársorsról, hiszen az a költészet, amelynek tanítványul szegődött lelkes ügybuzgalommal, éppen a költőt olyannyira izgató létkérdéseket éppen úgy elítélte, mint a hivatalos költészet, amely az államhatalom árnyékában virágzott. Nem lesz véletlen tehát, hogy József Attila csakhamar „elveszíti kapcsolatát a Párttal”, ahogy eufémizmussal ezt a tényt közölni szokta az irodalomtörténész, vagy ahogy Révai József írta: „Attilát tehát soha, semmiféle pártszerv a pártból nem zárta ki, ami történt, csak annyi volt, hogy kihagyták a mozgalomból”. S kezdődött minden előlről, de sokkal kiélezettebben, sokkal inkább tudatosan s érettebben, mint a *Tiszta szívvel* megírásának idején.

III.

*A semmi ágán ül szíved,
kis teste hangtalan vacog,
köréje gyűlnek szelíden
s nézik, nézik a csillagok.*

(Reménytelenül)

Az út tehát a „nincsen”-től a „semmi”-ig vezetett. A „nincsen”-ek a *Farhangi lakodalom* vagy a *Lebukott* című versek megírásáig vitték el, mintegy jelezve, hogy nem akarta vállalni a „nincseneket”, s kísérletet tett „van”-okra változtatásukra — eredménytelenül. Mert ő elmerengett a „valóság nehéz nyomait követve” s feltéve a kérdést:

*Tudod-e,
milyen öntudat kopár öröme
húz-vonz, hogy e táj nem enged és
miféle gazdag szenvedés
taszít ide?
Anyjához tér így az a gyermek,
kit idegenben löknek, vernek.
Igazán
csak itt mosolyoghatsz, itt sírhatsz.
magaddal is csak itt bírhatasz,
óh lélek! Ez a hazám.*

(Elégia)

A „semmi ágán” találta magát egy kozmikus hidegségű űrben, egyedül a csillagokkal; magánosságával. S ezt a helyzetet, ezt az emberi situációt vállalta. S költészete így lesz az abszurdum költészete, így lépi át a negatív világ határát, amelyről Camus beszél a *Sziszüphosz mítosza* című könyvében. S vállalnia kellett, mert az élete és származása kényszere ezt parancsolta.

Mondanunk sem kell: a modern költészet forrásvidékén járunk, azon az ihlető területen, amelyből századunk művészete táplálkozik. József Attila itt olyan tematikát érintett, s merített ki, amely kora „proletárköltészete” előtt tabu volt, mint ahogy az elidegenülés egész problematikája is, hiszen az, Marx ifjúkori kézírataiban, éppen azokban az években kerül a nyilvánosság elé. A harmincas évek pártideológusai nem véletlenül idegennek, nem proletárnak érezték József Attila költészetét, hiszen az leglényesebb vonásaiban különbözik kora proletárköltészetétől. Ő vállalja a proletárellet elidegenültségét, és tudja azt, amit költőtársai nem akartak tudomásul venni: a proletársors emberi következményeit, annak gondolati és költői vonatkozásait.

József Attila költészetének jelentőségét megvilágítja s helyes arányai-
ban láttatja Sartre-nak egy éles elméjű megjegyzése, amelyet a *Fekete Orpheusz* című antológia bevezetőjében olvashatunk:

„Nem véletlen, hogy a fehér proletariátus ritkán szól költői nyelven szenvedéseiről, haragjáról, öntudatáról... Hiányzik köréből az olyan költészet, amely szociális, bár a szubjektivitásból ered; amely olyan mértékben lenne szociális, amilyen mértékben szubjektív, amely a nyelvnek egy vereségén épülne fel és mégis olyan magával ragadó és érthető lenne, mint a legkifejezőbb jelszó, vagy mint a szavak, amelyeket a Szovjetunió kapujában olvashatunk: „Világ proletárjai egyesüljetek.”

József Attila költészetében ugyanis éppen ez a követelmény valósult meg: a szubjektivitás dalol nála, amely a „semmi ágán” találta magát s most szembenéz a világgal, s míg önmaga lényegét tárja fel, azonosul azzal a proletárellettel is, amelyből a költő vétetett, s egyetemes érvényűvé lesz, mert ez egyúttal a kor lényegének a kifejezése is. A negatív világé, az abszurdumé, amelyben az ember az élet elátkozott, életre átkozott Sziszüphosza. A költő verseinek franciaországi sikerének magyarázata is éppen ebben a tényben keresendő. Amiről addig úgy látszott, hogy csak a polgári költészet és életszemlélet sajátja: a szubjektivitás és az elidegenültségből következő létérzés, világlátás, most kitűnt, hogy lehet egy nem polgári

eredetű, de a proletársosrs legmélyebb értelmezéséből fakadó költészet alapja is, és specifikus jellegét, az elidegenültség értelmezését, a hozzá való egyéni viszonyulást a költő eredete szabta meg, vagy ahogy Camus fogalmazásában olvashatjuk: az abszurdum égalja a kezdeteknél van, s a születés nyomorából táplálkozik.

S így válik a *Reménytelenül* című verse kulcsverssé, létezésének költői-filozófikus kifejezésévé. Egzisztenciális vers, amely messze maga mögött hagyja a *Tiszta szívvel* című költeményének a problematikáját, azzal, hogy végiggondolja, s kiéneklei azt, ami életéből és élethelyzetéből következik, hiszen a „semmi ága” az a nullapont, egy koordináta-rendszer metaszési pontja, amelyben az abszurdum, mint egy gyújtópontban, izzásig hevül s megmutatja magát. S mindez az értelem éles lencséje alatt, amely nemcsak „nagyít”, de helyes arányaiban is láttat, az ember és a világ kapcsolatainak természetére mutatva. Vagy ahogy Camus figyelte meg az abszurdum érzésének keletkezését vizsgálva:

„Az abszurdum érzése nem születik egy tény vagy egy benyomás egyszerű elemzéséből, hanem egy tényállás és egy bizonyos valóság összehasonlításából támad, egy tett és a világ párhuzamba állításából, amelyben a világ e tettett túlnövi. Lényegében az abszurdum: elválasztottság, s nem található az összehasonlított elemek egyikében sem. De szembesítésükből keletkezik... Az értelem síkján vizsgálva: az abszurdum nem az emberben és nem a világban van, hanem ezek együttes jelenlétében...” (Camus: Sziszüphosz mítosza).

József Attila reménytelenségnek nevezte ezt a benne növvő, keletkező érzés- és hangulatvilágot. Reménytelenségnek, mert köznapi formájában ennek érzi az ember életének azokat a szakaszait, amikor a holtpontra áll a maga élete és a világhoz való viszonya, és vállalja ezt a viszonyt, ezt az életet, mert azt látja, hogy minden ember eljut egyszer ebbe a helyzetbe, a magánosságnak, az emberi viszonylatok között az elidegenültség talán legrettenetesebb megjelenési formájába, ebbe a kozmikus állapotba:

*Az ember végül homokos
szomorú, vizes síkra ér,
szétnéz merengve és okos
fejével biccent, nem remél.*

(*Reménytelenül*)

vagy ahogy az *Eszmélet* egyik darabjában olvashatjuk:

*Az meglett ember, akinek
szívében nincs se anyja, apja,
ki tudja, hogy az életet
halálra ráadásul kapja
s mint talált tárgyat visszaadja
bármikor — ezért őrzi meg,
ki nem istene és nem papja
se magának, sem senkinek.*

(*Eszmélet*, X. vers)

József Attila ezekben a versekben kifejtett nézete élete helyzetéről, kihangzásában Camus világhírré szert tett abszurdum-elméletére emlékeztet. József Attilánál ez már nem ösztönös reagálás, szeszélyes hangulat sugalmazta reménytelenség, hanem filozófikus meditáció, felfogott és tisztázott, felmért és megértett élethelyzet gondolati elmélyítésének kifejezése. S a vállalásé, amely az abszurdum érzésének szülőanyja („Szétnéz merengve és okos fejével biccent...”, „az meglett ember... ki tudja...” stb.).

A költő nem spekulatív úton jutott el eddig a pontig: szubjektivitásának legmélyéről fakadt, életéből következett, múltjából, eredetéből és

abból a zsákutcás sorsfordulatból, amelybe a harmincas évek során jutott. Ez a szubjektivitás azonban nem akadályozta meg, hogy verseiben ne fejtsse ki az ebből a pontból végigjárható alapvető érzelmi és gondolati utat, a maga költői módján alkotva meg az abszurdumra jellemző helyzetek rendszerét, motívum-hálóját. Érett korának költészete teljes egészében ennek jegyében született meg, hirdetve, hogy a lét él a létezés *nem lét*, azaz: nem emberi lét.

IV.

A negatív világrendszerben az előjel-változás szembetűnő. Az értékek fonákjukról mutatják magukat, a fények helyett árnyak költöznek elénk, s megjelenik József Attila költészetében a bűn nélkül bűnösség problémája.

A probléma a „születés”, a származás kérdésével vetődött fel, hogy azután remegését ott lássuk még utolsó versében is. A „semmi ágán” el lehetett merengni, miért is jutott el eddig, mi volt az oka, hogy az abszurdumnak erre a holtponjára érkezett.

Voltak pillanatai, amikor úgy látta és úgy érezte, hogy maga az élet, a születés ténye, a létezés bűn, a világnak nagy kényszere ez, amely elől nem lehet menekülni, nem lehet védekezni. Különösen akkor, ha az ember „megjegyzettnek” születik, mint ő is. Determinált világba kerül, a „kártya ki van osztva”:

*Ki vagyunk osztva. Megvan helyzetünk.
Mít tehetnénk a szabály ellenében?!*
*Mint mozdulatlan csillagok az égen,
változhatatlan rajzunk, jellemünk.*

(Osztás után)

*Akár egy halom hasított fa,
hever egymáson a világ,
szorítja, nyomja, összefogja
egyik dolog a másikat,
és így mindegyik determinált.
Így él a gazdag is, szegény is,
így szenvedünk te is meg én is,
s még jó, ha az ember harapja
nem az embert magát harapja,
hanem valaki mást,
dudás a fuvolást,
én téged és engemet te, —
mert mi lenne, mi történhetne,
ha mindig magunkba marna
az értelem iszonyú karma?*

(Magad emésztő...)

Egy lépés csak, s felhangozhatna Sartre gondolata: a pokol a másik ember. De József Attilánál „az értelem iszonyú karma” magában is mart, mert gyermekkorába röpitette, ebbe a nagy „iszonyatba”, ahol a „Nagy magány” nyomásával és a kinnal találkozott, ahogy az *Iszonyatban* beszámol róla.

A gyermekorról szóló versek nem Kosztolányi *A szegény kisgyermek panasza*i című ciklusának hangulatait folytatják vagy variálják tovább. Az sejtelem és félelem — ez konkrétság és nyomorgás, a szenvedés sokféle formája. Kisgyerekként is a „semmi ágán ült szíve”, amit érett fejjel felpanaszol, az gyermekkorának a hiányai is voltak. Szinte tudatosnak látszik a gyerekkora felé fordulása, a meg-megismétlődő „önéletrajz-írás”, amelynek egy kicsengése: „... eddig sohasem voltam boldog...”

*Ebben a megváltott világban
egy pillanatom nem volt nemes;
sem langyos, édes, kellemes,
mint disznónak a pocolyában.*

(Számvetés)

A létezés megkezdése nem volt hát szerecsés. De vajon az embernek ember voltából ered-e, „eredendő bűne”-e ez az embernek? Míg gyermekkorának képein borong, míg oszlatja emlékezetében kutatva a homályt, amelyet a feledés szokott borítani az ember agyára, a determináltság tudata is új jelleget kap: az iszonyat ezerszer borzalmasabb a szegények világában; a magánosság fojtóbb, a tehetetlenség érzése nagyobb, a pecsét a homlokon égetőbb. A gyermekkor egyúttal azt is megmagyarázta, hogyan lesz az emberből „tárgy-egyen”, itt kell keresnie bűnei gyökereit, a bűnőség érzésének külső magyarázatait és belső okait. Az *Eszméletben* énekelte:

*Ím itt a szenvedés belül,
ám ott kívül a magyarázat.
Sebed a világ — ég, hevül
s te lelkedet érzed, a lázat.*

Itt, ebben a felismerésben kell keresnünk egy másik rádöbbenésének is a magyarázata: az ember ártatlan, és mégis, milyen rettenetes ártatlanság ez, ahogy egy Camus is értelmezte!

Az elidegenülés még a távoli gyermekkorban indult meg, azzal, hogy személyt kellett cserélnie — Attilából Pistává lennie; hogy a szeretet csak vendég volt lakásukban, mert a mama nem ért rá szeretni; hogy élete indulásánál ott állt József Áron és Pöce Borbála; hogy társtalanságát árvaság hatványozta. A „semmi ágán”-nak ezekben kereste magyarázatát, nem csoda tehát, hogy amikor létproblémáira foglalkozik, minduntalan a gyermekkora képei villannak fel, hogy tudat-világában, hasonlataiban, metaforáiban egyet hirdet:

A kisgyerek, ki voltam, mégis él még...

(Kitrakják a fát)

A gyermekkor képei, anya-versei, köztük a legnagyobb: a *Kései sirató* vádbeszéde, amely egyáltalán védbeszéd is — a „semmi ágán” legkézzelfoghatóbb, legszemélyesebb vonatkozásait tartalmazzák. A költő lét-látásának azonban vannak más megnyilatkozásai is.

Van-e „eredendő bűne” az embernek, s nagy per-e az élet, amely az ember ellen folyik? Látszólag erkölcsi, sőt: vallás-erkölcsi kategóriák ezek a kérdések, azonban alapvető jelentésükben úgy odatapadtak József Attila lét-látásához, hogy életézésének felvázolásánál, költői motívumainak kiteljesedésénél egyaránt érintenünk kell.

Volt egy szakasz életében, amelyben a bűn és bűnhődés kérdése igen élenken foglalkoztatta (1934—1935), s éppen ezeket a verseket nem lehet rusztán pszichoanalitikus szeánszaia következményeiként felfognunk, még ha talán ezek a „gyónások” voltak közvetlen elindítói a versképződésnek és adtak irányt gondolkodásának. Felfogásán mindig kiütközik, hogy tudja: „hogy állati bűm értelmes emberi bánat”, s kapcsolatát mindig megtartja ez a „bánat” a költő emberi valóságával, s nem marad meg a pusztá absztrakciónál.

Családunkban a jó jövevény...

— — —
*Kibomlik végül minden szövevény.
Csak öntudatlan falazunk a gaznak*

kik döllyfel hisszük magunkat igaznak.
A dallam nem változtat szövegén...

— — —
Erényes lény, ki csalódní ügyes,
Úgy teli vagyunk apró, maró okkal,
mint szűnyoggal a susogó füzes.

Így intonálja a bűn és a bűnösség kérdéseit, majd vallomást tesz az *Én nem tudtamban*:

*Én úgy hallgattam mindig, mint mesét,
a bűnről szóló tanítást. Utána
nevettem is — mily ostoba beszéd!
Bűnről fecseg, ki cselekedni gyáva!*

*Én nem tudtam, hogy annyi szörnyűség
barlangja szívem...*

*Most már tudom. E rebbentő igazság
nagy fényében az eredendő gaszág
szívemben, mint ravatal, feketül...*

S kapcsoljuk hozzá az utolsó versszak mondanivalóját:

*bár lennétek ily bűnösök mindnyájan,
hogy ne maradjak egész egyedül.*

s bezártuk a kört, amelyben a költő gondolata mozogni fog. Ezután inkább mélységében, mint szélességében hódítja ezt a területet. Kezdetben intenzívebben, ekkor nem egy versét tölti ki pusztán ez a gondolat, később versmotívumként bukkan fel nemegyszer, hogy rezgéseivel végigjárják egész ezután keletkező költészetét.

Nincs isten és nincsenek erények! Hazudik az, csaló, akinek van istene, aki hisz bűnei bocsánatában, de, toldja meg a gondolatot: „boldog hazug” az olyan, boldog, mert tud a feje felett egy „rettenetes” és mégis olyan istent, amely „maga a jóság”. S éppen annak tudata, hogy neki nincs istene, ő nem ringathatja magát a bocsánat illúziójában, teszi elviselhetetlenné a helyzetét. Mint a Kafkahősök, bolyong a lelkében és kutatja üldöztetése okát, vétkének nevét, a „bíróságot”, amely előtt pere folyik. Megható az igyekezete, amellyel a társadalom normái szerinti bűnök elkövetésébe kapaszkodik, hátha ezeknél megnyugvást találhat. Bejárja gyermekora vétkét, s a gyermek csínyei sorra vádlóan emelkednek fel előtte (*Boldog hazug, Mint a gyermek...*), majd képzelődve, bűnököt talál ki, el nem követett bűnökkel vádolja magát (*A bűn*), csak hogy nevet adhasson annak a szorongásnak, amely kitölti tudatát:

*Világot hamvasztottam el szívemben
és nincs jó szó, mely megrikkasson engem,
kuporogva csak várom a csodát,*

*hogy jöjjön el már az, ki megbocsát
és meg is mondja szépen, micsodát
bocsát meg nekem e farkasveremben!*

(Mint gyermek...)

Ebből még a türelmetlenség is dobol. A *bűn* című versében azonban, mint-ha már sikerült volna megfogalmaznia problémáját, nevet adnia szorongásának:

*Zord bűnös vagyok, azt hiszem,
de jól érzem magam.
Csak az zavar e semmiben,
mért nincs bűnöm, ha van.*

*Hogy bűnös vagyok, nem vitás.
De bármit gondolok,
az én bűnöm valami más. —
— — —*

S mire elkészült e verse, előkerült a név is, felsírt a vágy a társ, az emberek után, felerősödött az a motívum, amely eddig is kísérte a bűnnel és a bűnösséggel folytatott küzdelmét: az egyedüllet, a magány érzése. „Jelzésre vár”, csak annyira, hogy érezze: „Vannak itt s te nem vagy idegen...” A vers utolsó szakasza pedig egyenesen magabiztos optimizmus hangján szól:

*Én istent nem hiszek, s ha van,
ne fáradjon velem;
majd én föloldozom magam;
ki él, segít nekem.*

Az önmegváltás gondolata ez, a társtalanság végső menedéke, amit nem sokára fel kell adnia, mert az egyén tehetetlen, s az önmegváltás illúzióknak bizonyul. Fények és árnyak játéka ez, évekig tartó küzdelem a börtönvilággal, a „zárt világgal”, a magánnyal. A hullámvölgyekben figyelme a bűnösség érzésére terelődik, amikor a magány megszűnik fájni, s úgy látja, hogy a szerelemben feloldódást talál, ez a motívuma a versekben egészen elhalkul és csendes, búcsúzó rezignációvá válik: a halál gondolata szegődik társául.

A bűn és bűnhődés gondolatköre azonban nem tudta megoldani a magányos költő kérdését, akit a „főlölegeesség” érzése (*Nincs bocsánat*) indított el a magányos vergődés útján. Még elkezdti töredékben maradt, nagy-nak tervezett párbeszédét (*Jelenet. Egy büntetőtörvényeszéki tárgyalás irataiból*), s megpróbálja a próza nyelvén is kifejteni egyik szerkesztői üzenetében a bűn és a bűnösség kérdését, s a kifejtés mellett társadalmi talajhoz is rögzíteni, azonban végső megoldását nem tudta adni. S elérkezett addig a pontig, amikor élete abszurd helyzetei önmaguk ellentétébe csapnak át. Ha igaz, amit Camus mond, hogy az abszurdum a vállalat feltételezi, akkor a költő éppen erről mond le: a filozófiai öngyilkosság gondolata után a vonat kerekei alá veti magát.

De nemcsak ezzel haladta meg a polgári gondolkodást, mintegy a filozófia mezeiéről a tettekére lépve, hanem azzal, hogy a bűnnek — melvet ő „eredendőnek nevez” — megszüntetéséhez társadalmi vonatkozásokat is feltételezve, a maga gondolatmenetével az elidegenültség komplex voltát és hiúttudatának társadalmi gyökereit is felfedi. „A diktatúrákban, az osztályvelnvmotáción és idegen munkaerő kizsákmányolásán alapuló társadalmakban a meg-nem-bocsátás bűnében is szenved az emberiség. Ez ellen a bűn ellen bizony nem lehet másként cselekedni, mint küzdeni egy olyan társadalmi rendért, termelési módért és elosztási szervezetért, melvben az emberek könnyebben megbocsátanak egymásnak...” (*Szerkesztői üzenet. ÖM. III. 185. old.*) Ugvanezen a helyen az „eredendő bünt” így határozza meg: „Bűn az ellen, akit szeretünk”.

És így értünk ismét a „semmihez”, a „nincsenek”-ből párolt eszméig, ahonnan vizsgálódásunkban elindultunk. „A végtelen semmi vár, tudom jól, s nem bocsánat...” — írja be nem fejezett *Jelentés* című versében. A konkrét élethelyzet ebben az esetben is általánosabb értelmet kap, egyfelől a „szeretethiányra” mutat, másfelől a költő törékeny emberi mivoltára:

*Hisz emlékezni sincs időm,
midőn már tűnődnék merőn,
lőkdős az éhség tehetetlen...*

(Jelentés)

V.

A „semmi” komplexusának egy másik megnyilvánulását: a szeretet-hiányt idéző fejezetünket kezdjük egy párhuzammal:

*Miben hisztek, ti makacs égitestek,
hogy föllobogva
lángokkal egymásnak nem estek,
csak kerülitek egymást óvakodva?*

*Szerelem tart-e, béke és igazság
titeket féken,
vagy pista, hunyorgó ravaszság,
mely farkasszemet néz az ürességben?*

(Miben hisztek...)

Camus:

„Ha az ember meggyőződhetne, hogy a világegyetem is szeret és szenved, megnyugodna...”

(Sziszüphosz mítosza)

Öt esztendő választja el a két gondolat születését egymástól. József Attila, már-már a halál küszöbén, Camus első könyvei egyikében néz fel az égre és mondja ki a „szerelem” és a „szeretet” szót. Mint a kettő hiányáról beszél, József Attila egyenesen a kétségbeesés hangján, hosszas kutatások csődjeként, a „nem hívés” állapotában, a semmivel, ezzel a mitológiai szörnyel folytatott küzdelme végpontján szól róla, amikor megérlelődött benne ugyanaz a hangulat ember és világ viszonyait illetően, mint amivel foglalkozik a *Sziszüphosz mítosza* című könyvében: az abszurd emberi helyzetekkel. Párhuzamunk azt is célozni akarta, hogy megmutassuk: a „szeretet-keresés”, a költő egyik nagy motívum-csoportja ez, az abszurditás talajára vitte, mint ahogy a bűnösség fentebb fejtegetett mozzanatában is találkozott a camus-i gondolattal („az abszurdum isten nélküli véték”).

A szeretet *Sziszüphossza* József Attila: életét tette ennek megvalósítására, megtalálására, s mikor már úgy érezte anyja ölén vagy egy-egy szeretett nő mosolyában, hogy megragadta — semmivé vált a kezében, eltűnt szeme elől, és kezdődött minden előlről, anyját elragadta tőle a halál, a szeretett nőket pedig az élet szeszélye. Nem lesz hát véletlen, hogy a világmindenség, a csillagos ég képei s a vele kapcsolatos képzetek oly sok formában élnek költészetében: az emberi állapotok egyetemes érvényűvé vált képeiként. Az mozdul nála is, amit Tóth Árpád fogalmazott meg:

*Tán fáj a csillagoknak a magány,
A térbe szétszórt milljom árvaság?
S hogy össze nem találunk már soha
A jégen, éjen s messziségen át?
Oh, csillag, mit sírsz! Messzebb te se vagy,
Mint egymástól itt a földi szívek!
A Szíriusz van tőlem távolabb,
Vagy egy-egy társam, jaj, ki mondja meg?*

(Lélektől lélektig)

Mert József Attila is ezt érezte: „köztünk a roppant, jeges úr lakik”. Verseiben a minősítések egész skáláján játszik a mindenség képeit idézve fel: börtönrácsokat, idegei „hálóját, a tél hidegét, az időt, a szerelmes nő testét, a munkáséletet („Az egek fogaskereke”, „Vas-színű égbolt forog a lakkos, hűvös dinamó’), anyja alakját („szürke haja lebben az égen, kékítőt old az ég vizében”), a kietlenséget („Néki a gölya síró, tiszta úrt hoz...”), tehetetlenségét („Hogy a holt csillagvilággal, esengve, csak szálltam tehetlen, mint a kövek...” „... egünkre, hol kínok ragyognak, a költő hasztalan vonít...”), a nélkülözött szerelmet („... mint úrben égitest, kering a lelkemben hiányod...”), az észet („Kitágul, mint az úr, az elme...”), a költeményben hangot kapott „lelkét” („Úgy szállong a semmi benne, mint valami: a világ a táguló úrben lengve jövőjének nekivág...”); az eszmét („Egem az ésszel fölfogott emberiség világossága”), a boldogságot („Kiül-nék a fehérhajú zöld egek, fecsegő csillagfellegek mellé a nyugalom partjára a nem üres úr egy martjára, szemlélni a világokat, mint bokron a virágokat...”), egy szebb világról képzelt utópiáját („Mert mi teremtünk szép, okos lányt, és bátor, értelmes fiút, ki őriz belőlünk egy foszlányt, mint nap fényéből a Tejút, — és ha csak pislog már a Nap, sarjaink bízón csacsogva jó gépen tovább szállnak a művelhető csillagokba”) és szerelmi elragadtatását („Este van, mindent körüláll a csillag, lásd, a mindenség aranvos kalitka, benne itt vagy, én csevegőm, óh itt vary, rabmdaracskám!”).

A felsorolás nemcsak azt akarja bizonyítani, hogy József Attila természettudományos műveltségét is beledolgozta verseibe, hanem azt is, hogy ez az azonosulása a makrokozmosszal (ugyanilyen azonosulást figyelhetünk meg a mikrokozmoszsal is!) a létkérdések költői átélésének szervező része volt, hogy nagyon is igaz az, amit ebből az azonosulásból és azonosításból levonva megfogalmazott:

*S mint a sakál, mely csillagoknak
fordul kihányni hangjait,
egünkre, hol kínok ragyognak,
a költő hasztalan vonít...
Óh, csillagok, ti! Rozsdás, durva
vastörökül köröskörül,
hányszor lelkembe vagytok szúrva —
(itt csak meghalni sikerül).*

(*Ős patkány terjeszt kört...*)

„Halott-fényű istentelenség” — íme a végső kihangzás ennek az „úri szemlének”, ami az emberi viszonyok képe és kihangzása is. a sok „nincs-eseből” semmivé vált mitológia neve. Az abszurditás felé kiéleződő átélés képei ezek, ha a „szeretet és a szerelem” fogalmi és érzelmi világát (e kettő nála egy) szemléljük. Camus az érezni nem tudás, a közömbösség tragédiáját fogalmazta meg és fejtette ki tanulmányában és az azt illusztráló kisregényében is, József Attila esete azt bizonyítja, hogy éppen úgy „idegenné” lehet válni egy társadalomban, ha az emberben a szeretet és a szerelem igénye hatványozottan dolgozik, s éppen úgy abszurd helyzeteket teremt, mint amaz, két véletleként ugyanakkor az emberi helyzetnek, amelyek következményeikben mégis annyira azonosak Sőt: József Attila esete az „idegenné váláson” túl azt is példázza, hogy meg lehet hasonlítani egy eszmével is, ha az egyúttal nem a „szeretet filozófiája” is, ha nem emberi az, hanem nusz tán „anyagi érdekeltetésű világrendet” hirdet (Lásd: Hegel, *Marx, Freud* című töredékét *ÖM. III. 262-269. old.*).

József Attilának „életszükséglete volt a másik ember” és az ebből a „másik emberből” feléje áradó szeretet és szerelem. Az ember társas lény — szokták mondani, József Attila ez emberi lényeg hétköznapivá tételéért

hadakozik. A „semmi ágán” legfőbb kihangzása is az egyedüllét, a társtalanság, s ezt panaszolja fel utolsó versében is fájdalmas-ironikus, rezignációba átcsapó versmonddataiban. A „kétmilliárd egymáshoz kötözött magány” élménye szólal meg verseiben, s ez sarkpontja világlátásának is, az a „tömegvonzás”, amely egy sor motívumát (így a szerelemről szólókat, anya-verseit) fogja össze, s így kapcsolódnak azok egy abszurdumot kifejező rendszerbe.

Magány, az anyaversek szeretet-motivuma és a Flóra-versek szerelmes énekei — íme a kérdéskör három egymásba kapcsolódó, de mégis elkülöníthető mozzanata. Kétségtelenül a magány, az egyedüllét elviselhetetlen érzése képezi az alapréteget. A „Hét Toronyba” záratás folyamata (a magány rabsága) életrajzából és az időrendbe sorakoztatott költeményekből egyaránt kikövetkeztethető. A *Bánat* természetbe menekülése valóságos folyamat is volt: a Magyarországi Kommunisták Pártjából való fokozatos kiszorulását fejezte ki érzelmi síkon, s ennek közvetlen következményeként az eleven ember, társadalmi kapcsolatok is megszakadtak közte és a közösség illúzióját nyújtó mozgalom között, s a meg nem értettség, amely szinte végigkísérte életén, ezután mind fájdalmasabb és mind nyomasztóbb érzésként nehezedett rá. Az ezzel szinte egyidejűleg lejátszódó szerelmi válsága pedig feltepte az utolsó horgonyát is, amely valamilyen szelárdnak mutakozó emberi kapcsolathoz kötötte. De tapasztalatai más irányból is a magánosság felé taszították: költészetének nem volt akusztikája, s „forradalmi” verseit is mindikább monológként mondta: a „felosztott föld” fogalma szemléletében kiterjedt az elemi emberi kapcsolatokra is, úgy hitte, neki is egyedül kell megvívnia harcát. „Magamban bíztam eleitől fogva” — írja le a közismert zsoldár parafrázisaként ezt a hiedelmét, s „egy ember ült a porban s eltűnt a kifeltő jegyek közt” — írja magáramaradottsága első nagy, természetbe vetített, kozmikus látomásában, amelytől időrendben is már csak egy lépés választja el a fentebb már oly sokszor idézett megállapításáig:

*A semmi ágán ül szivem,
kis teste hangtalan vacog...*

a következő versben pedig meg is mondja életérzése ilyen alakulásának okát:

*Fáj a szivem, a szó kívül.
Dehát kinek is szólnék —*

(*Vas-szinű égbojtban...*)

Ez a „dehát kinek is szólnék” tartalmazza a költő-ember tragédiáját. Az abszurditás eleméből itt sincs hiány: a költő monologizálni kényszerül, holott minden szervével „a munkások dalát” akarta énekelni és társadalmi feladatának tartotta a költést; de még inkább vállalnia kellett költőként és emberként egyaránt az elszigetelt En-ből származó élethelyzet követelményeit: kozmikus élményének elmélyítését, a magára figyelés magatartásának elhatalmasodását, elmerülését az elidegenült ember lelkivilágában. A „világ vizsgálja”, amelyet emleget, ekkor lesz uralkodóvá költészeiben, ekkor veszi be magát élete, külön gyermekkora sáncai mögé, idézi fel anyja alakját, hogy legyen „kihez szólnia”, kivel viaskodnia, kinek panaszkodnia („Irgalom, édesanyám, mama, nézd, jaj kész ez a vers is!”), s találja meg az emberek közvetlen közelsége helyett az emberiség fogalmát, elméleti átélését, a proletár világ eszmében konkretizált jövőjét, amelybe magát is belevetítette, s a Flóra-szerelem nagy izzásának fikcióját, ezt az „utolsó lapot”, amelyre mindenét feltette.

Ezek a mozzanatok azonban csak elméleti menekvést jelenthettek neki, kézzelfogható megoldást kevésbé. Kiéleztetten, mert a költő mindegyiket kiélezte, a húrokat pattanásig feszítette, mindegyik az abszurditást jelentette, s mindegyik a vereség keserűségét okozta. Az abszurditás pedig abból származik, hogy a költő szenvedélyesen vetette magát ezekre a zsákutcákat jelentő utakra, „vállalta őket”, hogy azután zuhanása még nagyobb legyen. Utolsó éveit költészetében még a legrovidebb szemlélődés is nem egy példáját tudná felhozni ennek a „zsákutcába futásnak”, s olyan versekre hivatkozhatna, mint a *Kiknek adtam a boldogot...*, *Tudod, hogy bocsánat*, a *„Költőnk és kora”*, *Szürkület*, *Karóval jöttél...*, *Talán eltűnök hirtelen...*, *Íme, hát meglettem hazámat...* címűek. Elemeikben a magányból, az egyedüllétből, az emberhiányból táplálkozó megoldások illúziókkal kecsgethették, de a cím szerint idézett, az életét számbavevő, életleltárt kifejező versei tanulságként szertefoszlatják ezeket az illúziókat: „szappangolyóknak” bizonyulnak. Így válik a „Hét Torony” olyan foglyává, akire nem várhat szabadulás, s ennek a tudata, ez a felismerés löki a vonatkerekek alá, ahogy maga vallotta: „élek és ebbe más is behalt már”. Az élet vállalása egészen az utolsó, elviselhető pontig:

*... észre egyikük sem veszi púpomat,
mít úgy hordok, mint örült anya magzatát,
mellyel — azt hiszi — ősi némaságot szül vagy
tisztá úrt.*

(*Szürkület*)

s ez az abszurdum — a lét egzisztenciális filozófiai kicsengése.

VI.

Sartre egyik korai tanulmányában, amelyben Husserl *Fenomenológiájának* egyik alap gondolatát magyarázza, az internacionalizmust, ezt olvashatjuk: „Képzeld el, hogy eldobottak vagyunk, önmagunk természetétől is elhagyattatva egy közömbös, ellenséges világban...” — íme József Attila életének képe, ugyanaz, amely költészetéből kihámozható. S ez a pont az, ahonnan az egzisztencialista filozófia és életérzés nem egy mozzanatra is kilátás nyílik, s egy Sartre, Camus munkássága is elősegítheti a költő megértését, nézeteinek megközelítését. A költőnek azonban van egy többlete is, túl azon, hogy az egzisztencialista filozófia a polgár mai világhelyzetéből vonta le következtetéseit, József Attila pedig a proletársors felméréséből bontotta ki az elidegenültség jegyeit, mert a két képnek sok azonos mozzanatot kell tartalmaznia, lévén szó egyazon társadalomban végbemenő elidegenülési folyamatnak két arcáról. S nemcsak az a többlete, hogy ő a proletársorsból indult ki gondolkodásában, hanem abban, hogy „megnyerte ennek az” elidegenültségnek tudatát is, eszmeként élt benne, eszmeként, hogy abból az emberi pokolból, amelyben él, van kivezető út is, ha bár számára az elérhetetlen. József Attila Marx-idézetét idézve lehet legkézzelfoghatóbban megvilágítani ezt a kérdéskört: „Mínt hogy a kifejlett proletárságban gyakorlatilag teljessé vált az elvonatkozás minden emberségtől, sőt az emberségnek a látszatától is; mínt hogy a proletárság életfeltételeiben a társadalomnak legembertelenebb végletén van összefogva a mai társadalom minden életfeltétele, mínt hogy az ember elvesztette saját magát, de egyszersmind nemcsak megnyerte ennek a veszteségnek elméleti tudatát, hanem kényszerítve is van közvetlenül, a már el nem utasítható, már nem szépíthető, abszolút parancsoló szükségétől... hogy fellázadjon az ellen az embertelenség ellen: ezért lehet és kell a proletárságnak magát

feszabadítania ...” (Hegel, Marx, Freud. ÖM. III. 267-268. old.) Íme, ebben a gondolatban van mind az ódának tervezett *A város peremén*, mint a valóban elégikus *Elégia*, a jövőlátás és a jelenszemplélet költői-filozófiai gyökere. Nem a költőn, hanem korán múlt, hogy oly kevés „ódát” és oly sok „elégiát” írt. „Dudás” volt, pokolra szállt, s ez a „pokol” hazája volt, az *Elégia* kietlen embei-embertelen világa, amelyből költészete fakadt. Kortársai kívülről ennek az életnek a felszínét látták (a kor „szociális költészete” például ennek jegyében fogant), a költő belülről látta és láttatta, atomjaiban mutatta meg ezt a világot, „verődve földön és égbolton”, mikro- és makrokozmoszként totál-képekként és mikroszkopikus szeleteiben.

Költői és filozófiai jelentőségét ebben a tényben jelölhetjük meg, s ebben látjuk életlátása, élményei „modernségét” is — nagyságát, amelyhez a magyar költészet és irodalomtudomány máig sem tudott felemelkedni.

Mi „kísérletként” főbb vonásaiban, gondolatainak és érzésrendszerének lényegesebb csomópontjában szándékoztunk meghúzni ennek a költői rendszernek koordinátáit, arra gondolva, hogy egyszer sor kerülhet költői gyakorlata, az ezekből az élményekből táplálkozó kifejezés, esztétikum elemzésére, kimutatására is. Nem szóltunk arról, ami költészetében a leglényegesebb: költői jegyeiről, de ezt el kellett halasztanunk, hiszen a költő ilyen bemutatásához még az előmunkálatokig sem jutottunk el.

Oszip Mandelstam

Milica Nikolić

Hová, merre, ez már gyermekkorában eldőlt. Az *Idők hangja* önéletrajzi részeiben számtalanszor visszatér annak a drámai harcnak a fejezeteihez, melyet orosz-sága és nem orosz-sága vívott benne, a zsidóság, a „titokzatos anyaméh” drámájához, „melyből kiszakadt”. „Pétervár egész délibábos harmóniája csupán álom volt, csillogó takaró sötétlő mélységek felett — írja —, körös-körül pedig ott kavargott a zsidó káosz, sem haza, sem otthon, családi tűzhely, semmi, csupán káosz, titokzatos világa annak a rettenetes méhnek, melyből kiszakadtam, melytől félttem. Homályos sejtelemként élt az bennem, és menekültem tőle, mindig menekültem.” Gyermekkora egy vergődés volt a rigai nagyszülők fájdalmasan idegen, neki elfogadhatatlan „fekete-sárga ritusa”, a belőlük áradó illat, érthetlenségük, és anyja nem ortodox zsidó családjának orosz szokásai között; az anya silány kötésű Puskinja és a talmud érthetetlen a „felvilágosult gettó” hagyományai iránt, melyek „a XVIII. vagy a XVII. században voltak legtisztábbak, valahol Hamburgban”, „autodidakta apám tökéletesen elvont, cikornyás és agyonfésült nyelvezete . . . mely minden volt, csak nem nyelv, mindegy, hogy beszélt, oroszul vagy németül”; másfelől az anya „minden idegen mellézköngé nélkül világos és zengő beszéde . . . szókincsben szegényes, tömör, fordulataiban egyhangú bár, de olyan nyelv, melyben van valami őseredeti és megbízható” — íme, ilyen ellentétek között hanyódott ifjúkorában.

Mandelstam számára a nyelv nemcsak a „születés dadogásától” való megszabadulást jelenti, nemcsak az élet ősjelenségében való megkapasz-

kodást, gyökérverést azon a talajon, mely éppen ezekből akarja megszöni jelenét, jövőjét, hanem ugyanakkor élethivatást is. Kezdetben egyszerűen filológiai érdeklődés volt ez: ófrancia nyelvtanulmányok Párizsban, ógörög Heidelbergben, majd a klasszikus nyelvek tanulásának folytatása Pétervárott. A sorsdöntő fordulat azonban másképp következett be:

1909-ben egy napon, édesanyja kíséretében, bekopogtatott az *Apolon* szerkesztőségének ajtaján, hogy felajánlja „kődös, szimbolista” verseit. A feltörő új áramlatok, a kialakuló új ízlés, az akkori viták mind siettettké e szimbolista ködösség eloszlását, levetkezését. Mandelstam megszűnt szimbolistának lenni még mielőtt valóban azzá lehetett volna.

Az orosz irodalmi élet drámai évei voltak ezek. A szimbolizmus válságai, vezéreinek kenyértörése, az akmeizmus és az egofuturizmus megjelenése, a futurizmus kezdetei jellemezték. Blok a „pusztulás éveinek” nevezi ezeket az esztendőket, Andrej Beli pedig — a szimbolizmus egyetlen és igazi szaktekintélye — a költészet modorosságáról ír, a sablonos szimbolista verselés divatjáról és elcsépeltségéről. („*A feneketlen szakadék* nélkülözhetetlen a pétervárad-i írók komfortjában. Nálunk *szakadék* fölött andalog a szerelmespár; amikor vendégek érkeznek, *szakadék* fölött ülnek; karrierek épülnek *szakadékra*; *szakadék* fölött készítik a szamovárt.”) Két fiatal szimbolista költő, Gumiljov és Gorodeckij föllázadt akkoriban saját korifeusai ellen. (V. Ivanov írja róluk: „Olyan tanítványok, hogy a mester sem tagadhatja meg őket, de azért csak tanítványok!”) Az első néhány kísérlet nem járt eredménnyel. Ami hatott, az csak az *Apolon* 1913 januári száma volt, benne a költők egy-egy cikkével, irodalmi kiáltványával. „A szimbolisták katasztrófája, nyílt színen ugyan, de csendben játszódott le” — írta Gorodeckij. „Öngyilkos véget értek egymás után a mítoszról, a tragédiáról, a nagy eposzról, a mama arányaiban nagy líráról szövögetett álmok...” Az akmeizmus harca a szimbolizmus ellen mindenekelőtt az „e világért” folyó küzdelem, a „hangokban, színekben oly gazdag világért, azért, melynek tapintható formái, súlya, mérhető ideje van — vagyis a mi földünkért, bolygónkért... szemben a szimbólizmussal, mely a világot fantomná változtatta... Az akmeisták számára a rózsza ismét önmagáért szép, szirmáért, illatáért, színeiért. Nem pedig holmi misztikus szerelmekkel és egyebekkel való látszólagos hasonlóság miatt.”

Gumiljov pedig így írt:

„A szimbolizmust más irányzat váltja fel. Mindegy, mi lesz a neve, *ekmeizmus*-e (akmé — választékos, szín, a virágzás ideje) vagy *adamizmus* (férfiisan határozott és világos életszemlélet), mindenképpen az erők jelentős egyensúlyát és az alany-tárgya viszonyának pontosabb föllevenitését igényli, mint ahogy azt a szimbolizmus tette. De hát... az ősök dicsősége mégiscsak kötelez, és a szimbolizmus nem volt méltatlan apánk... Az orosz szimbolizmus legfőbb célja az ismeretlen világ földériteése volt. Hol a misztikával, hol a teozófiával, vagy pedig az akkultizmussal kacérkodott... Amit az akmeizmus mindjárt ellenvetthet... az, hogy a megismerhetetlent — hisz maga a szó is ezt jelenti — nem lehet megismerni. Másodszer pedig azt, hogy minden ilyen kísérlet

hamis. A csillagok minden szépsége, minden csodálatos jelentése az, hogy oly végtelen messze vannak a földtől, és a repülés semmiféle sikere nem hozhat bennünket közelebb hozzájuk.”

Noha sok ellensége volt (Blok, 1913: „Az utóbbi napok benyomásai: az akmeistákkal szemben érzett gyűlölet.”), és ha korántsem volt olyan jelentős mozgalom, mint a futurizmus, mely jóval izmosabb költőegyniségeket gyűjtött maga köré, s új lehetőségeket, a modern szenzibilitás végtelen tereit nyitotta meg a költészetben, az akmeizmus, a szimbolista modorsággal és sablonnal szemben mégis jelentett valamit. Az olvasó torkig volt már az agyonszajkózott „örökkévalósággal”, „létekkal”, „szakadékokkal”, az általnosságokkal, szóvirágokkal és álérzelmekekkel, ezzel a hanyatló, hazug költészetrel. Az akmeisták verizmusa, visszatérésük a rőghöz, a földhöz, a tárgyi világ dolgainak költészete — mindez föl-szabadulást, fölüdülést jelentett az olvasóközönségnek. Vagyis, Viktor Sklovszkij szavait szabadon idézve: Ana Ahmatova közismert versét bal kesztyűjéről, melyet fölindultságában a jobb kezére húzott fel, csak ezért emlegethették annyiszor, s csak azért lehetett olyan népszerű, mert valami egészen mást képviselt, mint amilyen a korábbi költészet volt, úgyhogy valóságos költői minta lett belőle, noha érdemtelenül. Az akmeizmus, éppen azért, mert közepes tehetségű költők művelték (Gumiljov, Gorodeckij, Ahmatova), nem is lehetett több egyszerű fölfrissülésnél. Egyedül Mandelstam részvétele kölcsönözhetne volna neki azt a jelentőséget, amit egy nagy költő jelenléte biztosít, csakhogy Mandelstam jóval összetettebb, komplexesebb, „súlyosabb” költői jelenség volt, mintsem hogy elért volna az akmeizmus irodalomelméletének és gyakorlatának kereteiben. Mandelstam, amikor alkotómunkájának első szakaszában az akmeizmus hívévé szegődött, és magáévá tett egy olyan költői szemléletet, mely a tapinthatóban, a konkrétumban, az elsődlegességben, a képben hisz, akkor valójában nem tett egyebet, mint hogy *megnyitotta* az útját egy új, sajátos költői kifejezőmódnak, egy olyan költészetnek, mely őserőt árasztó jelenség lesz a XX. század orosz irodalmában.

Mandelstam akmeizmusról írt elméleti cikkei nemcsak egy költői iskolának szóló irányadás, ennél jóval több. Egyfajta művészetszemléletet fejeznek ki tulajdonképpen; egy mélyebb, személyes probléma: a „költő lenni és énekelni” egyenletének megoldása. Legtisztább programcikkében, az *Akmeizmus hajnala* címmel 1919-ben megjelent manifestumában kifejtett eszméi egyetlen mozzanatukban sem voltak igénele vagy folytatása az iskola megalapítói néhány évvel azelőtt kifejtett nézeteinek. Ellenkezőleg, lényegében a tagadásuk voltak. Szót emelt például az olyan fel fogások ellen, melyek az aprólékos, tárgyiaság, a valóság kis képeinek művészetét látták az akmeizmusban, szót emelt a hétköznapiasság megéneklése ellen. A művész, állította, „egy sokkal meggyőzőbb művészi valóságot ismer”, s hogy a költészetben „a szó magában véve” realitás... „A szó, magában véve igen lassan született. A szó valamennyi eleme fokozatosan, egyenként, részévé vált a forma fogalmának, csupán a tudatos értelmét, a Logoszt vélik mind a mai napig — tévesen — tartalomnak. Ez a túlzott tisztelet Logosznak csak árt; mert a Logosz nem több, csupán egyenértékű akar lenni a szó többi ele-

mével . . . A tudatos értelem, a Logosz, az akmeistáknak ugyanaz a gyönyörű forma, mint a szimbolistáknak a zeneiség.”

Ennél sokkal jelentősebbek Mandelstam irodalomelméleti cikkei és esszéi, melyekben — különféle alkalmaktól indítva — széles színskálával, temperamentumosan kel védelmére a művészetről és a költészetről vallott észméeknek. Mai felfogásaink szerint, szövegei nem mindig vonzóak, néha ugyanis számtalan irodalomtörténeti analógiával zsúfolja tele, történelem-magyarázatot ad. Máskor viszony remek érzéket árul el egy-egy irodalmi tevékenység értékeinek felismerésében, elsősorban a régebbi és újabbkori orosz költészet berkeiben vizsgálódva. Költőnél valóban ritkaságszámba menő tulajdonsággal rendelkezett: helyes és tárgyilagos ítéletet tudott alkotni kortársai költészetéről is. Azahogy . . . talán egyetlen tévedésétől eltekintve — a Belivel szemben elkövetett igazságtalanságától (ezt később annál hatásosabban, szebben, ti. versben „vezekelte le”). De ő írta le azokat a gyönyörű szavakat Hlebnyikovról, a nagy orosz költőről, aki oly sok föld alatti utat tett járhatóvá megannyi költőnemzedék számára, ő volt az, aki első között érezte meg Paszternak poézisének nagyságát, nyelvezetének nagyszerűségeit, mely nyelv „füttyszó, csettegés, suhogás, cikázás, csobogás . . . valóságos tavaszi kép- és érzelemáradat”. Egyikben is, másikban is megvolt az, ami Mandelstam szerint első és legfontosabb költői adottság: a nyelvet a költészet legnagyobb szépségei hordozójának tekintették.

Mandelstam *a nyelv, a szó* mint alapvető irodalmi nyersanyag és történelmi jelenség problémáját, az élő nyelv iránti veleszületett érzékel és a nyelvalkotó tehetségével, esszéiben boncolgatta igen éleslátóan.

„. . . A nyelvtől elszakadni nekünk annyit tesz, mint a történelemtől elszakadni . . .”

„Az orosz nyelv hellenista. A hellén kultúra életereje, miután a Nyugatot átengedte a latin befolyásnak és nem maradt meg sokáig a meddő Bizánc vendégszeretetében, egész sor történelmi tényező hatására az orosz nyelv szárnyai alá sietett, és átplántálta a hellén világszemlélet nagyra tartott titkát, a szabad tetestetöltés titkát, s *íme, ezért lett az orosz nyelv oly zengő és kifejező.*”

„Mindenfajta utilitarizmus halálos bűn az orosz nyelv hellén jellege ellen, és teljesen mindegy, vajon az távirati vagy gyorsíró stílus a gazdaságosság vagy a leegyszerűsített célzerűség érdekében, vagy pedig egy magasabbrendű utilitarizmus, amely a nyelvet feláldozza a misztikus intuíciónak, az antropozófiának, vagy akármelyik szóra éhes nézetnek.”

A szó Mandelstam nyelvi érdeklődésének homlokterében áll, nem szerv, hanem lényeg, nem eszköz, hanem eredmény, mindennek a summája. Élő anyag. „A szó a test és a kenyér. Megszabja a test és kenyér sorsát. Az pedig: szenvedés.” . . . „Mért kell feltétlenül kézzel tapinthatónak lennie? . . . Miért egyenlítőnk ki a szót a dolgokkal, a fűvel, a tárggyal, amit jelent?” (. . .) „Vajon a dolgok urai a szónak? A szó — a Psiché. Az élő szó nem megjelöli a tárgyat, hanem mintegy szállásául szabadon kiválasztja ezt vagy azt a jelentést, a neki legkevesebb testet. A szó szabadon repdes a dolgok körül . . .”

Nem volt meg benne az a hlebnjikovi, teremtő nyelvi zsenialitás, hogy nyelvet kreáljon, szavakat halmozzon, hogy játsszon és magasztos legyen, nem kívánta bejárni Hlebnjikov nyelvének irdatlan, „csillagászati” távolságait, be se kukkantott annak, az ész felfogóképessége határán túli tájaira. Benne egy másfajta tehetség lakozott: egy sűrített, magvas nyelvet tudott alkotni, nem szótári értelemben, hanem jelentésekben, nem vízszintesen terjedelmeset, hanem függőlegesen mélyre, mélyen a nyelvtalaj rétegeibe hatolót. Mandelstam réteges szavai nem egyszerűen szín, zamat. Még csak nem is bőség, burjánzás, szellemesség. Hiszen ő inkább szófukar. Minden szó a jelentés gyújtópontja, a képzetek egész sora, az asszociációk elindítója, szintézis. Szó-zsenecia. És kulcsa van. Segítségével tárhatjuk fel a költészethez vezető titkos utakat, csakis vele közelíthetjük meg igazi értelmét, azt a zártságot, melyhez egy hosszú és kitartó költői munkásság végén eljutott.

A kései szimbolizmus „muzikális” verseivel kezdte. Szüntelenül hadakozva apja beszédmódjának diszharmoniójával, mely gyermekkora óta kísértette, önmagában és a környező világban keresett arányokat és összhangot. Mi sem természetesebb tehát, mint hogy első versei annyira ünnepélyesek, csupa zene és hangkifejezés, s oly kevésbé törekszenek képszerűsége, értelemre. Noha mindvégig a világot halló költők családjában maradt, későbbi verseiben a tartalom, a lényeg, a tér és az idő összhangjának vagy diszharmoniójának megközelítésére törekedett. Kezdetben tájképek, miniatűrök, érzelmi közhelyek voltak ezek, valamennyi a zeneiség bélyegét viselte magán. Nem sokkal később azonban az akmeizmussal való találkozása bizonyos egyszerűsödést hozott költészetébe, a zenei valóörök elhanyagolását. Konkrét költészet ez, a részletek poézise, helyenként bőbeszédű; a világot passzívan szemlélő költő magartatása tükröződik verseiben leginkább, s csak ritkán fűzi hozzájuk véleményét. Ezek a gyakran naivságot — bár látszat-naivság ez! —, gyermeki bájt árasztó versek nem is jelentenek többet ennél, és Mandelstam költészete egy később is művelt, de kevésbé fontos része előfutárának kell tekinteni őket. Csak az 1915. év hoz változást. Költészete gazdagodik, a változatlanul verista alapokon a szintézis útjai nyílnak meg előtte, felfedezi a metaforikus és asszociatív megoldások lehetőségait. E korszak gondolati költészetében a klasszikus dekorációnak hódol. A mitológia szemmel láthatóan valamilyen feltételes világa lett a költőnek, ihletője, s egy olyan költészet terem rajta, melynek révén elmondhatja, mi a véleménye a történelemtől, a korról, egyszerűen általános érvényű véleménynyilvánítására ad alkalmat.

1922-ben azonban megjelenik a *Trisztia*. Mandelstam belső költői világának gyökeresen új dimenzióira bukkanunk ebben a gyűjteményben. „Ó, áldott szavak, megtanultalak!” — írja a költő, s a szavak szárnyán a kényszerképzetek új régióiba vezet el bennünket. Elvezet Pétervárra, az északi fővárosba, mely — hiába szereti oly nagyon a költő — kiegyenlítődik a halál témájával. A halál: a „bolygó tűz”, mindegyre megújuló forma ebben a költészetben, ott lebeg mindig a jelenségek és dolgok felett. Az ellentétek feloldása is a halál, s egy magasabb har-

mónia, a városé, „melyben a Nap temetkezik”, a városé, mely valahol a világűr és bolygónk határán haldoklik, és amelyben szertefoszlanak az álmok, a legszebbek közé tartozik.

De amikor utcáin sétálgatva Perszephonét szólongatta, és Edgar Poe északi jelképeit követte, Mandelstam akkor is a „zordon csillagok parancsaira” fülelt, érezte akkor is, hogy „halhatatlanságának üvegét meleg lehelet párázza már”, „gyenge csillagok tejes fényét tapintotta”, és „táncoló aranyakat látott az égen, amint megparancsolják neki, hogy énekeljen”. Ezért is tudott olyan csodálatos ügyességgel kisiklani a halál karmai, a tragédia és a drámai kor malomkövei közül. Talán annyira sokarcú természete segítette ebben, amiről Ehrenburg beszél; az a képessége, hogy bármely pillanatban hangot váltson, és szinte egyidejűleg találkozunk vele a Moszkva folyó kacagó partjain, szemetelő moszkvai esőcskében, vagy a pétérváradai csokoládé-házakban afféle igazi Pasztir Kosztja-i díszletben, hogy aztán elmosolyodjon, megnevettesen minket is, meghódítsan magának, majd pedig visszaadjon nyugtalanító örök témáinak, végleg magához láncolva bennünket.

Mandelstam nem mondható a forradalom költőjének. Egyedül Majakovszkijt illelhetnénk ezzel a névvel. Úgy tetszik, szeme túlságosan riadt volt, ereje pedig túl gyenge, semhogy teljesen átadhatta volna magát annak a viharzó sojrásnak, mely megrázkódtatta hazáját. Viszont a hagyományok öröksége, intellektuális érdeklődési köre egy másféle költői kifejezőmód felé vezették, s ez nem annyira hatásos, a dolgok elevenébe hatoló és határozott költészet, mint amilyenre abban az időben szükség volt. Ma azonban néhány akkori verséről elmondhatjuk, hogy a legszebb költői álomkép, melyet az októberi valóság napjairól megénekeltek. Arra a néhány versére gondolunk, melyekben a látomás szárnyalása és a szépségek sűrítettsége olyan fokú, hogy egészen különleges értékűek a századunk orosz földön történt legnagyobb eseménye megannyi költői visszhangjának a sorában. A bolygó égi tűzről, az égre kelt tüzes földi álmokról, az irdatlan magasságokban száguldó szárnyas hajóról, a letört csillagról és a halhatatlanság olvadó, fortyogó viaszáról szóló versek, meg a többi: a fecskéknek a napot elhomályosító, sűrű harci rajairól, a csicsergő, mozduló, éneklő és élő elemi erőkről, a történelmi kormányfordulatról azon a földön, mely úszik, s melynek ára tíz mennyország volt — mind arra utal, hogy kimondjuk: ez a nagy költő, a maga és a forradalom legszebb pillanataiban, az októberi változások költője is volt.

Hogy félreértés ne essék a főtebb tett kis megszorítás miatt — Mandelstam sohasem volt apolitikus költő. Csakhogy elkötelezettsége nem olyan volt, amilyen akkoriban kellett, amivel akkor oly gyakran éltek, majd később visszaéltek. Ellenkezőleg, költői zenitjének termése nem egyéb a kortárs visszhangjánál a kor, a történelem jelenségeire, melyeket költői és emberi szemével egyaránt megfigyel. És válasz egyúttal, jóval konkrétabb válasz a körülötte zajló élet jelenségeire, bizonyos, egészen határozott kérdésekre, melyek — mint minden igazi költőnél — a lét nagy kérdéseivé válnak. Az a kevés, amit minden oldalról üldözött életéről tudunk, a letartóztatásokról, a bojkottról, el nem ismert költészetéről, irodalmi lebunkózásáról, majd száműzetéséről, Szibériáról és

haláláról „egy falusi tűzhely mellett, Petrarccával a kezében”, az tehát, amit minderről tudunk, feljogosít, hogy kései verseit ne csak egy irodalomtörténeti szemszögből, hanem emberi vonatkozásaiban is szemléljük. Költészete ezzel csak gazdagodik. Megvilágosodik előttünk a benne foglalt meleg emberi üzenet, könnyebben áttekinthetjük azt a folyamatot, hogyan érlelődnek a költőben az élet impulzusai látomásokká, egy magasabb realitássá. Mandelstam irodalmi alkotómunkájának utolsó évtizede (1920—1932), legalábbis mai ismereteink szerint ez az utolsó, egy hosszú, de tragikusan félbeszakadt párbeszédben telt el. A „moszkvocsok kortársa”, a szovjet Moszkva, a zörgő villamosok utcáinak embere, ő, aki „a világot közönséges almaként akarta markába fogni”, de akinek „száján fekete jég lángolt”, és aki „félt ködtől, harangtól, szakadéktól”, beszédbe elegyedett az idővel, századával és a világgal. Az élet egyszerű, fájdalmas sérelmeinél kezdte, és a „sós csillagoknál” végezte, melyek alatt élni kényszerült. A „szájgörbítő” hazugságoktól a „jövendő bátrabb századokra” emelt pohárig folyt ez a párbeszéd.

Századom, te vadállat!

— szólítja meg kegyetlen, zord beszédtársát, majd miután megkísérli meggyőzni, hogy

*a napok térde bütykét
fuvalával kell lekötözni,*

de visszhangra nem lelven, igen hamar ilyen következtetésre jut:

*Félek, csak a tehetetlen mosolyú ember
ért meg majd téged,
az, aki elveszítette önmagát.*

Majd felsikoltot:

*Rám tör az ordasűző kor s tép, noha én
Nem vagyok ordas írha szerint.*

Valamennyi egyéni képletét, egész félelmét, rémületét a lét ténye előtt, csupán mint a kor fölsejtlő, megolthatatlan témáit fejezi ki a költő. Nos, itt, századunk harmadik évtizedében keletkezett ez a furcsa párbeszéd, mely ma a költő nagy emberi küzdelmének látszik. Csakhogy bármennyire is valóban az, bármennyire is ennek a tragikus összeütközésnek közvetlen vagy távoli visszhangját tükrözik legjobb versei, Mandelstam költészete mindenekelőtt abból a szempontból marad jelentős, hogy mit hordoz magában eredeti belső költői realitásként, mekkora látomásos és kifejező erőt.

Európában, az orosz irodalommal foglalkozó cikkekben Mandelstam *Egyiptomi bélyeg* (1928) című elbeszélését említik mint az egyetlen tiszta szürrealista orosz prózát. Nehezen érthetnénk egyet ezzel a fel fogással. Noha a szürrealista elemek szemmel láthatóak is — a kép szinte tökéletes önállósága, a képzettársítás szabadságának határtalansága, az akonstrukcióval egyenlő szerkezet, a szétfolyó és elaprózott meseanyag erre vall —, mégsem igazi automatikus szöveggel állunk

szemben. Alapja hangsúlyozottan önéletrajzi anyag, a faluba menete megsejthető. Olyan ez az *Egyiptomi bélyeg*, mint — mondjuk — valami modern orosz Brueghel vászna, melynek bár megvan a maga közös és nagyon általános alapgondolata, de mindenekelőtt eszmei főfoka közös, ezernyi apró gondolatával, képével, logikájával, tragikumainak és derűjének sokaságával. Ilyen szétfolyó lévén, ez az elbeszélés, stílusegységében, teljes fölszabadultságában briliáns. És ez a korlátokat nem ismerő, le nem egyszerűsített, játékos kedvű, élesen látó Mandelstam nagyon, de nagyon kedves és jelentős nekünk. Minthogy ez az utolsó (és egyetlen) tiszta elbeszélő szövege, mely eljutott hozzánk, már ebből is megsejthetjük, micsoda magasságokat érhetett volna el. De még így is, vadhajtásként, nem támaszkodva a régibb és újabb orosz irodalom egyetlen mintájára sem, az *Egyiptomi bélyeg* eyedülálló jelentőségű a modern próza legjobb szövegei között.*

Erdekes Mandelstam viszonya a prózai közléshez. Két, szinte egyidejűleg keletkezett művén figyelhetjük ezt meg: az *Örményország* című verscikluson (1930) és örményországi útijegyzetein. Ez a tizenkét, igen tömör faktúrájú vers, mely bizonyos rokonságot tart fenn korábbi leíró verseivel, Mandelstam érésének valamennyi színét magán viseli. Bonyolult képes beszéd, sűrített hasonlatok, festői valőrök, díszes előadásmód, gondolatforgácsok, zenei rezonanciák. Az alap azonban igen erős. A sűrítés majdnem teljes, a formák állandóak, a természet immár nem díszlet, s nem is szellemes csattanók lehetősége, hanem funkció, bizonyos lényegek kifejezése.

Az *Utazás Örményországban* c. prózai útleírásában (1932) a költő jóval szabadabbnak érzi magát, kevésbé korlátozott és egyértelmű. Noha az első akkordok nyugodtak, szinte a földrajzi leírás ponosságával íródak, naplószerűek — Mandelstam, anélkül, hogy ragaszkodna az elbeszélés logikus menetéhez, egy költői táviratstílusban átsap a szabad asszociációk mezejére, el-elkalandozik, több párhuzamos úton halad előre, és gondot visel a szöveg önálló részeire. A költői képek, ugrás-szerűen, apró, briliánsan finom esszéekkel váltakoznak, a biológia, a fizika, a nyelvészet, a festészet köréből — meglepetésben nincs hiány —, azíán ismét a képzelet tiszta szürrealista játékához térnek vissza az *Astarak* zárórészben, mely legközelebb áll az *Egyiptomi bélyeg* stílusához.

Ez az útleírás bizonyos értelemben mintha megmutatná Mandelstam prózaírói képességeinek határértékeit: az *Egyiptomi bélyeg* fölszabadult játékosága és képzeletdús szárnyalása egyfelől, s az *Idők hangja* nyugodt, tömör szövedéke másfelől.

Az *Idők hangja* egy egészen más mércét kell alkalmaznunk, a század, a történelem mércéjét. Egy olyan kísérlet ez, hogy a krónikás, aki az igazság témájának szilárd talaján áll, és igen érzékeny a kor hangjaira és mély rezdüléseire, mindenekelőtt azt jegyzi fel, ami a kézzelfogható valóság alatt vagy fölött van... Tiszta, pallérozott stílusban

* Nem hihetjük, hogy Mandelstam életének egész azután következő évtizede, hogy kizárták az irodalmi életből, teljesen híján volt minden irodalmi munkásságnak. De föltételezhetjük, hogy az, amit a költő ebben az időben alkotott, egyelőre nem érkezik el hozzánk.

íródott, összefüggően, egységes hangvételben, és a költői szenzibilitás meg a való világ éles elméjű megfigyelésének eredménye. Az *Idők hangja* Mandelstam örök témájának — az idő témájának még egy kifejezése, de egészen új alakban, úgyhogy — felületesen szemlélve — ebben a művében nem láthatjuk a költő majdnem ugyanebben az időben alkotott lírai, jelképekkel és látomásokkal teli párbeszéde motívumainak folytatását. Nem lényeges, hogy a létező műfajok közül melyiknek a nevével illetjük (önéletrajzi prózának vagy lírai miniatűröknek mondjuk), Mandelstam ugyanis, először egyszerűen *Mandelstam prózai írásai* címmel nyomatta ki ezt a szöveget. Néha csak elbájoló képeslap ez, máskor meg nem kíván többet, mint azt, hogy éreztesse a város levegőjét és illatát; olykor viszony tökéletesen kerek portrékat kapunk — egy korszak vágyainak, törekvéseinek és élénk gyújtópontjai. Leggyakrabban századunk első évtizedei talajának ősrámája ez: mindenekelőtt a zsidóság, a beolvadás és be nem olvadás, a kiközösítettség, a gettó drámája, csupa „sűrű zsidó méz”, melyről beszél; aztán a forradalom előtti napok villamossággal telített eseményláncolatának drámája, a „marxizmus hajnalé”, az érzelmek tisztaságáé és a fogalmak zavaráé a fiatal értelmiségiek fejében. Az *Idők hangja* legelsősorban a jelenségekre, a történelemre és a korra való nagyfokú érzékenység eredménye: „Igen, én a távoli mezőkön dolgozó cséplőgépek zakatolására fülét hegyező ember érzékenységgel hallottam, mint érik és súlyosodik — nem az árpakalász meg az északi alma, hanem ahogy a világ, a kapitalista világ érik és súlyosodik, hogy lehulljon, mint a túl érett gyümölcs.”

Minden jel arra vall, hogy Mandelstam művének elismertetése hazájában most már nem várat magára sokáig. Ehrenburg emlékiratai és néhány szovjet műbíráló cikkei, melyek bejelentik a forradalom előtti és utáni „feketelistás” modern irodalom revízióját és Mandelstam nevét említik, arra utalnak, hogy előbb vagy utóbb kiadják az ő műveit is. Hisszük, hogy látomásos költői képletük, merész és sokoldalú prózai kifejezésmódjuk — Beli regényeivel, Hlebnyikov és mások verseivel és prózai írásaival együtt — nagy lehetőségeket nyit az új orosz költők és elbeszélők számára, akik nem érezhették e fantaszták, gazdag alkotó egyéniségek és alkotásaik észbontó összefüggéseinek sugárzását — habár ez jogos örökségük része.

Borbély János fordítása

Megjelent a beográdi Delo ez év augusztus—szeptemberi számában.

Tristia

Oszip Mandelstam

Búcsúzkodások lényegét ziláltabb
Panaszú éjek itatták belém.
Barmok kérdőznek, s várva várt ha várat
Városi vigiliák estelén,
Hódolok im a hagyományos éjnek,
Kisírt szemek midőn utak legyűrt
Bánatán át a messzeségbe néztek,
S múzsák dalába zokogás vegyült.

Ki tudhatná a búcsú hallatára,
Mily búcsúzás rejtelve vár reánk,
Mit tartogat a kakas szólalása,
Míg fellegváron fenn lobog a láng,
S milyen új élet hajnalát előzve,
Míg kérődzik a barom és magány,
Szárnyát a kakas, az új hirdetője,
Mért csattogtatja városok falán?

S én szeretem a tiszta szövedéket:
Ring a vetélő, az orsó zizeg.
S ni, szembe már, szűz hattyúpiheként leng,
A meztlábás Delia libeg!
Be gyatra is az életünk alapja,
Ha még az öröm nyelve is dadog!
Régi itt minden, újra unt, fapatka,
Mézként csak titkot táró perc ragyog.

Nos, képletül: tündöklő figurácska
Mereng a tiszta agyagtál felett,
Feszésre tűzött mókusszőrme mása:
Viasz fölé tünődő lány mered.
Erébusz titka nem a férfi dolga,
Viasz a nőnek: érc a férfinak.
Csatákban dől el csak a férfi sorsa,
Nőé: míg titkot fejt: a vég lecsap.

Oszip Mandelstam

Szebb, diadalmas utókor, és nemesebb
Sarj születendő rangja okán
Nem jutott énekem serleg, sem becsület,
Kedv se apáknak léha torán.

Rámtör az ordasűző kor s tép, noha én
Nem vagyok ordas írha szerint. —
Rejtsen a sztyeppei nyár tüzes subaként
Szibéria szűz rejtekein:

Látni se lássam puhányok lárvahadát
S keréketörtek roncsait itt,
Áhítok éjek kék ragyogása gyanánt
A sarki róka ősz színeit:

Ragadj az éjbe, Jeniszej habja ragyog,
Hol szál fenyőt csillag hazavár,
Ordasulnom írha szerint nem adatott,
Hát ártalomtól ferde a szám.

Oszip Mandelstam

A holdon nincs berek,
Fűszál se, tő se nőtt,
Holdbeli gyors kezek —
Kosarat szőnek ők:
Sugárból lengeteg
Kosarat szőnek ők.

A holdon félhomály
S takaros kis lakok,
A holdon nincs hodály,
Galambduc van csak ott:
Kis lakok kék során
Csoda-galambducok...

Oszip Mandelstam

Öröm gyanánt vegyél a tenyeremből
Csipetnyi napfényt és csipetnyi mézet,
Mint Perszephone méhei sugallták.

Ne kössük el eloldott csónakunkat,
Ne halld te sem a bunda-talpú árnyat,
Ne szólj te sem a sűrű rettenetről.

Nekünk a csókok maradnak csupáncsak,
Oly bolyhosak, akár a kicsi méhek,
És meghalnak, ha elhagyják a kaptárt.

Éj laza lugasában döngicsélnek,
Bölcsőhelyük: a Tajgetosz vadonja,
Eledelük: az idő, mézfű, menta.

Fogadd szívesen furcsa ajándékom,
Holt méhecskéék silány e gyöngyfűzérét,
Sugárrá csordult életeknek mézét.

Oszip Mandelstam

Iszonyú messze fönt imbolygó lenge láng,
De csillag az, mi így hasonlít?
Üveges csillagul bolyongó lenge láng,
Testvéred, Petropol, halódik.

Iszonyú messze fönt a földnek álma ég,
Zöld csillag pislá lángja omlik.
Ha csillag vagy s hugod a víz meg az ég,
Testvéred, Petropol, halódik.

*Iszonyú messze fönt irdatlan nagy hajó
Lebegve bontja lobogóit —
Zöld csillag, gyönyörű semmibe lankadó
Testvéred, Petropol, halódik.*

*Tavaszz zöld lángja a komor Névára rogy:
Az öröklét gyertyája csonkig...
Ó, Petropol, ha vagy a csillag, városod.
Testvéred, Petropol, halódik.*

Cszip Mandelstam

*Mosakodtam, éjjel, odakint —
Szikrázott az égbolt csillagérce.
S érdes fénye: fejszén só fagy így:
Hül a hordó csordult peremére.*

*Zár a kapun kívül és belül,
Zord a föld, ha szív szerint garázda —
Tisztább mintá nemigen kerül,
Mint az igaz érintetlen vászna.*

*Olvad, mint a só, a csillagár:
Feketül a hordóban a hült víz,
Sósabb a baj, gyorsabb a halál,
Igazabb és iszonyubb a föld is.
Tisztább mintá nemigen kerül,
Feketül a hordóban a hült víz,
Zár a kapun kívül és belül.*

Két halál egy délutánon

Slobodan Miletić

A papa, avagy a polgári erények

*„Az idő, amely nem létezik,
a vasárnap délután.”
(B. Timotijević)*

Az alkony csaknem mindjárt ebéd után leszáll. A napok úgy rövidülnek, akár a fölcseperedett gyereken a kabátujjak. Ön pedig nagyjából meg van elégedve pocakjával és fáradságos munkájával... Emlékszik? A papa ilyenkor szokott lepihenni, ajánlva magát mindenkinek, és paplanából emelve biztonságos falat saját becses személye és Önmaga és az egész világ között. Fejest ugrott az alvásba, akár a jó úszó a vízbe. Remekül értett hozzá. Elegánsan és tapintatosan csinálta, el kell ismernie. Még ha akarja is, akkor se hallotta volna segélykiáltásait. Na és hallotta-e a papa Önt? Kötve hiszi, ugye? Ön akkor majdnem meg volt győződve rólt, hogy a papa meglelte az öntudatlansághoz vezető legbiztonságosabb utat. A védekezés módját a világmegváltó, felforgató eszméktől, melyek — esetleg — oly csábító okokat szolgáltatnak volna az élethez (az ébenfa dolgozószobából tekintve). Kitapogatták volna pulzusát. Ezt nem mesélte Önnek, elmulasztotta: A pravoszláv templom harangján hintáztam, és a kis bácskai sváb kölykökkel játszottam a porban. A 3. huszárezred legjobb lövésze voltam. Fölpofoztam egy magyar hadnagyot arra a bókjára, hogy: disznó vadrác (a vér nem válik vízzé), pusztítottam az ischlert a bécsi Sacher császári és királyi cukrásznál (ah, Liselotte), verekedtem Caporettonál, és lefegyvereztem egy század taliánt (énekesek), kezét fogtam Károly királyal (a kesztyűt nem foglaltam rámába), átéltem az egyesülést, a kép-

viselőházi karzatról néztem a SHS gálaelőadásait, egyetemi tanulmányaim jócskán elhúzódtak, aztán megnősültem (csináltam a magam dolgát), a háború előtt szovjet irodalmat olvastam, és Novi Vinodolban meg Radovljicán nyaraltam, a háború idején kommunistákat rejtegettem (sportból), szabotáltam a németeket (közömbösségből), a háború után azonban megöregedtem az örökös szolgálatokban. Mind többet aludtam. Egyszer még jelen voltam valami összejövetelen, melyen Milan Bogdanović vitte a szót. Heves szívdobogást kaptam Henry Moore kiállításán (magas vérnyomás a művészet okozta nemes felindulás következtében), taplra álltam valahogy, aztán megint csak aludtam. Azt álmodtam, hogy a harangkötélen mászok, én vagyok a legjobb lövész, s főképeltam a ... (most már tudják, kit).

Az Ön jó és egyetlen édesapja. Mindig tréfált. És így is végezte: szármáért epedezve, szózott hal feltételes száraz babtól halt meg.

Ma sajnálja, ugye, hogy nem fejezett be néhány beszélgetést vele, vagy hogy nem folytatta őket. Azt akarta éppen megkérdezni, hogy miben fáradt el, s hogy ez a vasárnap délután az alvás ideje-e. Érzi-e, mennyire két, egymástól távoli hang a maguké, és mennyire határt von köztük az idő: polgári erény és szemfényvesztés tegnap, bátorság és határozottság ma. Halála a renyheség átkáról ad hírt, de egy másik hang kapitulációról és szakításról beszél. Ön éber, ébren van, ne feledkezzék meg tehát azokról ott, akik a szalonban maradtak. Ez nem elvesztegetett idő, és azok az árnyak nem egészen tegnapiak, mert a szalonban még mindig arat a halál. Vagy talán mégsem más ez, csupán.

Egy parti dominó – korosabb uraknak

*„Úgy tetszett, kísértetek ültek
körrül az asztalt, és feketét
szürcsölnék márkás porcelánból.”
Emy Lowell*

A parti délután négy órára volt megbeszélve. Az öreg herceg hanyag pontatlansága azonban majdnem megbocsáthatatlan volt. A háziasszony — egy ügyvéd özvegyének — arcán tükröződött ez legbeszédesebben. A herceg háromnegyed órás késéssel érkezett. Egy csokor bókkal és gladiólusszal állított be, mindkettő a háziasszonynak szólt, akinek dühe sietett helyet adni a szamaritánus megszárnásnak.

A herceg élemedettebb, tönkrement nemes volt, elragadó, kedves úriember, szelíd, kék — hölgytársaságban acélkék — szemmel, hófehér, címeres zsebkendővel a szivarzsebében. Elbájoló könnyedséggel peregetek ajkáról a leghizelgőbb francia frázisok, ujjai alatt mélabúsan keltek életre Chopin gyöngyöző futamai, D'Albert stílusában tudott rögtönözni, és bánatosan mesélgetett Alekszandrov-rakparti kastélyáról Szentpétervárott. Értékes holmija nem maradt más, csak azok a címeres zsebkendők és egy ezüst szamovár. Az ügyvéd házába mint zongoratanár volt bejáratos. A háziasszony porceláncsészéiből itt iszogatta nosztalgijának keserű italát, itt siratta télkertjét, melyet összeverték a bolsevisták, kesergett Nyikolenko szolgálja után, aki szeméből leste el kívánságait, és az egyetlen ember volt, aki tudta, mennyi rumot kell keverni a groghoz.

A herceg letette már kopottas kabátját és belépett a szalonba, mely különben sohasem tetszett neki. Mindig eszébe jutott a biedermeiernek és az empire-nak ez az idélen keveréke, az ormótlan komód, melynek itt semmi helye, a zongora, azzal a súlyos szoborral meg más felesleges dolgokkal a tetején. Akár a cipészasztal majsztraméknál. De amikor meglátta a falon Kolesznyikov téli tájképét, olyankor mindig megnyugodott. Az orosz trojka és a távoli erdő a vásznon gyógyír volt kétségbeesésére, és reményei átengedték helyüket a közönynek. A szalon félhomályában pohárcsengés visszhangzott fülébe, lelki szemei előtt megjelent feleségének, Anna Pavlovna hercegnőnek a képe; a hintóba fogott medvék, a bizalmas kreml-i utazások, a hajnali istentiszteletre szólító harangszó — mind, mind eszébe jutottak, hogy végül hirtelen eljusson a kihagyó emlékezetnek ahhoz a fehér sávjához, amely ott ért véget valahol egy Bukarest környéki kis falusi temetőben. Ordítani szeretett volna, de alig ismert saját hangjának nyugodtságára: „Átismételte a kicsi Bach nyolcadik invencióját, asszonyom?” — „Remélem igen, uram. Azt a galoppszerűt?” — „Azt, nagyságosasszonyom.” — „Átvette, azt hiszem. Most éppen kiment a nagyobbikkal a futballmérkőzésre. Parancsol egy kis teát?” — Ó, ezer köszönet, kegyed a legnemesebb lélek a világon! — „Ó, semmiség, igazán, viszont toujours les compliments, köszönöm, köszönöm.” „Az igazgató úr bizonyára vár.” — „Tessék befáradni.” Valóban, azok már várták. A karosszékben pihenő férfi egészséges szeme tágra nyílt, a másik helyén levő bőrredő pedig mintha megrezzent volna. Alul, mint a vakoknál, kivillant a szeme fehérje. Leírhatatlan öröm jele volt ez a bankvezérigazgató úrnál, aki már tíz éve éldegél ebben a korosszékben, gutaütése meg Persida húgának kényére-kedvére bízva. Húga ide, ebbe a földszinti lakásba szokta gurítani székét egy-két parti dominóra és egy csésze teára. Már csak számolni tudott. Szenilisen, zavarosan emlékezett ugyan hajdani ménésére is, a lovaival nyert derbykre és serlegekre, a Muskétás meg lovasának balesetére, elvesztett távcsövére, amit az operába is magával hordott, a lökésekre és rúgásokra a villamosban. A játszma elkezdődött. „Careva Cuprijánál, ott valahol veszítettem el a távcsövemet” — mondta az igazgató. Biztosan akkor, amikor a Muskétás meg a zsokéd is odalett” — kerekítette le mindjárt a történetet testvérhúga, hogy útját állja az ostoba szóáradatnak. „Lám, lám, megint egy hatos, hercegem. A rubel, természetesen a cári rubel, de még mennyire szilárd volt. Ki gondolta volna.” A herceg csak bólintott és folytatta a kirakást. Valami furcsa félelem és jeges hidegség vett erőt rajta. Sietett befejezni a játszmát. „En kész vagyok, igazgató úr, én kész va...” Az utolsó szótag a torkán ragadt valahol, és a herceg feje az asztalra hanyatlott. Az özvegy ügyvédné fölsíkkoltott, a vezérigazgató húga vízért szaladt, a herceg pedig meghalt. A vezérigazgató úr megőrizte nyugalmát, s egyre csak ezt ismételtette rövid időközökben: A sápadtak maradnak, a vármesek meghalnak. Bénult arcának és ajkának egyik felével nevetni kezdett, aztán elkomolyodott, húga remegő kezéből elvette a pohár vizet és megkérdezte: „Mond csak, szívem, és ki fog velem ezentúl dominózni?”

Borbély János fordítása

„Vaj van a fejünkön”?

Burány Nándor

A kérdésről, amiről itt írni próbálok, soha senkivel még csak nem is beszélgettem, inkább csak gondolkodom róla, az utóbbi időben egyre többet és egyre inkább nyugtalanít. Belekapaszkodom egy-egy szálba, gombolyítom, és sehogy sem tudok, akarok, merek belenyugodni abba, amire minduntalan kilyukadok. Egyre több eseménynek az a magyarázata: vaj van a fejünkön. Meg van kötve a kezünk, mi magunk kötöttük meg, és most semmit sem tehetünk.

Ha így lenne, ha maradéktalanul bele kellene nyugodnunk ebbe, az valami szörnyű tanulság, szörnyű vereség, egyszerűen temető lenne.

Nem lehet ezzel megbékülni, ellent kell mondani, tiltakozni, hadakozni kell, ha nincs is olyan érv, amit legalább mi magunk elfogadhatónak találunk. Kafka kis szimbolikus meséi járnak sokszor az eszemben: kukac, kutya, macska, disznó az ember; a lakásért, pénzért, a nőért, a pozícióért és még mi mindenért nem képes csúszómászó lenni, ütni, harapni, hízelegni.

Nincs ereje, hogy ember tudjon maradni. Vagy éppen ez az ember, éppen ilyen vereségekkel, bukásokkal, önzésével és büszkeségével? Másmilyen nem lehet? Az adott világ, a körülmények, lehetőségek ilyené formálják? Az ideális embert csak ideális környezetben lehetne keresni? Nincs ideális környezet, nincs ideális ember. Nem is kell, egyszerűen: az ember kell, az ember, de talán mégis több önérzettel, kitartással, következetességgel, önmegbecsüléssel.

Nem a falumba vágyom vissza, semmi pénzért, csak emlékszem (már csak emlék?), mikor a városba jöttem, az elkispolgáriasodás elleni legnavivabb és legnevetésesebb (most már csak nevetéses?) gesztusunk volt, kinevettük azokat, akik bal kézben fogták evés közben a villát (Mi a men-

zán az ebédhez csak kanalat kaptunk.) Csak most gondolom, hogy természetellenesnek tartottuk ezt. Mi másmilyen, „természetesebb” szokást hoztunk magunkkal, az újabb modort sehogy sem akartuk bevenni, nem is ön-maga miatt talán, hanem a többi szokásért, amelyeket „veszélyesebbnek” tartottunk, és amelyek szerintünk együtt jártak azokkal, akik bal kézzel fogták a villát.

Tüntetőleg mentünk gyűrött ingben vagy magas nyakú pulóverben a színházba, így akartuk érzetelni, hogy megvetjük az illemet, a rendet, azt a rendet, amelyet mesterkéltnek, nevetségesnek, értelmetlennek tartottunk. Fgymás közt kigúnyoltuk azt az idősebb barátunkat, aki azt mondta, azért nem jár színházba, mert a feleségének még nincs rendesebb ruhája. Az 1951—1953-as évek voltak ezek főleg.

Szenvedtünk sokat, mások „bűneiért” is, és merte csak volna valaki is mondani, hogy szenvedéssel, passzív magatartással nem lehet megváltani a világot. De hát főiskolások voltunk, igazi szabad emberek, megengedhetük magunknak a passzivitás fényűzését.

Eljött a „mi időnk is”, dolgozhattunk, vagy: dolgoznunk kellett, és most itt állunk „talpig feketében”. Most, mikor tevékenykedhetnénk, mikor kötelességünk is lenne az, mintha csak egyik kezünkkel megkötnénk a másikat.

Van az emberben egy, talán veleszületett, talán legnemesebbnek nevezhető ösztön: felháborodik, fellázad, méltatlankodik, ha valami igazságtalanságot vél, sejt vagy érez. Anyagi, erkölcsi áldozatra is kész, hogy megvédje, segítse azt, akit az igazságtalanság ért.

Vagy: számtalan törvény, előírás, szabály szabályozza életünket, munkánkat, viszonyunkat a közösség, a közösségi tulajdon iránt. Ezek a szabályok mindannyiunk érdekeit szolgálják, biztosítják, hogy kifejezésre jussanak jogaink, de ne mások jogainak rovására, kárára. És itt kezdődnek a bajok, mi nem elégszünk meg a szabályok biztosította jogokkal, többet akarunk, növekszenek az igényeink, saját érdekeinket nem tudjuk a szabályok szellemében összeegyeztetni mások, a közösség érdekeivel.

Azt mondtam, állítottam, hogy „mi nem tudjuk”. Kérdezheti valaki: kik azok a „mi”? Milyen társadalomra, viszonyokra, időre, térre vonatkozik a megállapítás? Ez a meghatározás kétségtelenül nagyon fontos lenne. Nélkülözhetetlen. Különben, ha légüres térben lóg, semmi értéke sincs.

Viszont az is igaz, hogy egy kort vagy korszakot nehéz pontosan, mondjuk így: mereven meghatározni. A régi elemei, maradványai elkeverednek az újakkal. A régiek fokozatosan kihálnak, az újabbak egyre erősödnek. Így szoktuk mondani, ez a szabály, a törvény, a fejlődés törvénye. De hányszor megtörténik, hogy a születő új elem előbb elvesz, mint a régi, ami nemegyszer makacsul tartja magát. Igaz, minden kornak megvannak a maga ismertetőjelei, jellemvonásai, bizonyos elemek túlsúlyban vannak benne, erősödnek, mások gyöngülnek. Mégis óvatosoknak kell lennünk, az egyszerűsítés veszélye állandóan fenyeget.

„Persze, akadhatnak egészséges intézményekben korrupt emberek, ha viszont maguk az intézmények korruptak, a bennük élő és dolgozó emberek is szükségszerűen korrumpálódnak. A korporációk korában a gazdasági viszonyok elveszítik személyes jellegüket, s csökken a gazdasági vezetők személyes felelősségérzete. Abban a világban, ahol az üzlet, a háborús készenlőség, a politika, a korporációk rendszeréből meríti létjogosultságát, az egyén lelkiismerete fellazul, s intézményes jogot nyer a magasabbrendű erkölcsstelenség”.

„Korunk erkölcsi bizonytalanságának oka abban a tényben rejlik, hogy a korporációk korszakának embere számára a régi értékek és a régi

becsületkódex elveszítették érvényességüket és kötelező erejüket, de helyükbe nem lépnek új értékek, új kódexek, amelyek a kor korporatív életformájának morális tartalmát és szentesítést biztosítanának. A tömegközösség nem vetette el kifejezetten a korábban érvényes kódexeket; inkább azt kell mondanunk, hogy az emberek szemében ezek a kódexek tartalmatlanná, üressé váltak”.

C. Wright Mills *Az uralkodó elit* című könyvéből valók az idézetek, és nem kell külön mondanunk, melyik társadalomra vonatkoznak. Egyszerű lenne levonni a tanulságot: igen, ez a kapitalista társadalom, a tőkés rendszer elidegenítő szelleme, a kilátástalanság, a dekadencia, egy osztály, melynek nincs már távlata. Így tanultuk a középiskolában, eddig ez teljesen megfelel a képletnek. És amit a szocializmusról tanultunk, az is mind igaz, a világ megváltozott és változik most is, rohamosan fejlődnek a termelőeszközök, új emberi viszonyokat építünk, túl vagyunk a jelszavakon. „A régi becsületkódexek elveszítették érvényességüket és kötelező erejüket, de helyükbe” itt nálunk igenis „lépnek új értékek, új kódexek”.

Néha a kötelező új kódex, új érték is lehet teher, különösen, ha párhuzamosan együtt él a régi kódexekkel. Ez az együttélés persze nagyobb lehetőséget ad arra is, hogy kihúzzuk magunkat a kötelezettségek alól, hogy kijátsszuk a szabályokat, hogy mások kárára saját érdekünket helyezzük előtérbe. És mi sokan élünk ezekkel a lehetőségekkel. Végeredményben ez is törvénytörés, egy kornak a gyermekei vagyunk, nem lehetünk mások, mint amilyenek a környezet, a feltételek formálnak bennünket, vagyis amilyenek e tényezők kényszere alatt formálódtunk. Nem nehéz ezt egy idézettel alátámasztani:

„Nekünk itt nem olyan kommunista társadalommal van dolgunk, amely a saját alapján *kifejlődött*, hanem ellenkezőleg olyannal, amely a tőkés társadalomból most *bújik ki*, amely tehát minden tekintetben, gazdaságilag, erkölcsében, szellemében még magán viseli annak a régi társadalomnak anyajegyét, amelynek méhéből származik”. (Marx: *A góti program kritikája*).

A legfontosabb: „minden tekintetben, gazdaságilag, erkölcsében, szellemében”. Ezután persze mindjárt jöhet a kérdés: na jó, de meddig? Pontosabban, akik támadnak bennünket, azok azt kérdik, meddig védekezünk még ezzel. Pedig nem is védekezésről van szó. Hiszen hiába kiáltanánk mi ki ezt a társadalmat nem tudom minek, a deklarációk önmagukban még nem változtatják meg egy társadalom szerkezetét, képét, összetételét. „Am ezek a visszasságok a kommunista társadalom első fokán, ahogy az a tőkés társadalomból hosszú vajúdas után éppen hogy megszületett, elkerülhetetlenek.” Hiszen, és ez megint nagyon fontos: „A jog sohasem lehet magasabb fokon, mint a társadalom gazdasági alakulata és az ezáltal meghatározott kulturális fejlettsége.”

Ez az utolsó idézett mondat, azt hiszem, elég világosan rámutat a mi helyzetünkre is. A szocializmus fejlett termelőeszközöket feltételez. E nélkül az alap nélkül az eszmék deformálódhatnak, mondjuk sokszor, és arra is gondolunk, hogy hazánk más-más vidékein sem egyformán fejlettek a termelőeszközök, ezért más-más képet mutat az öngazgatás is más-más környezetben.

Néha a korszerű nagyvárosi gyárban is találhatnánk olyan figurákat, akik így gondolkodnak: „Az élet egyetlen értékmérője a pénz... a pénzes ember közmegebecsülésnek örvend, függetlenül attól, hogyan szerezte vagyonát.” Vagy: „Az emberek nemcsak kívánják a pénzt, hanem egész életük értékmérőjének is tekintik”.

Viszont ha valakit így jellemzünk, akkor azt az embert már meg is bélyegeztük, az ilyen embert közösségünk erkölcsileg elítéli. És mégis, mit alakoskodjunk, mit ér pénz nélkül az ember? Nézzünk szét az otthonunk-

ban: jégszekrényt, szőnyeg, könyvek, fotelek, bojler... És még mennyi minden hiányzik! Mennyi pénz kellene még, most, mindjárt, de rögtön. Így vagyok én, így a barátom, a másik, a harmadik is. Igyekeznek, iparkodik az ember, s ebben nincs is semmi rossz, a növekvő igények fokozottabb munkára serkentenek, többet adunk a társadalomnak, és többet is kapunk tőle. (Így van valóban?) És a pénzt, amit kapunk, nem tőkésíteni akarjuk, nem másokat akarunk kizsákmányolni általa, egyszerűen az életszínvonalról van szó. És ez fontos különbség.

Ez nem sok. És ha megdolgozik azért, amit kap, senkinek sem lehet ellene kifogása. (De mit jelent az, hogy megdolgozik? Ki méri azt le pontosan, hogy ki mennyiért dolgozott meg, és hány ismerősünk van, akiről tudjuk, hogy nem dolgozik meg — és mi megdolgozunk-e — azért a pénzért, amit kap?)

Ma megszoktuk bal kézben fogni a villát, a színházba is fehér ingben, sötét ruhában megyünk, egymással igyekszünk nem őszinték, inkább tapintatosak (néha némelyikünk talán hízog is) lenni. Pedig ezt tartottuk legnagyobb erényünknek és fegyverünknek: az őszinteséget. Ma hajlamosak vagyunk a mai húszévesek ilyen erényeire azt mondani, hogy gorombák. Mégis azt hiszem, ha mindjárt gorombaság lenne is ez, megérdemeljük azt is. Valóban beidomultunk, helyezkedtünk és (majdnem) úgy hiszem, hogy az ártatlan formásokkal együtt valóban átvettük a kispolgári életmódot annyira jellemző szokások, felfogások, modorosságok nagy részét, amiket akkor szívből megvetettünk.

Mentségünkre szolgálhat-e (és mire jó a mentség egyáltalán?), hogy tisztességesen véreztünk (vagy vérzünk) el, hogy közülünk sokan sokáig derekasan ellenálltak, de aztán ők is csak azt mondták, mások példáján okulva: miért legyen én, éppen én a bolond? Mert mint előbb is mondtam, az ember életszínvonala állandóan emelkedik, napról napra nőnek igényeink, az igények kielégítésére több és több pénz kell, ezt pedig csak úgy tudjuk megkapni, ha többet, ha fokozottabb ütemben dolgozunk. Legalábbis ez lenne a „becsületos” út. Vannak másfajta utak is, mondjam-e, hogy nem a lopásra, sikkasztásra gondolok.

Ezeket a nem „becsületos”, de szalonképes és létjogosultságot nyert kereseti formákat ki lehetne küszöbölni, az ilyen forrásokat el lehetne zárni, dugaszolni, sokszor, majdnem mindig meg is vannak a szükséges ellenőrző szervek, sőt az öngazgatási formák szerepe is jelentős, de hát mindennütt emberek vannak. Az ellenőrök, az öngazgatók igényei is növekszenek, (nem akarjuk egészen banalizálni, de ők is családos emberek), gondolniok kell a holnapjukra is, és nem fontos, hogy lekenyerezhető legyenek, egyszerűen, ha rajtacsípnék valakit valamilyen szabálytalanságon, akkor jól megnézik, kiről van szó, hiszen bosszú is van a világon, és senki sem akarja tudatosan önmaga alatt vágni a fát.

Konkrétan: a Nivában egy ember dühében kalapáccsal vágott a gépbe, a zentai bútorgyárban óriási károkat okoz a hanyagság, fegyelmetlenség, az Univerzálban nem egyszer feltört műhelyzárak, a Jugodentben egy fiatal munkás nem akar dolgozni — példák arra, hogy az emberek nagyon óvatosság a büntetések kimérésében. Arra gondolnak, ki tudja, holnap talán én kerülök az ő helyzetébe, viszont ha én most nem sértem, bánom meg, akkor ő is elnéző lesz az én hibáim, mulasztásaim iránt. Tudom, lehetne ellentétes példákat is felsorolni, és lényegében mindegyiket külön-külön meg lehetne magyarázni, de mit érünk el a magyarázattal? Végül csak oda lyukadunk ki, hogy mindenki többet szeretne, és úgy is helyezkedik.

Azt, aki tíz- vagy tizennégyezret keres havonta, meg kell értenünk. Itt a tél, tüzelő, meleg ruha, mindig újabb kiadások; és kénytelenek vagyunk megérteni azt is, aki hatvan-, hetven- vagy százezret keres havonta — ő is többet szeretne, hiszen meggyőzően magyarázza, hogy az ő igényei mások, tőle a társadalom is mást követel. Igen, meg kell érteni az embereket, meg kell értenünk egymást. Hiszen úgy is felteheti valaki a kérdést: mi joga, milyen alapon osztogatjuk mi — én, te vagy ő — az igazságot, mintha mi még sosem tévedtünk vagy hibáztunk volna?

(Általában úgy van, erre csak az utóbbi időben jöttem rá, hogyha az embereket valamiért felelősségre vonják, akkor a válasz helyett nagy előszeretettel szellőztetik mások szennyesét.)

A legjobb ellenőrzés persze legtöbbször a nyilvánosság, ez ugyanis, ha jól értesült, talán legkevésbé tévedhet, legkevésbé tud részrehajló lenni, viszont ennek, az ilyen ellenőrzésnek a sikeres működéséhez sincsenek meg mindenütt a szükséges előfeltételek, sok idő kell, amíg a próbálkozások után megtalálhatjuk a bonyolult szervezeti formák közül a legjobbat, ez pedig megint csak az adott helyzetben, a fejlődés meghatározott fokán lesz jó, és állandóan változtatni kell.

Az öntudatra, a becsületérzésre, a jövőbe vetett kitre kell alapozni? (Érdekes az áldozat kérdése. Nagy téma. Nem olvastam eddig róla semmi alaposabb tanulmányt, pedig időszerű, hasznos és izgalmas lehetne.)

Az ember a magánéletében is tervezget: most ezt veszek, erre spórolok, emiatt erről meg erről kell lemondanom. Már a gyerekeknél is megvan ez. Az adott anyagiakat úgy osztom be, ahogy akarom, a keretben önállóan gazdálkodom, ha akarok, kölcsönt is felvehetek, de napi költőpénzemből is tehetek félre valamennyit, hogy holnap vagy jövőre gyümölcsöt hozzon áldozatom.

Körülbelül így van ez egy gyárban és egy társadalomban is. Megegyezünk, hogy minden megtakarított pénz a tartalékalapba teszünk, mert fel kell újítanunk a gyárat. Megy is a munka, egy ilyen megegyezés fellelkesítheti az embereket, szorgalmasabban, fürgébben dolgoznak, míg rá nem jön egyik-másik, és általuk a többi is, hogy azok, akik „közelebb vannak a tűzhöz”, nem tartják magukat a takarékoság elvéhez, és különféle módon bele-belemarkolnak abba, amit ők megtakarítanak. És azt kérdezik maguktól: miért én, ha ők nem?

Néha úgy érzem, a mi legnagyobb bajunk, hogy nincs elég jó szakemberünk, nemcsak a termelésben látszik ez meg, de éppen mert kevesen vannak, kiváltságos helyzetet élveznek, és így megnehezítik az új viszonyok kialakítását is. Viszont éppen ilyen helyzetükkel hatnak serkentőleg, ez is egyik oka lehet annak, hogy olyan zsúfoltak az iskolák, sok a magánhallgató, hogy mindenki tanulni akar. Így ez a kérdés, ez az ellentmondás önmagát oldja meg. Ugyanis mivel ilyen sokan tanulnak, néhány év múlva lesz elég iskolázott ember, és ha csökken irántuk a kereslet, helyzetük is normalizálódik. De ez nem jelenti azt, hogy rosszabb lesz, hogy csökken az életszínvonaluk, hiszen a termelésbe való bekapcsolódással olyan jelentékenyen növekszik a termelés, hogy nemcsak nekik, de minden dolgozónak magasabb lehet az életszínvonala.

Magyarázkodom? Nem nehéz a mi mostani helyzetünket megmagyarázni. Megváltoztatni, előbbre vinni, viszonyainkat fejleszteni nem lehet máról holnapra. Az egyéni és a közösségi érdek összeütközését sem lehet gyorsan kiküszöbölni.

Kardelj tömören megfogalmazta:

„Nem vagyunk fantaszták és az ember társadalmi tudatának nem tulajdonítunk nagyobb jelentőséget, mint amekkora az a meghatározott anyagi lehetőségek között lehet. Az emberek persze gyakran többet követelnek a társadalomtól, mint amennyit az gazdasági erejével adhat nekik.

A bürokratikus deszpotizmus rendszerében az ilyen tendenciára politikai nyomással válaszolnak . . .”

„... az egyéni és a közösségi érdek közötti ellentmondás szocialista megoldásának másmilyennek kell lennie. Ezt az ellentmondást végeredményben csak úgy lehet megoldani, ha a dolgozó embernek helyzeténél fogva lehetővé tesszük, hogy maradéktalanul ellenőrizhesse a termelési viszonyokat és azok gazdasági következményeit az egyén anyagi helyzetére, és hogy egyenjogúan és közvetlenül dönthessen e viszonyok lényeges kérdéseiben . . . Itt iskolázzódik szocialista társadalmi tudata, különösen pedig az egyéni és a közösségi társadalmi érdek egységéről és kölcsönös függőségéről alkotott tudata.”

Ez a lényeg, ebben az egy-két mondatban egészen sűrített formában benne van a válasz azokra a kérdésekre is, amelyek itt fölvetődtek. Társadalmi, gazdasági fejlődésünk egészét, az egy társadalmat meghatározó lényeges tényezőket tekintve alig találhatnánk pontosabb, találébb meghatározásokat.

Napról napra találkozunk azonban periferikus kérdésekkel, éppen mert közel vannak hozzánk, mert közvetlenül érintenek bennünket, nem tudjuk tárgyilagosan fölmérni, ehelyett fölnagyítjuk, eltúlozzuk őket, és nem sok kell, hogy elveszítsük az iránytűt, és számunkra ezek legyenek a fő kérdések.

Így írhattam én is le, hogy vaj van a fejünkön? Van is, mindenkinek van valamilyen. Elképzelek környezetemben egy embert, akinek nincs, aki „tisztá”, aki mindig következetes, aki nem ismer megalkuvást, aki mindenáron kitart elvei mellett — lenézniék, megvetniék, kizárnánk közülünk. Megint: ideális ember, ideális környezet? És miért elvonatkoztatni a fogalmakat, követeléseket? Maradjunk meg annál, hogy tudatosan törekszünk valamire. Ez mégis nagyszerűbb, mint belenyugodni abba, hogy aki egyszer „elvértett”, azon már úgysem lehet segíteni.

Ha nem hatna túl banálisan, azt írnám ide: ez az írás is csak egy erőfeszítés akart lenni önmagam elkötelezésére.

Egy barbár jazig levele a művelt Pannóniába

Saffer Pál

Asszonyom!

Amikor levelét vettem, az Ister menti füzesekben még arannyal tündökölt az ősz, és ma, amikor végre rászántam magam a válasz megírására, a folyóparton már csak csupasz ágakat hajlítgat a kelet felől süvöltő hideg téli szél.

Ne higgye, hogy eddig pusztán lustaságból nem vettem tollat a kezembe; azt sem, hogy barbár, felszínes örömök, és események után rohanó életem vette el a válasz megírásához szükséges időt. Levele mindennap kezemben volt, és azon gondolkodtam, hogyan is tehetnék jóvá ügyetlen soraimmal ennyi vélt megbántást, miképp moshatnék le magamról ennyi alaptalan gyanút, hogyan állíthatnék vissza egy ennyire megrendült önbizalmat és hogy magyarázhatnék meg annyi nagy, szinte történelmi félreértést, amennyi az ön szívvel és szívből írt leveléből árad.

Kérem, ne tekintse ezt szemrehányásnak, asszonyom. Nem azért emlegetem a válasz megírásához szükséges időt, hogy ezzel lebecsüljem az indulatból, érzésből fakadó sorok jelentőségét. Ellenkezőleg. Levele tévedéseivel egyetemben mélyen megindított, és úgy éreztem, hogy a válasznak méltónak kell lennie azokhoz az érzésekhez, amelyek önt levele megírására indították.

Ha ehhez még hozzáfűzöm a személye és munkája iránt érzett végtelen megbecsülésem, amelyet Ön sajnos nem olvasott ki az *Esik az eső* című írásom soraiból, akkor végleg megérti, hogy mi készítetett ilyen hosszú hallgatásra és gondolkodásra, és azt is, hogy ez a levél semmi esetre sem akar egyszerű válasz, visszavágás, vagy éppen magyarázkodás lenni.

Szeretném, ha soraim úgy simulnának sebeire puha, melengető szövésként, mint az ősz bibor és sárga takarója az Ister menti erdők fővenyére, és megértené belőlük, hogy itt is úgy érik az ősz és úgy kél a tavasz, mint ott Pannoniában, s ha más szavakkal illetjük is őket, csak ugyanazt jelentik itt is, mint túl a limesen.

Ennyit akartam csak bevezetőül, s még gondoltam hozzá egyet-mást mondani a világról, amelyben élek, az emberekről, akik velem együtt élnek, s dolgoznak itt, akik néhanapján átkelnek a „nagy folyón”, hogy meglátogassák önöket, és akikre amint írja, ott Pannoniában „... titkon mindenki úgy tekint... mint hajdan a határmenti római őrtoronyok legénysége a szarmatákra és jazigokra, ha éjjelente átúsztattak a Dunán...”

Belátom azonban, hogy erről így előljáróban nincs értelme beszélni. Csak felesleges magyarázkodás lenne, mert az emberek egymásról alkotott véleménye nem mindig fedí a valót, és a már megalkotott szubjektív képen mit sem változtat az, ha a másik fél elmondja a saját, szintén szubjektív véleményét önmagáról. Fokozottan érvényes ez, ha két, egymástól különböző környezetben élő emberről van szó.

Ezért a legokosabbnak tartom, ha minden efféle magyarázkodás helyett még egyszer előveszem a levelét, és annak mondatai alapján próbálom megmagyarázni azt, ami az *Esik az eső* című írásomban nem értett meg, vagy inkább — félreértett.

Az évezredek fátyla, amelyet fent idézett sorai borítottak írásomra és, bevallom, kissé a hangulatomra is, ehhez nem használható. Nemcsak Sarmatia és Pannonia gazdasági és politikai helyzete változott meg az idők folyamán, de a kultúra gyűjtőfogalma is annyi új tartalommal gazdagodott az utóbbi másfél évezred során, hogy a régi mértékek és régi összehasonlítások ma már hamisan csengenek. Ezért, asszonyom, javasolom, hogy további beszélgetésünkben vessük le a fátyolt, és Pannonia helyett beszéljünk csak nyugodtan Dunáról, Bácskáról, Baranyáról, úgy, ahogyan anyánktól tanultuk.

„Sainálom azt is, hogy olyan elképzelései vannak a baranyai falvakról: ott minden megtörténhet... Nekünk erről más a véleményünk.”

Idézet a levélből.

Habár ilyen állítást, hogy a „baranyai falvakban minden megtörténhet”, nem írtam le abban a riportban (*Esik az eső*, *Híd*, 1962. október, 10. szám, 927. oldal), megengedem, hogy az írás hangulata ilyen gondolatokat vált ki az olvasóból. Azt is megengedem, hogy az ilyen gondolat nem áll messze attól, amit azzal a riporttal mondani akartam. Tehát lényegében vállalom.

Ugyanakkor bizonyos fokig el is kell zárkóznom az ilyen állítástól (ezért nem is írtam le ilyen kerekén), egyszerűen azért, mert kétértelmű. Azt, hogy a baranyai falvakban „minden megtörténhet”, kétféleképpen lehet érteni. Jó és rossz értelemben.

Hogy én miként gondoltam, az említett riportból, úgy látszik, nem tűnik ki elég világosan Erre enged következtetni az ön levele.

És mivel a pusztá állítást emlegetni, hogy így vagy amúgy gondoltam, itt is hiábavaló lenne, azt hiszem, legokosabb lesz, ha megtoldom azt a riportot még egy-két baranyai portréval. Csak azt engedje meg, hogy többé ne említsek személy- és helységneveket. Igazán nem szeretném többé senki hiúságát és érzékenységét kihívni magam ellen.

A rét melletti kis faluban történt. Egész nap réttam a sáros utcákat, kergetve egy embert, aki úgy tűnt el előlem mindig, mint az árnyék: a népbizottságban azt mondták, hogy a szövetkezetben van, a szövetkezetből a vendéglőbe küldték, a vendéglőben úgy tudták, hogy az iskolában akadt dolga, és így tovább. Amikor végre mégis ráakadtam, akkor tudtam meg, hogy ő a népbizottság elnöke, a szövetkezet, az iskolabizottság, a kultúregyesület, a vadászegyesület és még néhány intézmény és szervezet elnöke, egyszerűen szóval nélkülözhetetlen ember a faluban.

Régen volt. Több mint tíz éve már annak, de nálunk, Bácskában az ilyesmi már akkor is elképzelhetetlen volt. Meghökkenem. Átkos kíváncsiságomtól úgyzve most már nem érdekelték többé az adatai arról, hogy mennyi adót fizettek a falubeliek, és mennyi búzát vásárolt fel a szövetkezet, hanem azt kutattam, hogyan lehet, hogy egy faluban minden társadalmi tevékenység egy ember nyakába szakad.

A választ akkor kaptam meg, amikor a legkevésbé vártam. Elmenőben, már a faluvégen egy öreg bácsival találkoztam. Künn állt a háza előtt az alkonyatban és pipált.

Talán a sártengerre lassan ereszkedő homály tette és a tudat, hogy messze még a következő falu, de hirtelen a magány, az elhagyatottság hidege futott végig rajtam. Olyan volt az az öreg, mintha az utolsó ember volna, aki után már nincs más, csak sár és sötétség. Az utolsó ember, akivel még szót lehetett váltani.

Megálltam. Utcai beszélgetésünk odabenn folytatódott a meleg konyhában a pattogó tűzhely mellett, és ahogy ez már ilyenkor lenni szokott, csakhamar sor került a politikára. Ekkor kérdeztem meg:

— Milyen ember ez a maguk elnökük?

— Hát — vakarta meg az üstökét az öreg — ugyancsak rendezgeti a maga háza táját...

— Akkor miért tartják annyi pozícióban? Nem tudnak becsületesebbet találni?

— Becsületesebbet még csak találnánk, de odavalóbbat aligha.

— Hogyan?

— Ő tudja legjobban, hogy az urak közül kinek kell halat vinni, kinek özet, ki szereti a vadászatot... így aztán mindjárt kisebb az adó, kevesebb az obaveza... Jól csinálja a dolgát...

Megjegyzés: Minden következtetéstől elzárkózom. Sem azt nem állítom, hogy a nevezett adott, sem azt, hogy valaki elfogadott volna megvesztegetést. Nem állíthatom, mert nem tudom. Az „álláshalmozásra” azonban még akkor melegebben felhívtam a járás illetékeseinek a figyelmét, ők azonban tehetetlenül vonogatták a vállukat:

— Mitévők legyünk, ha a faluban senki más nem akad, aki hajlandó lenne tisztséget vállalni.

Később, amikor a faluban úgy-ahogy mégis normalizálódott a helyzet, az illetőt leváltották. Akkoriban még a központi sajtó is foglalkozott az esettel.

A beszélgetést, amely szóról szóra így hangzott el, most sem azért írtam le, hogy utólag vádoljak vele. Csupán egy helyzetet akartam bemutatni, amilyen nálunk, Dunán innen, akkoriban már elképzelhetetlen volt, és egy gondolkodásmódot, amely jórészt ebből fakadt. És — ezt talán különösképp találja majd, asszonyom — soha eszembe sem jutott, hogy azt az öreg bácsit, aki azóta már rég a jó baranyai földben nyugszik, rossz embernek tartsam. Ellenkezőleg! Ha rá gondolok, még mindig látom a kis tűzhely meleg fénvét, hallom csendes, mormogó beszédét, és szinte fizikailag érzem a kis konyha körül ólálkodó, hideg, sáros, sötét őszi éjszakát, s úgy tetszik, hogy az egyetlen meleg pont a világban a négy fallal körülvelt kis szoba, amelyet védenik kell minden és mindenki ellen.

Én csak egyszer éreztem ezt, de ő ki tudja hányszor meredt a hamvadó parázsba hosszú őszi éjszakákon, míg kifejecesedett benne ez a tudat, s az, hogy kaputos embertől, puskás embertől őrizkednie kell.

Es az ő falujában akkor nem volt senki és semmi, hogy meggyőzze az ellenkezőjéről.

Az öreg halással sokáig ismerkedtem: a házában, (amely inkább hasonlított bagolyvár-ra, mint házra, egyetlen szobája volt csak lakható, az is telis-tele halász- és vadászfelszereléssel), varszás közben a vízen és lenn a halásztanyán, a nyárson piruló hal mellett. Mondhatnám azt is, hogy barátok voltunk. De valahogy soha nem adódott alkalom, hogy megkérdezzem tőle: miért is nem nősült meg?

Később, jóval később hallottam a falubeliektől a történetét:

Valamikor vállas, magas, kemény kötésű fiatal ember volt az én barátom, és ahogy az már lenni szokott, szeretett egy lányt. A lány azonban — ez olykor szintén megtörténik — máshoz ment férjhez.

A megszokott történet itt megszakad, mert a legény minden szokással ellentétben nem keresett másutt vigasztalást, itatra sem adta a fejét, csak magába vonult, a szokottnál is szótlanabb lett, és élt tovább a szüleivel, amíg azok el nem haltak, azután pedig egyedül.

Az „igazságszolgáltatás” úgy jött, mint a mesében. A lány férje iszákos lett, és a családra, mert időközben már néhány gyerek is született, inséges napok szakadtak.

Ekkor ugyanolyan csendben és szótlanul, ahogy eltűnt, megjelent a színen az én barátom: titokban mindig juttatott neki soványka keresetéből... Neki magának édeskevés kellett. Néhány meleg rongy, egy pár gumicsizma és egy kevéske töltény a duplacsövű puskába, amelynek minden lövésére egy-egy vadkacsa vagy — liba hullott a rét vizébe.

Így ment ez hosszú, hosszú éveken át. A gyerekek felnőttek, és egy szeles, nyirkos őszi napon (az ember szinte azt hinné, hogy minden rossz ilyen napokon történik) az én barátom még egyszer, utoljára tanúságot tett szerelméről:

Az asszonyt bevitték a kórházba. A kórházból kiüzentek a faluba, hogy a betegnek sürgősen vérre van szüksége. Amikor ezt meghallotta, feltúrte kabátja gallérját, és egyedül, egyetlen a faluból, nekivágott az őszi szélnek, sárnak.

Azt mondják, hogy egy nap, egy éjjel állt a kórház kapuja előtt szótlanul és mozdulatlanul, mint valami szobor, és várta, hogy odabenn a vére legyőzi-e a halált.

Amikor másnap közölték vele, hogy nincs már mire várnia, ugyanolyan szótlanul elindult a ködös, nyirkos réteken át a falu felé, ahogyan jött. Visszament magányos, elhagyatott házába, és soha senkinek nem szólt a dologról egy szót sem.

Megjegyzés: Ez a történet nem az előző ellentéte. Nem akarok vele senki szívére vagy érzékeny könnyzacskójára hatni. Azért mondtam el, mert ott voltam, megismertem annak a falunak talán évszázados csendjét, hallottam a gólyák kepelését, éreztem a virágzó füzek illatát, láttam a virradatot a nagy vízen, amikor még a szokottnál is csendesebben, áhító-sabban merül meg az evező, hogy meg ne zavarja az ébredés fenséges színjátékát, és ültem este a fáradt, kiégett tekintetű halászokkal az ivóban, amikor hazamenet felhajtottak egy-két pohárral, talán azért, hogy az üres hálók szomorú titka ne zavarja az éjszakai nyugalmat.

Ott voltam és megértettem, hogy ez nem giccs és nem banalitás.

Tél volt és szombat délelőtt, amikor könyvügynöki minőségben beállítottam az egyik faluba. Mivel a szövetkezeti volt az egyetlen bolt, felkerestem a szövetkezet igazgatóját. Szombat lévén, természetesen már nem az irodáiban, hanem otthon.

Kitörő örömmel fogadott: meghívott ebédre, és ebéd után, amikor megkockáztattam a kérdést, hogy most már beszélgethetnénk a könyvvásárlásról is, letorkolt:

— Ugyan hagyja, ráérünk arra még. Inkább pihenjen le egy kicsit, bizonyára elfáradt a hosszú gyaloglásban...

Estére társaság jött össze nála és ezért nem beszélgethettünk az üzletről, másnap vadászat volt, és hétfőn, amikor már könyvügynöki birkatűrlemem határán valamivel erélyesebben kérdeztem meg tőle, hogy lesz vásár, vagy nem lesz vásár, barátságosan hátbavágott:

— Ugyan már, pájtás, ne vacakolj azokkal a könyvekkel. Nem árulok én könyveket, nem tudok én azokkal mit csinálni. Hanem ha megint erre visz az utad, ne kerüld el a házam, mindig szívesen látlak...

Egy másik szövetkezet elnökénél történt: amikor felajánlottam neki a könyveket és füzeteket, megkérdezte, hogy tagja vagyok-e a Pártnak, olvastam-e Bebelt és Kautskyt, azután tartott egy hosszú beszédet a szocializmusról, szociáldemokráciáról, s valahogy így fejezte be:

— Maga tacsó! Engem akarnak maguk tanítani? Rég olvastam én már, amit el kellett olvasnom. Halott maga valamit a baranyai köztársaságról? Én már rég megvívтам a magam harcát. Különben is, én ezekkel sok mindenben nem egyezek...

Hiába motyogtam, hogy nemcsak neki személyesen ajánlom a könyveket, hanem eladásra, azt mondta, hogy sürgős dolga van és elviharzott.

Azóta sem láttam.

Megjegyzés: Ezt a mesét sem azért mondtam el, hogy vádoljak vele Abban az időben sok furcsa szerzet járt-kelt és tevékenykedett nemcsak Baranyában, mindenütt. Forrt a bor, a forradalom bora, és a mélyből sok mindent vetett felszínre: gyöngyöző habot és kiégett üledéket egyaránt.

Az az ember baranyai volt, született baranyai, és a maga módján ugyanúgy szülőföldjének szentelte életét, mint ön.

Hogy egészen őszinte legyek, ezt az embert és ezt a történetet az ön *Gyertyafényt* című füzete juttatta eszembe, amelyben az elmúlt századok során Baranyában élő kiemelkedő szellemekre emlékezik. Nem mintha úgy gondolnám, hogy ennek a borzas hajú és borzas kedélyű szövetkezeti elnöknek is a maga könyvecskéjében lenne a helye, csak épp felderengett az ő képe mögött a forradalmi Baranya, és azon gondolkoztam, vajon az ön történelemkutató és történelemíró tolla miért állt meg 1898-ban?

Ha már megemlítettem a könyvét, asszonyom, egyben arra is megkérem, hogy ne lepődjön meg, ha a továbbiakban helyenként hivatkozom rá vagy idézek belőle. Véletlenül került kezembe a könyv, véletlenül tudtam meg, hogy kit rejt az írói álnév, és nincs szándékomban ismertetést vagy bírálatot írni róla, csupán segédeszközként kívánom használni, hogy jobban szót értsünk egymással.

De talán egészítsük ki még néhány ecsetvonással a baranyai képet, pontosabban: az én szubjektív képemet Baranyáról:

Már nem gyalog jártunk se Baranyában, se másutt, amikor egyszer egy faluban megállva, megkérdeztünk egy járókelőt, hogy merre van a patika. Amikor az illető azt válaszolta, hogy nem ért bennünket, mert nem tud magyarul, megkérdeztük tőle szerbül. Erre felfortyant:

— Maguk dunátúliak azt hiszik, hogy itt már senki sem tud szerbül?...

Ezen a leckén okulva a következő faluban a népbizottságban az al-
tiszttól szebül érdeklődtünk az elnök holléte felől.

Látva, hogy tőri a szeb beszédet magyarra fódítottuk a szót.

— Maguk magyarok? — mondta. — Akkor miért nem kérdezik ma-
gyarul? Vagy azt gondolták, hogy Baranyában nincsenek magyarok?

A jó, rossz, kedves, szomorú vagy akár nevetséges példákat sorolhat-
nám, asszonyom, még oldalakon át. Attól tartok azonban, hogy unalmassá
válna, és nem is jutnánk vele közelebb a megértéshez, mint amennyire
már eddig jutottunk, ha jutottunk. Ez, ami a személyes élményeimet illeti.
A meséknek és anekdotáknak pedig se szeri, se száma. Bár hitelességük
olykor erősen kétes, az igazság magva mindig megglehető bennük, és ezért
nem állhatom meg, hogy legalább egyet el ne mondjak:

Valamelyik faluban elkapták magukat a szövetkezet vezetői. Üzér-
kedtek, nyerészkedtek szemérmetlenül. A fölöttes hatóság egy ideig túrte
a dolgot, figyelmeztetett, tanácsolt, azután, amikor betelt a mérték, kiküldte
a megbízottját, hogy vessen véget a lopásnak, harácsolásnak.

A megbízott, lelkiismeretes ember lévén, miután megismerkedett a
tényállással, úgy gondolta, legokosabb lesz, ha demokratikusan intézi el a
dolgot: ítéljenek a szövetkezeti tagok, ítéljen a falu.

Össze is hívták a nagygyűlést. A terem zsúfolásig megtelt. A kikül-
dött elmondta, hogy mit követtek el a szövetkezet vezetői, hogyan károsít-
tották meg a közösséget, és hogyan lopták meg a szövetkezet tagjait. Az-
után felszólította a jelenlevőket, hogy mondjanak véleményt az ügyről.

A teremben néma csend lett. Senki nem mozdult, csak a perbe fogott
szövetkezeti vezetők törülgették verítékes homlokukat.

Végre, hosszú noszogatás után, valahol a terem végében, a cigaretta-
füstös félhomályban felemelkedett egy öreg bácsi és így szólt:

— Én azt gondolom, emberek — mondt lassan, minden szót megrágvá
—, hogyha mi lettünk volna az ő helyükben, mi is csak azt tettük volna,
amit ők . . .

Így szól, asszonyom, ez a fél- vagy negyedigaz történet és még sok
hasonló arról, hogy ott a baranyai falvakban valóban — minden megtör-
ténhet. Mintha ott valóban mások volnának az arányok és más mértékkel
mérnének az emberek, mint egyebütt. S ha valaha valami vonzott a szere-
teten és szimpátián kívül erre a kedves tájra, akkor az a vágy volt, hogy
ennek okát megfejtsem és megkeressem.

Mert egy világban élni és a másik mértékével mérni, roppant nehéz
és körülményes dolog. Szinte lehetetlen. Kár, hogy a baranyai magyar
értelmiségieknek ez ritkán jut eszükbe. Különben talán leültek volna már,
és boldog múltbarévülések helyett megszületett volna egy-két gyakorlati
hasznú tanulmány is a mai baranyai magyar falvak életéről és problémái-
ról.

*„... amikor láttam, vagy inkább megéreztem, hogy miről van
szó, udvarias félmondatokban válaszoltam, sőt befejezetlen mon-
datokkal igyekeztem kitérni és semmit sem mondani a kényes és
veszélyes i patikaügyről. Éreztem, ha elmondom, mi az
itteni emberek véleménye a régi gyógyszerár bátorának meg-
semmisítéséről, abból még érdekesebb cikk sikeredik.*

*... Tudom, csak egy esetben nem tett volna csúffá: ha azt
mondom, mennyire örvendek, hogy végre megszabadultunk a régi
gyógyszerárunktól. Csakhogy én ezt nem mondhatom, mert
a szülőfalum”.*

Idézet a levélből

Mindenekelőtt, önt senki sem tette csúffá, asszonyom, de ha szubjektívve úgy érzi, nem tudom, mivel győzhetném meg az ellenkezőjéről. Ezért maradjunk csak a patikaügynél.

Levelének ez a része meglehetősen érthetetlen. Nem könnyű ugyanis megérteni, hogy mi lehet kényes és veszélyes egy régi patika bútora körül. Sajnos részleteket nem tudok dologról, tehát, még nem is következtethetek, de mindenesetre különbséget teszek a patika és a bútora között.

Egy patika székhelyének meghatározása, léte vagy megszüntetése lehet egy kömmúna komoly (de semmi esetre sem kényes és veszélyes) gazdasági és politikai ügye. Láttunk már olyat, hogy sokkal kisebb dolog miatt is összezsaptak a vélemények a kömmúnában.

De ehhez édeskevés, vagy épp semmi köze a patika bútorának. Legálábbis józan megfontolás szerint nem kellene, hogy legyen.

Ami az emberek véleményét illeti, nem tudom, miért kell azt titokban tartani. Talán ha idejében elmondták volna, nem is került volna sor a patika bútorának megsemmisítésére, erre a — akárki tette is és akármilyen indokolással — vandalizmusra.

Feltételezem, hogy ez lehet a falubeliek véleménye, s ha ez, akkor tökéletesen egyetértek vele. S ha figyelmesebben megkeresi a vitatott ríportom értelmét és hangulatát, meg fogja érteni, hogy abban is csak ezt mondtam és ebből a szempontból hánytam maga által mindannyiok szemére — a tehetetlenséget.

*„Pannonia, a Dunántúl, legelhagyatottabb zugában is több lelki kultúra öröklődött, mint másutt a városokban...
...Nem könnyű olyan gyermekeket tanítani, akiknek nagyapái még bort, pálinkát reggeliztek...”*

Idézet a levélből

Mindenekelőtt felhívom a figyelmét a két idézett mondatban rejlő teljes ellentmondásra.

Ami pedig a „lelki kultúrát” illeti (ha — amint feltételezem, — a műveltségéből fakadó emberi öntudat megnyilvánulásainak összeségét érti a leltta), szerintem könnyelműen és indokolatlanul általánosít.

Ha ugyanis az Ön könyve alapján akarom megkeresni ennek a lelki kultúrának az eredetét, akkor Sztárai Mihálynál kell kezdenem és Ács Zsigmondnál kell megállnom anélkül, hogy közben vagy utána valahol nyomát találjam az annyira szükséges folytonosságnak (arról nem szólva, hogy könnyve példái egy falura és a letűnt századokra vonatkoznak; hogy az akkori szellemi hatást, még a legnagyobbat sem lehet a korszerű közoktatás és kultúrális tevékenység hatásával összehasonlítani).

Ne haragudjon, de szerintem a mai jugoszláv Baranva magyar parasztiának semmi köze sem Sztárai Mihályhoz, sem Kiss Istvánhoz, sem a két Ácshoz. Illetve, körülbelül annyi a köze, mint a mai görög parasztnak az antik kultúrához.

A másik forrás, ahol talán keresni lehetne a „lelki kultúra eredetét”, az úri rend tevékenysége. Ez a vidék emberrelékezet óta, illetve még régebben egyetlen földesúr birtoka volt (kivéve a kis parasztnok kevéske földjét), és hogy a földbirtokos társadalom milyen kultúrát művelt, illetve, hogy abból mi jutott a parasztnak, arról Illyés Gyula könyve igen részletesen tájékoztatja a magyar olvasót.

Az Ön állításainak alapját sehol sem találok, asszonyom. Az ellenkezőjére annál több történelmi tény és adat utal.

Nem akarom sokszor emlegetett történelmi adatokkal untatni, csak arra emlékeztetem, hogy amikor a Duna-Tisza közén az első világháború előtt már javában megindult a tőkés fejlődés, Baranya déli csücskében a feudális földbirtok maradt a mindenható úr.

Amikor az első világháború után az új ország minden részében folytatódott a tőkés fejlődés, a baranyai nagybirtok sérthetetlen királyi kézbe került. Két folyótól és egy országhatártól körülvéve szorongott a baranyai magyar paraszt azon a kevéske földön, amit az idők folyamán a feudális nagybirtoktól kicsikart. Ha ehhez még hozzávesszük a régi Jugoszlávia nemzeti gyűlölettel súlyos légkörét, akkor megértjük — nem azt, amit Ön akar bizonyítani, hanem — a dekadenciát, azt, hogy a baranyai magyar falvakban megállt az idő.

És végül engedjen meg nekem egy többé-kevésbé emocionális érvet:

Ha mai szemmel tekintek vissza arra az időre, amikor sárosan, csatákosan, könyvügynöki minőségben jártam a baranyai utakat, meg kell állapítanom, hogy alighanem szánalomra méltó figura lehettem. Mégis, emlékszem, hogy szinte fájt az a felő, óvatos alázat, amivel sokszor — és többnyire az egyszerű emberek — fogadtak. Annyira fájt, hogy nem bírva tovább, megkérdeztem, mi ennek a viselkedésnek az oka. A kérdezett végignézett rajtam és így szólt:

— ... bricseszadrág, harmonikás csizma... Azt hiszik, hogy valami óznás vagy efféle. A baranyai nép mindig tisztelte a hatóságot...

Azt hiszem, felesleges bárkit e magyarázat keserű iróniájára emlékeztetnem. Sehol annyi meghunyászkodással, álalázattal álszívélyességgel, fásultsággal és nemtörődomséggel nem találkoztam, mint épp Baranyában. (Tisztelet a kivételnek, és főként az újabb nemzedékeknek amelyekeken már érzik az új idők és új viszonyok áldásos hatása.)

Miben nyilvánul meg tehát az említett kivételes lelki kultúra a baranyai magyar falvakban? Vagy a pátriarkális hagyományok nyakas, maradi örizgetését tekintti Ön annak?

Elhiszem, asszonyom, hogy van abban szépség és finomság, különösen, ha úgy nézi az ember, mint valami régi képet, de mi élő emberek vagyunk, és az élet feltartóztathatatlanul megy a maga útján. Most ismét „hitújítás” van, amely azonban nem áll meg a beljei birtok erdeinek és szántóinak határán, hanem belemarkol az emberi lelkekbe, és fenekestül felforgatja őket. És a baranyai dombokon még mindig nem jelent meg az új tanító, az új Sztárai Mihály. Legalábbis én nem látom. Pedig a baranyai falvaknak igen-igen szükségük van rá.

Ezért jutott eszembe könyve nyomán a baranyai munkásmozgalom, és ezért csodálkoztam, hogy sem Ön, sem más baranyai írástudó nem foglalkozott a háború után ezzel a témával.

Vajon a baranyai munkásmozgalomnak ne lett volna semmi visszhangja ezekben a déli falvakban? Ha pedig volt, miért hallgatunk róluk?

Vagy ez nem tartozik a baranyai műveltség és lelki finomság történetéhez?

„... most zárkózott a baranyai paraszt, konok, megátalkodott és visszataszító. De ki tudja, az úri hitványságok milyen sorozata folytán lett ilyené?”

Idézet a levélből

Ön ismét túloz, asszonyom. A baranyai paraszt jól megműveli a földjét, eladja a termését, fizeti az adóját, gyakorolja polgári jogait ereje, műveltsége és érdeklődése szerint, iskoláztatja a gyermekeit, vagy inkább —

gyermekét, értekezletekre, gyűlésekre jár, egyszóval a mindennapi élet ezernyi szálával fűződik a környezetéhez.

En az ön helyében inkább talán tartózkodónak nevezném a baranyai parasztot, és azt állapítanám meg, hogy lassabban kapcsolódik be a környezete szellemi vérkeringésébe, mint lehetne.

És nem is intézném el a dolgot olyan egykönnyen az „úri hitványságok sorozatával”.

Mert ezek az „úri hitványságok” — helyesebben a vidék gazdasági és társadalmi fejlődésének körülményei — már közel húsz esztendeje megváltoztak.

A gazdasági és társadalmi fejlődés már közel húsz esztendeje a baranyai paraszt érdekét és jövődjének távlatait szolgálja, és ha mégis van „zárkózottság”, annak okát én inkább abban keresném, hogy a baranyai magyar értelmiségnek és a haladó felfogású embereknek nem volt elég erejük, hogy környezetükben a gazdasági és társadalmi változásokkal párhuzamos szellemi folyamatot indítsanak.

És itt látom a történetírók és írástudók felelősségét. Mert a baranyai munkásmozgalmaknak egészen bizonyosan volt visszhangja ezen a vidéken is, legendák és hagyományok is maradtak fenn egészen bizonyosan, és ezeknek felkutatásával, leírásával az írástudók hozzásegíthettek volna, hogy az utóbbi másfél évtized alatt gyorsabban és könnyebben oldódják fel az „úri hitványságok” okozta görcs a baranyai magyar és nem magyar paraszt torkában — de nem tették.

Ne értsen félre, asszonyom, ez a szemrehányás nem Önnek szól, mint ahogy ez az egész válasz sem kizárólag Önnek szól, hanem a baranyai értelmiségnek.

Természetesen ez nem is nagy bűn. A történelem szempontjából ez egyáltalán nem nagy bűn, mert a fejlődés megy a maga útján. Ma a baranyai földek fele tartozik a szocialista nagybirtokhoz, holnap háromnegyed része, és holnapután az egész. De ez a folyamat egy egész embercsoport életmódjának változását vonja maga után, süllyed a baranyai (és nemcsak a baranyai) falvak régi idillikus világa, és az a kérdés, hogy lakói előbb vagy utóbb, nehezebben vagy könnyebben, hogyan találják fel magukat az új körülmények közepette.

Ezért az egyén szempontjából némileg másképp esik latba az imént említett mulasztás, mert az egyén nem a történelemmel, hanem a korabeli emberekkel él közösségben. És hiú dolog egy embercsoport iránti szeretettel és megértéssel kérkedni, ha nem vagyunk képesek segíteni neki, legalább azzal, hogy tudatosítjuk benne a helyzetét térben és időben és jövődjének távlatait.

Ön írta levelében, asszonyom: „Mintha a dunántúli embernek mégis több arányérzéke lenne, több árnyalatot ismerne a dolgok, emberek megítélésében, felértékelésében”.

Nos, úgy látszik, itt is sántít valami, legalábbis ami az értelmiséget illeti, mert annak az erkölcsi „árnyalatnak” felismerésére, amiről az imént szó volt, már nem futotta az arányérzékükből.

Azt is meg kell mondanom, hogy szerintem Ön kivétel ezalól, és elismerést érdemel. Könyve zárószavában ugyanis a következőket írja a laskói templomdombról:

„Most se higgy ennek a templomdombi nyugalomnak. Megint készül itt valami. Délelőtt Horvátország első és egyetlen kísérleti iskolájának diákjai zsvivajognak a vén fenyők között: új arcú, új életű gyerekek. Televí-

zió vetíti elébük a világ eseményeit. Megint csak a híres dörömbön faragják és barkácsolják e vidéken az eljövendő világ bölcsőjét..."

Nagyon szép, nagyon kedves naivitás ez, de ugye, maga sem gondolta komolyan, asszonyom?!

Hogy mégis legalább ezt a naivitást leírta, nagyot nőtt a szememben: elárulta vele, hogy tudja, érzi, nem fejezhető be a történet Ács Zsigmondal, érzi, hogy valamit még mondani kell, valamivel még adósa maradt az olvasónak. Elárulta, hogy nemcsak szeretet lakozik önben, de lelkiismeret is, amely, remélem, egyszer ismét tollat nyom a kezébe, hogy megírja az új „hitújítást” a laskói tájon.

Azt bizony jóval nehezebb lesz megírni, mint Ács Gida és Ács Zsigmond bánatos-szelíd történetét, de megéri.

Ha már a könyvénel tartunk, szeretnék még valamire kitérni, illetve a könyvet felhasználni. Levelében így panaszkodik:

„S hogy tekintenek majd ezentúl a magyartanárok volt tanítványaimra, akik Bácska különböző iskoláiban folytatják tanulmányaikat.”

Mielőtt elkezdeném a riport ilyen hatása fölötti aggodalmának alapján voltát bizonyítani, engedjen meg egy cinikus megjegyzést:

Köszönöm, hogy ilyen jó véleménnyel van a bácskai magyartanárokról, és feltételezi róluk, hogy valamennyien olvassák a Hídat, En a feléért sem tenném tűzbe a kezem.

De térjünk a tárgyra. Sem a riportom, sem jelen írásom megjegyzései nem vonatkoznak tanári és nevelői munkájára, amelynek áldozatos és főként eredményes voltáról személyesen is meggyőződtem, amikor diákjaival beszélgettem. Ha levelében le nem írja az idézett mondatot, eszembe sem jutott volna, hogy a riport ilyen kételyeket is ébreszthet valakiben. Így azonban kénytelen vagyok Önt önmagával szemben megvédeni. És tesszem ezt a saját könyvével, amelyből — utólagos jóváhagyása reményében — idézek egy részletet:

„Eljött hát ide a környék népe a laskói búcsúra. Földre terített vászonkendőkön piros, erdei bogyók vérevel festett, tükörtelen, otromba kalácsziveket árultak, s iromba olvasókat, a zárdafalak árnyékában öregaszonyok létániáztak, reszkető, sírós hangon, gyerekek könyörögtek egy árva batkaért, töröksíp visított idegenül, fülettépően, a víz szélén lányok, legények áztatták sivalkodva, évődve poros lábukat. A barátok nem nagy vásárt csináltak ma a bünbocsájtó levelekkel, de a gvardián vidáman töntrögött egyik csoporttól a másikig, s bele-bele csípett a sötét szemű, kényszeredett mosolyú lányok, menyecskék barna karjába, elefántcsontszínű képébe; érhálós szeme csillogott, minden kerek, rózsaszínű zsirpárna külön-külön ragyogott az arcán. A fráterek egy fűzfa alatt üldögéltek, faháncsosul durván összeeskábált asztalnál, fakupákban bor sötétlett, s a sült malac zsírja le-lecseppent fénylő állukról kopottas, foltos csuhájukra. A „teríts póznákra” hányt, száradó rekesztő-marázsák füstszínű fátyla úgy sötélteti mögöttük a Duna-parton, mint a közelgő végzet óriási, fekete szárnyai.”

Aki így ír és beszél magyarul, aki ilyen magyar nyelvre tanítja diákjait, annak nincs oka mások véleményétől tartani. Már csak azért sem, mert sokan azok közül, akiknek bíráló szavától félti diákjait, maguk is elmehetnének Önhöz — magyarul tanulni.

Lassan be is fejezhetném. Levelem elején azt ígértem ugyan, hogy ez a válasz melengető, gyógyító ír lesz vélt sebekre, s most látom csak, hogy ezt az írt is a magam durva, barbár módján kenegettem, s meglehet, hogy több fájdalmat okoz majd a vigasz, mint a bántás.

Csak az vigasztal némiképp, hogy ez a hang nem csupán csiszolatlan modorom bűne, de a tárgy természetéből is ered, amely minden tapintat

ellenére is kimondat az emberrel egy s más olyat, ami keménynek látszhat ugyan, de talán nem igazságtalannak is.

Ezért, kérem, bocsásson meg, ha újabb írásommal még az előzőnél is jobban megbolygattam azt az idillikus képet, amelyet lelke mélyében a baranyai magyar falvakról őrzött, ha recsegő, csikorgó szavammal megbontottam a hanyatló délutánok ünnepi csendjét, amelynek „kifeszített húrjaiba méhdöngésos fáradt neszek ütődnek, halkán, tévetegen”. Nem magamért tettem.

Valóban, még egyszer idézve levelét: „Akadhatott volna más is a tolamra”, de a levele nyomán nem volt más választásom, ki kellett mondani, amit kimondtam, mert nekem is van lelkiismeretem.

Sajnos, ez a válasz messze van attól, hogy teljes és átfogó legyen, egyszerűen azért, mert én is messze vagyok attól, hogy teljességükben ismerjem a baranyai élet összes problémáit és vonatkozásait.

Írásaimban most is és a múltkor is csak periferikus meglátásokat pendítettem meg, rendszerezés nélkül, az egész és annak belső összefüggései bemutatása nélkül, mert hiányos ismereteim másra nem jogosítanak fel. Épp ezért igyekeztem magam a szűkebb témához tartani, amelyet valahogy így nevezhetnénk: „A baranyai magyar falvak lakosainak mentalitása és szellemi élete.”

Mindezek alapján meglehet, hogy sokat mondtam vagy keveset, lehet, hogy tévesek a megfigyeléseim és következtetéseim, és ezért írásom egyes részei elhibáztak — ezt mind megengedem. De egy alapvető dologban, érzem és tudom, hogy nem tévedtem:

Abban, hogy végső ideje kikezdeni és szétrombolni azt a hamis, nemzeti romantikus idillt, amely még mindig él a baranyai értelmiségek egy részének tudatában, ha falvaikról és azok életéről gondokoznak.

Levethetnénk talán már azt a színvakságot, amely a lelkekre rakódott szelelmi szemetet is patinának, a maradi hallgatást pedig lelki finomságnak nézi. Helyette jó lenne szembenézni a valósággal, mert az idő vasfoga őrli a valóságot is, a hamis ábrándokat még inkább.

Még egy utolsó példa: az „egyetlenkék” szokása gazdasági eredetű, és a gazdasági körülmények változásával el is fog tűnni. De mivel magyarázható az „egyetlenkék elutazása”? Mivel magyarázható az, hogy a baranyai származású fiatal értelmiségek nagy része nem akar oda visszamenni? Az ottani szellemi légkörrel! Ezt nem én állítom. Ők mondják.

Természetesen mindezt, asszonyom, ne vonatkoztassa magára. Illetve mindebből csak annyit, amennyit mint baranyai értelmiségi igazságosnak tart. Általánosságban beszéltem és szavaimat a konkrét alkalmon kívül csak azért intéztem Önhöz, mert nem fásult el, és ennél fogva hiszem, hogy meg is fog érteni.

És remélem, mindezek után azt is belátja majd, hogy abban a riportban senkit bántani, senkit megalázni nem akartam, legkevésbé Önt. A „nagyházakat” sem félvállról emlegettem, csak épp hogy velük még jobban aláfessek a szomorkás, vagy ahogy Ön olyan szépen mondja, „az enyészet hangulatát”. A „bíró” szót sem a mesélő politikai tájékozatlanságának jeleként használtam, inkább azért, mert megragadott, mintha gyermekkoromból csengett, visszhangzott volna elő (mint ahogy az „apika”, „anyika” is szíven ütött, amikor hosszú évek után ismét hallottam Baranyában), és írásomban is úgy ismételtam, mint elfelejtett és újra megtalált ízt.

Ennyit.

És a jövőben ne higgyen a kurtán odavetettnek tetsző mondatok látzólagos hányavetiségében. Nem mindig, de néha, szív, gondolat és vívódás rejtőzik pökhendi hangjuk mögött. Való tartalmukat csak annak tárják fel, aki szeretettel tei türelemmel és bizalommal közeledik hozzájuk.

Körök a homokban

Major Nándor

A különös és különleges

1962. november 8-án. Nemrég egy rokonszenves költő — rokonszenves folyóiratban — a hozzáálló eredetiséggel szólt a sok „egyforma beszéd, egyforma szólam, egyforma válasz” átkáról, s nagy invencióval bizonygatta, hogy a szintelen tárgyilagosság és az elvont általánosság nem nyújt élményt az olvasónak, s minthogy „a marxista filozófia azt tanítja, hogy a művészet a különösben keresi meg a kifejezés módját, ellentétben a tudománnyal, mely az általános összefüggéseket vizsgálja”, tudniillik a különösben „ott villózik az egyes és bennefoglaltatik az általános is”, költőnk tehát kifejezte véleményét, hogy „különös, furcsa, rendkívüli, sőt szabálytalanságával remek és forradalmi” dolgokról kell írni, azonkívül viselkedésünkben is meg életünkben általában többet kellene a „szabálytalanságra” adnunk.

Bátran eltekinthetünk attól, hogy költőnk, amikor a fentieket írta, az újságírásra gondolt, hiszen úgy látjuk, hogy az irodalomra nézve magától értetődőnek tartja ezeket a követelményeket. Ötletének kedveségéből és írásának meggyőző erejéből semmit sem von le az a tény, hogy felhozott példáiban, úgy látjuk, némi zavart kelt a különös és a különleges kellő megkülönböztetésének hiánya; az ekörüli félreértések, nemegyszer tapasztaltuk már, igen gyakoriak s széles körökben elterjedtek.

A probléma itt az, hogy az általános, különös (tipikus) és egyedi hármas relációján a közbülső, mondjuk így, közvetítő kategóriában, a különösben valóban „ott villózik az egyes és bennefoglaltatik az általános is”, de az egyediben is „ott villózik” a másik kettő, sőt az álta-

lánosban is, viszont — számunkra most ez a fontos — a filozófia és az esztétika *különöse* mégis megkülönböztethető attól, amit ugyanilyen értelemben egyedinek tartunk — a hétköznapi beszédben viszont egyszerűen különösnek mondunk sok mindent, ami voltaképpen félreismerhetetlenül egyedi.

Persze már Lukács is fegyelmeztet, hogy a különös szó *nyelvi* ingadozása nem véletlen, s hogy ez „nincsen egészen összefüggés nélkül a különőség logikai értelmével”, jelezvén ezzel, hogy e közvetítő kategóriának mozgásterülete igen nagy: jelöli a feltűnőt, kiemelkedőt, szembezőköt, a specifikust is, „gyakran a meghatározott szinonimájaként használják”, a köznyelvben jelenti a furcsát, a szokatlant, a rendestől, a megszokottól, a szabályostól elütőt, sőt a különlegest is; ugyanis az általánostól „elütnek” mind a filozófiai értelemben vett különös (tipikus) jegyek, mind az egyediek, illetén közönséges szóhasználatban furcsának, szokatlannak, különösnek találhatjuk mind az egyiket, mind a másikat. Mindazonáltal a *különleges* határozottan és félreérthetetlenül az egyedi kategóriára utal, minthogy azt jelenti: „a maga egyedi mivoltában, tulajdonságában minden mástól különböző; csak valamely egyedre jellemző; kivételes, sajátos jellegű”, s ezzel meglehetősen elhatárolja magát a különöstől.

A különös dolog nem olyan magától értődően *különös* (tipikus), ahogy hiszük. Nem érdektelen talán idéznünk Marxot, hogy lássuk, hol foglal helyet egy-egy esetben a különös (tipikus) az ő nagy mozgásterületén. „Ha csak magát a munkát tartjuk szem előtt, akkor a társadalmi termelésnek a nagy osztályokra — mint mezőgazdaság, ipar stb. — bomlását *általános munkamegosztásnak*, e nagy osztályoknak fajokra és alfajokra való különülését *különös munkamegosztásnak* s az egy műhelyen belüli munkamegosztást *egyes munkamegosztásnak* nevezhetjük.” Közismert hasonlóképpen, hogy amikor az állatvilágról szólunk, akkor az állafajok kerülnek a különös kategóriájába, nem pedig maguk az állati egyedek. Vagy emlékezzünk arra, hogy Lenin a kapitalizmus általános jegyei mellett annak különös jegyeként az imperializmust fogta fel, az imperializmusnak pedig a háború különös (tipikus) jegye. Persze itt a dialektikus szemléletmód a legfontosabb, s a különöst is aszerint kell máshol és máshol keresnünk, amint mást és mást veszünk szemügyre; a különös csakis az általános és az egyedi szemmeltartásával nyeri el igazi értelmét; költőnk példái a maguk kiragadott kényszerűségükben, önmaguknál fogva, még nem minősíthetők fenntartás nélkül különösnek (tipikusnak). Castro szakállviselése, Hruscsovnak az az esete, amikor cipővel verte az asztalt, B. Russel béketüntetései, amikor is az agg filozófus órák hosszát a járdá szélén üldögél jelmondatos táblával a kezében — költőnk példái közül néhány —, mindez az említettek egyéniségének és viselkedésének egészéhez, pontosabban általános jegyeihez viszonyítva, vagy pedig — a társadalom relációján a *különös* — *osztály*-hovatartozásukhoz viszonyítva, megítélésünk szerint mind a különös-ségnek azok az esetei, amelyek igen távol állnak az általánostól s igen közel az egyedéhez, vagy pedig — a két utóbbi — éppenséggel egyediek, s ebből legalábbis azt a következtetést vonhatjuk le, hogy költőnk *elsősorban* a különös-ségnek azok az esetei érdeklík, amelyek az ő

nagy mozgásterületén át-átcsapnak az egyedibe, s *legalábbis* nem vonzák azok az esetei, amelyek az általános közelébe húznak. Ez a körülmény mindenesetre elég világosan beszél arról, hogy költőnk voltaképpen az egyediséget, az alakok egyedi vonásait követeli és dicséri, azzal az igénnyel, hogy azok valamiképpen, Lukács szavaival élve, „az ő saját különösségükbe” (tipikusságukba) emelkedjenek, amit ugyan Lukács egész más esetre mondott, tudniillik a műalkotás egyéniséget vizsgálva magára az íróra értette, akinek szerinte a maga „egyéniségének a praktikuláris egyediségből” a fenti szintre kell emelkednie. Ezt az utat nyilván megtehetik egy műalkotás hősei is, csakhogy abban az esetben egész más képet nyerünk róluk, mint ahogy költőnk pillanatfelvételében rögzítette őket. Példái önmagukban még nem különösek (tipikusak), hanem csak az írás által válhatnak azzá, sok más dolog révén. Ha különösnek (tipikusnak) mondhatók — Lukács szerint — Natasa Rosztova „vidám léptei” vagy Anna Karenina báli ruhája, akkor nyilván Russel járdaszéli üldögélése is különössé (tipikussá) válhat, ha például úgy ül, úgy tartja tábláját, ha excentrikusan egyedi fellépésében is elárulja „a fajt és a fokot, saját típusa különös jellegét”. Csak ilyesmi révén válhat különössé az önmagában véve különleges viselkedés, ha tehát költőnk ezt kívánja — ezt a különöset —, úgy tűnik fel, egy lépést meg kell tennie, de lám, ez alapján véve mégis egyfajta „általános” felé vezet bennünket, attól viszont ő — okkal — óva int bennünket. A dolog mibenlétére Lukács egy magyarul tudomásunk szerint még meg nem jelent könyvében, a *Die Gegenwartsbedeutung des Kritischen Realismus*-ban (a szerb kiadás áll rendelkezésünkre) derít fényt sokkal inkább, mint bármelyik eddigi művében: „Az irodalom és a művészet esetében viszont karakterisztikus a különös (tipikus) sokfélesége: a fejlődés egy szakaszának mellékes tendenciái, epizódikus áramlatai a művészetben megformálhatók különösként (tipikusként), sőt úgy kell megformálni őket, ha a megformálás esztétikai maradandóságát igényeljük. Amíg tehát a tudományban (és a politikában) világosan megkülönböztethető a tipikus a nem tipikustól, az irodalomban nem létezik egy igazi, valódi hős, aki a maga módján nem lenne tipikus: azok a tendenciók is, amelyek a tudomány szempontjából csupán nem tipikus esetlegességek és egyediségek, irodalmilag feldolgozva tipikus jelleget öltenek, a kompozíció esztétikai hierarchiájának pedig gondoskodnia kell róla, hogy ezen az új, sajátos úton egy más, *ugyanannak* az objektív valóságnak éppoly igaz tükröződése jöjjön létre, mint a tudomány útján. A tudomány és a politika különös (tipikus) fogalmának dogmatikus-mechanikus átvitele a művészetre fatális leszűkítéshez és elferdítéshez vezethet.”

S ez az idézet nemcsak azt mutatja, hogy a különös kategóriája valóban nagyon ingadozó, hanem azt is, hogy: a tudománnyal szemben az irodalom központi kategóriája nem az általános, hanem a különös, azonkívül pedig — s számunkra ez a fontos — ez a különös sem azonos egyszerűen a tudomány különös kategóriájával. A dolog kissé bonyolult, mindennek a magyarázata tudniillik abban rejlik, amit Lukács a *valódi hősről* szólván fejteget, tudniillik, hogy a legexcentrikusabb egyediségből is ki *kell* sugározni a tipikusságnak, egy hős „azzal válik tipikussá,

hogy személyiségének legbensőbb lényegét olyan vonások mozgatják és jellemzik, amelyek objektíven a társadalmi fejlődés egy jelentős tendenciójához tartoznak”, a hős azonban „sohasem megtestesítője vagy csupán illusztrációja” e tendenciának, rámutatva egyben, hogy a sematikus hősök viszont „ugyanakkor e különös alatt és felett mozognak.”

A magunk részéről hozzátesszük, hogy voltaképpen az egyedi felett mozognak, s ezzel egyidejűleg — a művészi alatt. S így elérkeztünk ahhoz a kérdéshez, mely nyomasztó, bizonytalan ködként már évtizedek óta ott lebeg a szépirodalom szociológiai vizsgálatának borús egén: a korunkban olyannyira felfújt és kielezett ellentétet, az egyén (egyedi) és a társadalom (általános) ellentétét véljük-e elsimitani ezzel a szokatlanul nagy mozgásterületű, a mai napig sem eléggé fel nem kutatott „közvetítő” (!) kategóriával, melyet éppenséggel az *esztétika* „központi kategóriájának” vélünk? A közkeletű hiedelem, lám: a különösség azért központi kategóriája az esztétikának, mert „ott villószik benne az egyes és bennefoglaltatik az általános is”, mintha a másik kettőben éppúgy nem „villódnának” amazok. S vajon mire jutunk vele? Sikerül-e végre túljutnunk ennek a képtelen ellentmondásnak a misztifikálásán? A valóságban az ellentét feloldásának a titka, hogy az *egyén maga a társadalmi lény*, az egyén életnyilvánulása, „még ha nem jelenik is meg egy közösségi, másokkal egyszerre véghezvitt életnyilvánulás közvetlen formájában” (Marx) „saját nemének hol különös, hol általános módja magának az *egyén létének* módja, vagyis az ő egyediségével egyénien vesz részt mind a különösben, mind az általánosban, ebben is, abban is, ez pedig a mi konkrét esetünkben azt jelenti, hogy nincs különösebb okunk a különösben kutatni az egyedit és az általánost, hanem az egyediben a különöst és az általánost, a művészet olyannyira sajátos területén, ahol hősök — egyedek — révén hozunk létre egyfajta világot, s ez olyannyira a szerző sajátos kreációja, a *társadalmi én* alkotása, miként Caudwell mondáná. S e fentebb említett ellentmondásnak feloldását ekként meg is találjuk minden igazi műalkotás sajátos, autonóm világában, e világ relációinak közvetlenségében, s bátran alá is vethetjük egyebek mellett szociológiai vizsgálatnak is, ebben az esetben pedig semmi szükségünk annak terminológiáját annyi megszorítással torzítva használnunk.

Ez persze messzemenő következményekkel járna. De a különösnek mint esztétikai kategóriának újabb és újabb megszorításokkal való — úgy rémlik — szakadatlan menetelés az egyedi felé, önmagánál fogva is felhívja a figyelmet a dolog aktuális voltára. S minél specifikusabbá — s paradox módon: megfoghatatlanabbá — válik a különösség az egyedibe való át-átcsapással s egybemosódással a művészetben, annál inkább megkérdőjelezni magának az alapvető tételnek —, a valóság *tükrözésének* az irodalomra vonatkozó, *napjainkban* közkeletűen felfogott tételét. A valóság *tükrözésének* elmélete, mely ugyancsak megszorítással kezdődik az irodalomra vonatkoztatva, azzal tudniillik, hogy az irodalom specifikussága folytán ez a *tükrözés* lényegesen más, mint a tudományban, voltaképpen mégis a tudományosan értelmezett általánoshoz húz. hiszen a reá alapozott esztétika egy szépirodalmi művet, egy regényt például, sohasem a maga közvetlenségében veti össze a valósággal (erre az összevetésre nincsenek irodalmi eszközei, de magának az irodalom-

nak kizárólagos autonomitásából származó „tudományos” eszközei se, úgyhogy zömével kölcsönként eszközöket, a valóság tudományos tükrözésének — szociológia, filozófia stb. — eszközeit használja az irodalom valóság-tükrözésének „ellenőrzésére” adaptálva), hanem a tudománynak (elsősorban a társadalomtudománynak) a valóságról alkotott képével veti össze, tehát az egyik tükrözést a másik, éppoly kétséges tükrözés eredményei szerint ítéli meg, s ily módon az irodalmat a gyakorlatban a tudomány köldökzsinórján aszaltatja, noha elméletben kimondja egymás melletti létezésüket és autonomitásukat. Jellemző, hogy elméletben is mindig így kerül megfogalmazásra: az irodalomban, a művészetben, sajátos úton, de „ugyanannak az objektív valóságnak éppoly igaz tükröződése jöjjön létre, mint a tudomány útján”, ám soha senkinek sem jutna eszébe, hogy a tudományok elé kitűzze: a valóságnak éppoly igaz tükrözését nyújtják, sajátos eszközeikkel, amilyent a művészet nyújt, s eredményei — a tudományé — azzal vetendőek össze. S ez a körülmény arról árulkodik, hogy tudat alatti meggyőződésünk szerint a tudomány a maga „egzaktságával” mégis megbízhatóbb és pontosabb tükrözése az objektív valóságnak, hiszen az irodalom, művészet „az objektív valóság szubjektív tükrözése”. S innen a kétely: vajon univerzális esztétika-e ez, vagy csupán az irodalom, a művészet szociológiai aspektusa? Ha csupán az utóbbi — s ez nem kis dolog, és feltétlenül nagy szükség van rá —, akkor a szociológia fegyvertárával minden fenntartás és megszorítás nélkül megközelíthetnénk és a szociológia eredményeivel összevethetnénk egy művet — s tudnánk, hogy ez csak a mű egy bizonyos aspektusa. Ha ellenben univerzális esztétikát látunk benne, felfigyelhetünk rá, hogy a tudomány terminológiáját evégett lépten-nyomon kénytelenek vagyunk újabb és újabb megszorításokkal eltorzítani, s mint-hogy a tudomány tükrével való összevetés eleve a tudomány *általánosá*-hoz vonz bennünket ítéletünkben, a központi esztétikai kategóriájává tett *különös* kénytelen torz mankókon feltartóztatathatatlantul az *egyedi* felé bicegni, hogy valamelyest átfogóan magyarázhassuk a műveket, így is oly sok megoldatlan problémát hagyva, s ez a különös már egyre körülményesebben keresgéli a maga helyét, hiszen annyi kibúvót hagyunk, hogy valamit elismerhessünk különösnek (emlékezzünk: „amíg tehát a tudományban [és a politikában] világosan megkülönböztethető a tipikus a nem tipikustól, az irodalomban nem létezik egy igazi, valódi hős, aki a maga módján ne lenne tipikus”), hogy mindaz, amit annak ismerünk el, voltaképpen már egészen más, másként is kellene neveznünk, csak mi éppen — adaptált terminusokat használva — annak nevezzük őket. Ugyanakkor a Todor Pavlov-i tükrözési elméletet, minden tiszteletreméltó eredménye ellenére, egyre több helyen kikezdi a mechanizmus rozsdája, az érvek egyre elgondolkoztatóbbak, s egyre többfelől halljuk őket. Pavlov fejtegetései arról, hogy a művészetben „az objektív valóság szubjektív tükrözése”-ről van szó, úton-útfélen magukon viselik az objektum —szubjektum idealista ellentétének felfogását; a tudós gyakran megfledkezik arról, hogy az az objektum nem valami totálisan elzárt, különálló dolog attól a szubjektumtól, amely legalábbis *társadalmi ént* jelent, sajátosan elkülönülő objektummá az „elidegenedés” útján válik, másrészt megragadva a gnoszeológiában, kicsúsznak kezéből a

dolog antropológiai vonatkozásai, a naiv realizmustól s a mechanizmustól nem mentes fejtegetés nem egy kényes helyen eltorzult s hasznavehetetlenné válik. Az „objektív valóság tudományos tükröződése” ekként áll a „művészet tükröződési elmélete” tudományos esetében, amelyhez a műalkotásokat, „az objektív valóság művészi tükröződéseit” mérjük, persze azzal, hogy konkrét alkalmazása esetén egyéb társadalomtudományok is közbelépnek. A művészet azonban, melynek lám, eszerint nincsenek saját autonóm értékmérői, produkálhat oly egyedülálló műveket, amelyek közül egyikre Engels azt mondta, hogy „még a gazdasági részleteket illetően is” — tehát tudománvról van szó — többet tanult belőle, mint a kor összes „történészeitől, közgazdászaitól és statisztikusaitól együttvéve.” **S ez vigasznak nem is kevés. De csak vigasznak.**

Szándék és indulat

1962. nov. 12-én. — Az alkotás talányos folyamatáról, az alkotóról és a közte s az alkotás közötti kifürkészhetetlennek látszó, szerteágazó összefüggésről emberemlékezet óta oly irdatlan betűrengeteget írtak, hogy már-már azt hinnők, tudunk is róla némi bizonyosat, akkor azonban mindig rábukkanunk egy-egy elfeledett, de frissiben újra s újra felmelegített, toldott-foldott, s részgazságában és semmitmondásában agyonvariál s agyonmagyarázott gondolatra, mely mindig elképeszt bennünket, hiszen azt a látszatot kelti, mintha egy vakmerő, kurta aforizma Kolumbus tojásával megnyugtató módon elintézhetnénk azt, amit bonyolult vizsgálódással avatottak egész sora épp hogy kezdett kibontani a homályból. Az egyszerűség, az aforizmáké is, tetszetősebb, népszerűbb, egyben szellemesebbnek s világosabbnak is tetszik, mint a bonyolultság; az emberek egyszerűsége törekednek. balseán hívén, hogy egyszerűsmind feltétlenül világosak is lesznek, holott az egyszerűség nem egyszerű súlyos sötétséget leplez. A metafizikus gondolkodású ember szemrebbenés nélkül azt mondja: „nem akarni, hanem lenni kell”, s mi, akik már árnyaltabban is hallottunk e témáról szólni, de ismerjük azt a variánsát is, hogy: „a költő nem lesz, hanem születik”, e predesztinációs felfogásnál nem sok időt vesztegetnénk, sőt a bonyolultság és „mélyebb” gondolatosság látszatát keltő, voltaképpen mégis semmitmondó magyarázó szöveg nél sem, mely ezúttal — de találhatnánk más példát is — így hangzik: „a művészetben semmiképpen sem szabad akarni, hogy valamivel nek legyenek, olyannak kell lenni; ha ilyenek vagyunk, hiábavaló akarni; a művészetben általában semmit sem kell akarni”, tehát nem sokat időznénk nála, ha az ellentmondást nem tűrő, vakmerő aforizmából — abból az elsőből — nem éreznénk ki egy robbanó, elkeseredett kitörést, dacoló felkiáltást, amit az interpretáció már rezignált révedezéssé szelídített.

Pedig ez az aforizma nem gondolatosságával, hanem a benne feszülő indulattal érdemel figyelmet. Ha felfigyelünk erre az indulatra, az aforizma gondolati sutasága kevésbé ingerel bennünket a gvermeteg szentenciákkal és féligazságokkal, hiszen köztudomású, individuális képesség kell ahhoz, hogy valaki művész lehessen. Az aforizmák vitéz-

kedő magyarázó szövegei azonban, a tetszetősség hintáján ringatózva, gyermekes módon, óvatosság hiányában, szinte szabály szerint beleszúznak azokba a csapdáikba, amelyeket az aforizma, kényszerű általánosításával, vetett. Kellő disztíngválás nélkül összefolynak a szempontok, s a konfúzusan bölcselkedő szövegek szerint hol az íhletett nyelvi kifejezésre általában „lenni” — születni — kell, s hiába való az akarás, majd az irodalom műveléséhez általában, majd a szép-irodalomhoz, majd e koncentrikus körök legbensőbbjéhez, a költészet-hez, pedig némi erudícióval könnyen belátja az ember, mily nagy különbség van kívánalmakban és követelményekben ezen vagy azon a téren — gondoljunk csak arra, mily éles vonalat húzott Caudwell a költészet és a széppróza közé —, s szóljunk csak arról is, hogy még ha a legexkluzívebb területre, a költészetre szorítkoznánk is magyarázatainkkal, számolnunk kellene azzal a korszerű felfogással, hogy a *költői* fogalma — Croce értelmezése kivételével — nem jelent egyben érték-mérést a minőségi színvonal tekintetében; a rossz költemény is elvileg költemény, a fogalom meghatározásakor felmerülő nehézségek ellenére, illetén pedig aki „lett”, vajon lett-e eleve? További disztíngválást igényelnek az alkotott művek irodalomelméletének szférájába tartozó fejtegetések és az alkotás irodalomelméletéhez tartozók, s minthogy ez utóbbi korunkban háttérbe szorult, felettébb fontos megtudnunk, miként is szólunk a művészről fennkölt és (vak)buzgó intelmeinkben, s végül még azt is tudnunk kellene, vajon a „lenni s nem akarni” dilemájának eldöntésével nem szándékozunk-e voltaképpen arra válaszolni — helytelen kérdésfeltevéssel —, ami e látványos színpal mögött rejtőzködik: min múlik egy mű efemer sorsa vagy maradandósága a művészin messze túlmutatva, miként születik a maradandó mű, s miként viszonyul szerzőjéhez, eltűnődve közben taláalomra Saint-Simon herceg emlékezése-in vagy Samuel Pepys naplóján, melyek nem a szépirodalom, hanem pusztán az irodalom vagy egyszerűen az írásbeliség kategóriájába tartoznak, emlékezve arra a híres mondásra, mely szerint Casanova „beszélhámoskodta magát a halhatatlanságba”, közben elmerengve azon, hogy ugyanakkor nem egy „lett” költő kétségtelenül költői műve az idők során megérdemelten feledésbe merült vagy pusztán irodalomtörténeti adattá szürkült visszavonhatatlanul.

Úgy érezzük, hogy itt szólhatunk róla: nemcsak egyszerűen „lenni (születni) kell” vagy „olyannak kell lenni”, hanem az kell: lenni, de *valamivé*, s ez a szócska a „lenni kell” metafizikus állóképét egyszerűen folyamattá változtatja, a ködös lezárttságot, a misztikus fennköltséget egyszerűen az összefüggések szövevényével váltja fel. Az antropológiai vonatkozásoknak nagy fontosságot kell tulajdonítanunk, annál inkább, mert évtizedeken át szokatlanul háttérbe szorultak, s figyelmet kell szentelnünk Sartre eredményeinek is, aki nem egy kísérletet tett, hogy „megértsük a folyamatot, mely létrehozta az egyéniséget és az egyéniség termékét egy osztályon s egy adott társadalmon belül, adott történelmi pillanatban”. De bizonyos értelemben ezen is túl kell lépnünk: nem pusztán az egyéniség létrejötte, hanem felemelkedése érdekel bennünket. A befejezett életmű láttán gyermekesen kijelenthetjük, hogy Proust „lett” művész, pedig arról kellene szólnunk, miként történhetett,

hogy az aranyifjú dilettáns a különösebb figyelmet nem érdemlő Gyöngyörök és napok szerzője, aki jelentéktelen cikkekcskéket közölt, felszínes karcolatokat az irodalmi szalonok életéről, hízelgő bírálatokat és portékát gyártott, s akit Gide is előbb csupán „sznobnak, világfinak, műkedvelőnek” hitt, miként történhetett, hogy élete delén váratlanul messze fölibe emelkedett a szürke közepszerűségnek s megalkothatta epochális művét, *Az eltűnt idő nyomában*. S mi történt vajon, hogy Joyce, aki első műveivel joggal kellett kétséget G. W. Russelben: „Félek, hogy nincs önben annyi káosz, amennyiből egy egész világnyira futná”. a *Kamarazene* után, melyben a kortársak utánérzéseket láttak, s G. W. Russel eldöntetlenül hagyta, vajon csupán „a hagyomány vízgyűjtője”-e, majd a *Dublini emberek*, eme csupán érdekes, de korántsem a mediocritas fölé emelkedő mű után megalkothatta az egyedülálló remekműveket, az *Ifjúkori önarcképet*, s az *Ulysest*, s közben oly elhibáztatt, mint a *Számkivetettek*. S mi történt du Gard-ral, aki az *Egy szent élete*, a *Béérkezni!* és a *Marise* kétségbeejtő kudarca után egyszeriben megírhatta a *Jean Baroist*, a „párbeszédes regényt”, melyről azt hitte, hogy „kitaláltam egy addig ismeretlen modort, amely egész művemre ráüti egyéniségem bélyegét” és „határtalan lehetőségeket tár fel”, s noha már következő műve, az igazán korszakalkotó *A Thibault-család* előtt belátta vélt modora csődjét, s megtalálta az újat is, de már a *Jean Barois* meghozta neki Gide szállóigévé vált felkiáltását: „Lehet, hogy nem művész, aki írta, de legény a talpán”, s a meghitt barátságot és hódolatot oly hírességektől, mint Gide, Larbaud, Alain-Fournier, Thibaudet. Az irodalomtörténészek, minthogy az, ami meglett, kétségtelenül nem a semmiből lett, főként azon fáradoznak, hogy a korábbi, gyatra művekből kimutassák a nagy mű csenevész csíráit, s úgy vélik, ezzel már egyben magyarázatot is adtak a talányra, holott csupán a korábbi művekben fellelhető „lehetőségek” közül az egyikhez tartozókat sorakoztatták fel s csak aztán kellene megmagyarázniok, miként hogy épp ezek a „lehetőségek”, ezek a csenevész csírák szöktek virágba, s mások, szintén fellelhetők, a művészre kedvezőtlenebbek, elsatnyultak. Természetesen, esetenként, külön az egyik vagy a másik művész mikéntjéről mégis kapunk valamelyes átfogó magyarázatot, a számításba jövő legkülönbébb hatóerők körütekintőbb számbavételével, beleértve azt az esetlegességet is, hogy a művész agyában egyszer csak megvilágosodott valami egy nagyszerű koncepcióról s az addig szétfolyó részletekről, miként a nagy feltalálókéban vagy miként Descartes-tal történt egy éjjel, vagy Balzackal, akinek Gyergyai tanúsága szerint egy látomásban egyszerre villant fel regényeinek egysége, az *Emberi színjátéké*, azzal a Balzackal, akinek banalitásai láttán azt mondták egyszer, talán ő az egyetlen, akinek jogában áll rosszul írni. De ha az egyik vagy másik művész esetében kapunk is valamelyes magyarázatot arról, miként lett *valamivé*, az esetek rendszerezésével és elméleti kifejtésével adós az alkotás irodalomelmélete, melyet Max Wehrli nyomán különböztetünk meg az alkotott művek irodalomelméletétől. Kísérletek híján így még mindig annál a szokványos, részleteiben felettébb homályos és vizsgálódásra ingerlő általánosításnál tartunk, melyet sokak mellett Thomas Mann is vallott, a konkrét esetben Csajkovszkij egy alkotása kapcsán:

„Mindig van abban valami szépség és valami megragadó, mikor azt látjuk, hogy egy határozott tehetség, a körülmények ilyen vagy amolyan alakulása következtében eljut lehetőségei csúcspontjára.”

A „határozott tehetség” fogalma mögött rejlő dolgok éppoly homályosak, mint a „körülmények *ilyen vagy amolyan* alakulása” mögött rejlők. A tehetség fogalma oly zavaros és általánosításokban oly megbízhatatlan, hogy témánk szempontjából úgyszólván mit sem hozhatunk ki ismereteinkből. Plehanov nagyon helyesen mondta, hogy „a körülmények közegében leledzenek, de ha már a körülmények *alakulásáról* zseniális alkotóban individuális jellegű”, s a tehetséget alapjában véve ilyenek kell tekintenünk. Ezek a művészen „adott” dolgok a körülmények közegében leledzenek, de ha már a körülmények *alakulásáról* beszélünk, ők sem viselkednek semlegesen, a körülmények befolyásából ugyan nem *magyarázhatjuk* meg azt, ami az alkotóban individuális jellegű, de meg kell kísérelnünk, hogy segítségükkel legalább *utaljunk* erre a legindividuálisabbra vonatkozóan egy-két nem is érdektelen dologra. Amikor például Gyergyai Albert bizonyos kétélyeit fejezi ki azt illetően, hogy Proust nagy „átváltását” megnyugtató módon lehetne magyarázni a korábbi, szokatlan figyelmet nem érdemlő műveiben fellelhető „oroszlánkörmökkel”, hiszen azokból a művekből legfőképpen az tűnik ki, hogy ez az immár negyvenéves ember kétségbeesetten vívódik „tehetetlensége tudatában, s kétségbeesetten keresi azt az erőt, azt a módszert, azt az életcél, vagy csak ismeretet, amely kijuttatná ebből az örökös pályakezdeésből”, a lendületek és a megtorpanások egyre szegényesebb körforgásából”, hiszen ez a világgal és mindenekelőtt önmagával elégedetlen ember például az *Anti Sainte-Beuve*-ben kerekken ki is mondja: „Életem nagy szomorúsága — tehetetlenségem tudata”; amikor tehát Gyergyai rámutat arra, mit jelenthetett Proust számára a felismerés — megvilágosodott előtte —, hogy az elveszett és a megtalált idő, maga az idő bizonyos felfogása az, ami egybefűzi és távlatot, sajátos értelmet ad addig széthulló, töredékes és homályos témáinak és szándékainak, hogy „ily módon a sok rögtönzés egységes és haalmas művé és az eddigi műkedvelő igazi alkotásává magasodjon” (s minderről maga Proust ad számot a *Megtalált idő* befejező részében), akkor voltaképpen arra hívja fel a figyelmünket, hogy egy felismerés, melyhez eljuthatunk a „körülmények” közrejátszásával, de akár a vakvéletlen útján is, tudatunkban olyan változásokat idézhet elő, melynek fényében a már individuális tehetség, amelyet a művészetben „adottnak” tartunk, valamelyest fölibe emelkedik addigi önmagának, amennyiben ez a „szétszóródott” tehetség az új felismerés fényében „rendezettebb” irányul valami felé — s ez az elkövetkező művek *részletjegyeit* illetően is kifejezésre jut majd, minthogy az új aspektus nemcsak az *elrendezés* útján követeli meg a magáét. Nemcsak egy minőségen belüli változásról szólnak, hanem — a jelek szerint — épp minőségi változásról: a diletáns páratlan művésszé lett, az ephemer művek alkotója maradandó művek alkotójává. Nem feledkezve meg arról, hogy épp egy prousti tehetségre volt szükség, épp egy Proustban meglévő „adottságok” kellett ahhoz, hogy a fentebb említett felismeréshez egy művész *esetleg* eljuthasson s tudjon véle mit

kezdeni, s főként hogy éppúgy váltsa valóra, miként ő tette, tehát észben tartva, hogy a dolog legindividuaisabb vonatkozásaira nincs *magyarázatunk*, azt mindenesetre megállapíthatjuk, hogy egy felismerés, tehát szellemi, gondolati szférába tartozó dolog „szabadította fel” az „adott” tehetséget, arra képesítve, hogy „az eddigi műkedvelő igazi alkotóvá magasodjon”, s ne maradjon meg esetleg élete végéig diletánsnak. Ha nem is magyarázat, mindenesetre *utalás* ez arra, hogy ama bizonyos legindividuaisabb miként bontakozhatik ki — bizonyos esetben — talán épp a körülmények közrejátszásával, hogy egyáltalán hatékonyra lehessen. S körültekintően fel kell hívnunk a figyelmet: nagy kérdés, hogy esetenként a sok összetevő közül melyiknek jut nagyobb, vagy éppenséggel perdöntő szerep. Ha most azt az ellenvetést halljuk, hogy a „gondolkodási képesség” — művészetről lévén szó, nem a „tudományos gondolkodás” értelmében —, mely különféle felismerésekhez vezet, ugyancsak a művész legindividuaisabb tehetségének összetevői közé tartozik, akkor mindenekelőtt az az észrevételünk, hogy fentebb mi magunk is ezt vallottuk, de: egyrészt a tehetségnek ezek szerint — annak a legindividuaisabbnak — több olyan összetevője van, amelyek kölcsönhatásukban az összességet fejleszthetőnek mutatják, csak éppen azt nem tudjuk, hol lehetnek *lehetőségei csúcspontjai*, noha kétségtelenül egyedenként megvannak, másrészt viszont a „gondolkodási képesség” még csak feltétel, de nem biztosíték a kívánatos kifejléshez, hiszen a dolog épp abban van, hogy *valami* ezt a képességet egyszerűen csak olyképpen aktivizálja, hogy páratlan eredményhez vezet.

Amikor egy felismerésnek, értelmi, szellemi szférába tartozó dolognak ily nagy szerepet kellett tulajdonítanunk, voltaképpen ugyanoda jutottunk dolgunkkal, ahova Goethe, nem a művész, hanem a mű szempontjából vizsgálódva, a maradandóság meghatározói után kutatva. „Tisztelem a ritmust és a rímet, amely a költészetet költészetté teszi, ámde a költőből, ha művét prózára fordítják, mégis csak a tulajdonképpen mélység és gyökeres hatás, az igazság megalkotása és előremozdítása marad meg”, mondotta nemegyszer, majd pedig, minden fenntartása ellenére. Thomas Mann is a szellemi szférában, a „lefordíthatóságban” állapította meg a *gyökeres* hatóerőt — döbönt rezignációval.

A művészi igazság persze köztudomásúlag nem azonos a tudományos igazsággal, mások a kritériumai. De ha Goethe a művészi igazságot egy költői műben a „lefordíthatóság” (akár prózára vagy más nyelvre) útján is megmaradni vélte, sőt épp azt találta maradandónak benne, ami e lefordítás után „marad”, akkor a mai felfogás szerint voltaképpen többé nem is beszélhetünk költői műről, hiszen C. Caudwell oly kézzelfoghatóan bebizonyította, hogy a költészet egyik legfőbb jellegzetessége a le nem fordíthatóság, amiből az következik, hogy minden egyes fordítás eleve új, más művet jelent. Ennélfogva Goethe a művészi igazságot mintha valamelyest a szó szerinti gondolatosságban látná, talán szinte a tudományos értelemben vett igazság indulatú úton való kifejezésében. Mindazonáltal tudjuk, hogy nem egy, kivált lírai mű bizonyult gondolati lapossága ellenére maradandónak, s az epikában megmosolyogni való gondolatiságot tartalmazó rémtörténetek is bizonyultak maradandónak, s nyilván bizonyulnak ezentúl is. Ilyetén lassan, de feltartóztathatatlana-

nul eljutunk Krležának ahhoz a már olyannyiszor idézett megállapításához, mely szerint azok a konstatációk, amelyekhez gondolati, tudományos úton jutunk, pár száz év múltán oly naivaknak hatnak, „Altamirának és Lescaux-nak a freskói azonban ugyanúgy méltóságteljesek, mint ahogy voltak azon a napon, amikor a tehén melankólikus tekintete legelőször tükröződött az ember művészi öntudatában”. Igen, persze látjuk: ha egy költői műnek nem az nyújt maradandóságot, ami Goethe szerint „a költészetet költészetté teszi”, hanem a gondolatiság — olyasmi tehát, amit tudományos úton nyilván pontosabban, egzaktabban is kifejezhetünk —, nem feledhetjük, hogy épp arról van szó: ennek a gondolatiságnak nem tudományos, hanem művészeti, tehát érzelmi, indolati úton kell kifejezésre jutnia, mégpedig: egyedülálló művészi módon.

Most tehát, hogy láttuk, csöbörből vödörbe jutottunk, azzal vigasztalódunk, hogy ezek a nagyon is vázlatos sorok egyszer még arra ösztökélhetnek bennünket, hogy tanulmányban járjunk végére a dolognak, a tőlünk indulatosabbakat azonban elkeseredett robbanásra készíteti: „Nem akarni, hanem lenni kell” s a robbanás füstje készségesen belengi, el is ködösíti ezt a pár szót, hát ne kutassuk gondolati értelmét... A keserű indulat itt van, s elégedjünk meg vele; jellege éppolyan, mint József Attilának, amikor kitört belőle: „Fütyülök a művészetre!”, hiszen a kifakadást nem vehetjük szó szerint: jelenti mindenekelőtt a szándék, az akarás igazolását, de jelenti a megdöbbenést is, majd a belenyugvást abba, hogy lehetnek a művésznak bármilyen igényei önmagával szemben, amelyeknek törekszik eleget tenni, nem bújhat ki a saját bőréből, nem tökélheti el, hogy az önmagáról előtte lebegő ideált kiszabja énjéből, noha képzelőerejéből nem is futná olyasmire, amiből még nincs már meglévő énjében legalább valamicske valami formában, belenyugvás ez tehát abba, hogy azt nyújthatja csupán, amire képességéből éppen telik, egyénisége ingájának kilengési határain belül, ama „ilyen vagy amolyan” körülmények közrejátszásával, művészet ez vagy sem; ugyanakkor jelenti ez a kifakadás a lázadást is mindannak érvényrejtuttatásáért, ami a művésznak máris közvetlen sajátja.

És mégis: minden egyes mű alkotásakor mást sem tesz a művész, mint törekszik valamire, *akar* valamit, megannyiszor megkísérli, hogy kibújjon a bőréből: minden mű kísérlet, szándék, akarás. Az akarásról és a bőréből való kibúvás szándékáról mi sem tanúskodik jobban, mint hogy soha még mű olyannak nem született, amilyennek elképzelték, és soha még a műalkotás-egyéniesség nem volt azonos a művész perszonális egyéniségével — vezérelje a szerzőt akár az autentikus önkifejezés szándéka, vagy ellenkezőleg, számoljon eleve azzal, hogy műve a különösség kategóriájának bűvkörében fogan.

Szakadatlan kitérési szándék, lázadás és ismételt belenyugvás abba, hogy kitérni lehetetlen — újra azt kell látnunk, hogy egy jelenséget a belső ellentétek — közmondásos egységükben — jellemeznek, ez a mozgatóerejük, ez a rúgójuk, ez az, kétségtelenül ez az a titkos inger, mely egyre újabb művek alkotására készíteti a szerzőt: a szándék (az akarás), hogy megfogalmazza a ki nem fejezhető, s a felismerés, hogy ismét kicsúszik, kicsúszott a keze közül, nem pusztán s nem is elsősorban az annyiszor hangoztatott nyelvi korlátok miatt.

Ennek az egységes ellentétnek a porázán vergődik minden alkotó, bárhogyan is igyekezzék kibújni alóla:

legyen *önelégtűt*, önhitt vagy magabiztos, bizonygassa csak hetykén, gögősen vagy kihívóan, hogy épp az a művészet, amit ő mível, ha tehát az övé összeférhetetlen mindazzal, amit fennkölt misztifikálók művészetnek tartanak, ez utóbbi csak annyit érdemel, hogy füttyüljenek rá, mert a mérce ő, s nem emez; bizonygassa csak indulatosan, vakmerően a maga igazát, hitesse el magával, harsogja túl a bensejében pusztító lemondást és belenyugvást, hogy bátorságot meríthessen további kitörési szándékokhoz és nagy akarásokhoz;

legyen *elégedetlen* örökös kísérletező, aki vagy hasadt egyéniségű, vagy csak önvédő s önigazoló ösztöne satnyult el, a szakadatlanul bugyogó érzelmi s értelmi kétkedés forrásait képtelen saját egyéniségének és képességének kanonizálásával irgalmatlanul betömni; legyen a torzók fáradhatatlan alkotója, álljon össze életműve töredékekből, legyen a sosemvolt konok keresője, az újabb és újabb önmaga elkeseredett kutatója s felfedője, meghasadt énje folytonos elvesztője és állhatatos újragyűrője; a bőrükből kibújni vágyók legkonokabbjai ők, a belenyugvást a váltópontok letörései jelzik, a két fellobbanás közötti parazsallás, a meghasonulás, a kifejezéssel való szakadatlan küzdés, maga az ismételt rácsöbbenés, hogy újra a körön belül mozognak;

legyen *kétkedő* óvatos, érje fel ésszel, hogy semmi sem biztos, semmi sem elég tökéletes ahhoz, hogy ne lehetne tökéletesebb, sem az övé, sem a másé; lássa be, hogy e mulandó világban oly ritkán ragadható meg a maradandó, s dobbal nem lehet verebet fogni, húzódjon vissza. s szerényen, feltűnés nélkül, lelkiismeretesen végezze dolgát, alkossa a műveket rendületlenül, megannyiszor mégis megkísérelve, illúzió nélkül, hogy egy csipetnyit megragadjon a tűnő pillanatból a maradandóságnak, néhány tétova kitörési kísérlet után még óvatosabban és konokabban idézze fel maga elé azt, amit tündöklőnek sejt, s az önbizalom óráiban, szemérmesen leplezett álmodozása közben ragadjon ismét elszántan tollat, hogy aztán a tündöklő álmot szertefoszlassa vele, s megint keserű szájjal hallgasson önmagáról s műveiről, ajka szögletében elnéző mosollyal be- s kifelé egyaránt.

S szemügyre vehetnénk megannyi típust, láthatnánk jól, hogy felfogásunkat igazolják, s m bizonyos, hogy e típusoktól a művészet minősége független. Tudjuk már, hogy a szándék, az akará s a művészi tevékenység egyik fontos mozgatója, ám sikerhez és sikertelenséghez egyaránt vezethet. Szándék nélkül azonban nincs sem siker, sem sikertelenség: szándék nélkül mű sem születik, se ilyen, se olyan.

Miért ír az ember?

Nyilvánvaló, hogy senkinek sem okozott túlságosan nagy meglepetés, hogy John Steinbeck amerikai író kapta az idei irodalmi Nobel-díjat, s ha mégis váratlanul ért valakit Steinbeck kitüntetése, ez csak annak tulajdonítható, hogy a hírneves író bizonyos értelemben már a múlthoz tartozik. Steinbecket már túlhaladták, a most Nobel-díjjal jutalmazott amerikai író az *Egerek és emberek* meg az *Érik a gyümölcs* című regényeivel emelkedett alkotóművészetének csúcspontjaira.

Steinbeck a két háború között szűkebb célkitűzésekért, társadalmi eszményekért harcoló írók közé tartozik, ahhoz a nemzedékhez, amelyek talán legjellegzetesebb, egyszersmind legpatekikusabb képviselője Traven, akitől Steinbeck — saját bevallása szerint — sokat tanult, s akit sokra becsült.

Kétségtelen, hogy a Svéd Tudományos Akadémia bizottsága nem tévedett, amikor Steinbeck személyében a szegények, elnyomottak, kizsákmányoltak humánus íróját jutalmazta meg. A bíráló bizottság talán nem is annyira Steinbeck műveinek kivételes értékét jutalmazta — mint Faulkner, Saint-John Perse, Andrić vagy Eliot esetében —, inkább az igazság gladiátorát tüntette ki. Hangsúlyozva az új Nobel-díjas író kiváló emberi erényeit, idézzük Steinbeck néhány mondatát, a Nobel-díj kiosztása előtt pár nappal adott interjújának részleteit, amelyeket a *Figaro Littéraire* november 3-i száma közölt.

— Miért ír az ember? Azért, mert olyan erő kényszeríti, amely nagyobb, mélyebbre hat minden oknál, ami arra késztené, hogy ne írjon. Olyan kényszer ez, ami féltetést az emberrel mindent, minden más dolgát, teendőjét. A körülmények hozzák ezt magukkal, a pillanat parancsoló szükséglete. Így történt velem, így írtam meg az *Érik a gyümölcsöt* is. Annak idején egy San Francisco-i újságnál dolgoztam. Riportot kellett írnom a Dust Bowl farmerjeiről. Riportot — nem könyvet... Amikor azután szembeálltam magamat ezekkel az emberekkel, nyomorukkal, rettegésükkel, reményeikkel, majd reménytelenségükkel, amikor láttam, hogy a tragédia, amely elől menekülnek, újabb tragédiákat okoz, s rájöttem, hogy mindebben nem a természet, hanem az emberek bűnösek, megfellebbeztem róla, hogy kiküldetésben vagyok, hogy rendelésre írok. Hozzáfogtam az *Érik a gyümölcs* megírásához... Az író szükségesnek érzi, hogy kimondja, amit érez, és ha valami

mélyen megrázza, képtelen uralkodni érzése fölött, különben nem is volna az, ami, nem volna író...

Az Egyesült Államokról így beszél:

— Sokkal több a lázadó szellem ennek az országnak a népében, mint gondolnánk, persze bizonyos fokú megalkuvás műhatatlanul megvan benne, hiszen egy tömegtermelésen alapuló civilizáció minden vívmányát élvezzi. A veszedelem azonban nem a tömegek megalkuvó szellemében van, hanem abban, hogy a megalkuvás szellemében rettegést lehet valakire kényszeríteni. Talán azért zárkoznak egyesek elefántcsont-toronyba, így menekülnek attól a veszélytől, hogy szomszédaik nemtetszését keltik föl, egyszerűen megszöknek hát előlük. Véleményem szerint sokkal egészségesebb szembenézni az emberekkel, és — kockázat ide, kockázat oda — megajándékozni őket bizalmunkkal.

Ha majd az embernek nem kell rettegnie...

Ez év március 15-én egy OAS-csoport, amelyet még Jacques Soustele fő kormányzó alakított 1955-ben, berontott az algériai kultúr munkások ülésére, a jelenlévők közül az udvarra vonszolt három algériát és három franciát, s ott mind a hatukat agyonlőtte. Az áldozatok között volt Mulud Faraun tanár és költő, Camus barátja, franciaországi diák, algériai hazafi, a nyugati kultúra nagy tisztelője. Mulud Faraun neve azóta gyakran jelenik meg a haladó szellemű francia lapokban, írásait nemcsak azért közlik, mert jók, hanem azért is, mert a franciákat büntudat és önvád gyöttri miatta.

Az algériai szabadságharc március 15-i áldozatának emlékét most egy könyv frissíti föl: az Editions du Seuil a közeljövőben kiadja Mulud Faraun naplóját. A *Le Figaro Littéraire* legutóbbi száma néhány részletet is közöl a naplóból. A naplóreszletekből nemcsak az derül ki, hogy Faraun ártatlanul halt meg, hanem az is kitűnik, hogy azok közé az algériai értelmiségiek közé tartozott, akik — erős erkölcsi egyéniségüknél fogva — pártatlanok tudtak maradni a sok üldözés közepette is, amelyeknek — népükkel együtt — ki voltak téve, egyike volt azoknak az embereknek, akik a gyűlölettel telített légkörben is meg tudták őrizni a gondolkodó ember fölényét.

Íme, mit jegyzett föl Mulud Faraun 1957. augusztus 30-án:

„Kezembe került egy propagandafüzet, a meluzi öldöklésről szól. A füzet a külföldi lapok cikkeinek kivonatait tartalmazza. Főhíborodással, elítélőleg írnak a borzalmas büntényről, a példátlan barbárságról, fanatizmusról, bestialitásról, s azokról, akik ezt a vérfürdőt rendezték. De kik rendezték? Igen, kik? A külföldi lapok a francia újságokban megjelent közlemények alapján írnak és... senkinek sincs bátorsága hozzá, hogy beismerje a gáztettet, és ez a felelősségvállalás alóli kibúvás bizonyítja, hogy az ember semmit sem változott, farkas maradt, vérszomjas ordas, pusztít, embereket kínoz, erőszakot alkalmaz, hogy ne kelljen rettegnie, csak hogy ő maga mentse az irháját. Ha majd az embernek egyszer nem kell félnie — újra rátalál igazi természetére. És most a XX. század emberei, úgy érzik, fölszabadulnak a retteges lidércnyomása alól. Élnek már és érzik is, hogy élnek. Nemcsak gondolkoznak. A tettek emberei eloltják az égő üszkőket, eltakarítják a romokat, és életüket is föláldozzák, hogy ezt meg-

tehessék. Az új világ szép lesz, szilárd és megbízható. Mit gondolnak önök, urak, a FLN soraiból, s mint vélekednek önök, a IV. köztársaság urai, az önök vérenek egy csöppje ér-e többet, vagy pedig az, amit naponta ontanak ki Algéria forró talajára?"

A 47-es csoport

Közvetlenül a háború után új folyóiratot indítottak a lerombolt Németország fiataljai. *Der Ruf* (Felhívás) volt a címe. Nem soká élt, már 1947-ben betiltották az amerikaiak, mert a lap nagyon is demokrata módon élt a demokratikus jogokkal. Nyomban ezután fölmerült az az elgondolás, hogy a régi helyett új folyóiratot alapítsanak, címe is volt már: *Der Skorpion*. Amikor azonban a munkatársak első megbeszélésükre gyűltek össze, Hans Werner Richter, a főszerkesztő — a *Legyőzöttek* későbbi írója —, közölte velük, hogy lapalapítási kérvényüket visszautasították. De hogy az összeövetel ne vesszen kárba, a jelenlévők mindannyian fölolvasták írásukat, amelyet a *Der Skorpion* első számában akartak megjelentetni. A felolvasást élénk, termékeny vita követte, ezután úgy határoztak, hogy a csoport tagjai ezután is összejönnének, és — hogy a dolognak némi formai jellege is legyen — nevet is adtak önmaguknak: 47-es csoport. A munkatársak — elsősorban Hans Werner Richter igyekezete révén — betartották fogadalmukat, évente legalább egyszer összejöttek, felolvasták munkáikat, vitatkoztak, elmondották tapasztalataikat, tájékoztatták egymást az új irodalmi jelenségekről és nevekről, s maguk közé fogadtak mindenkit, akit maguk közé tartozónak vélték, aki fölfrissíthette és megfiatalíthatta a csoportot.

Munkájuk szemmel látható és kézzelfogható eredménye az *Almanach der Gruppe 47, 1947—1962*. A Rowohlt Verlag kiadásában jelenik meg a napokban. A könyvről és kiadásának hátteréről Walter Jens, a csoport tagja tájékoztat bennünket a *Die Zeit* legutóbbi számában. A bevezetőben hangsúlyozza a csoport jelentőségét, megállapítja, hogy az irodalmi központtól megfosztott Németországban minden jelentős törekvést, irányzatot maga köré gyűjtött. A csoport fejlődése a háború utáni német irodalom fejlődése.

„Kezdetben politikai, publicisztikai jellege volt, s mögötte a szocialista Európa és a július 20-i Németország állt mint eszménykép — írja Hans Werner Eichler. — Kiderült azonban — gondolkunk csak a lap betiltására —, hogy a jobb világba vetett hit csak utópista álmódoszás volt. A publicisták írökká lettek, mert az ifjú Németországot is, amely a forradalmi célok és a széles európai látóhatár közepette született, irodalmi térre utasították, taszították, vagy — ki tudja — lemondással teli erőtlenségében maga indult el ezen az úton”.

A csoport kezdetben meglehetősen zárkózott volt, és szigorúan tartotta magát elsődleges irányelveihez: leszámolni a múlttal, megtisztulni a letűnt korszak hazugságaitól, igazságra törekedni a kendőző irodalmi eszközök nélkül. 1950 után azonban új emberek csatlakoztak a csoporthoz: Ilse Eichinger, Paul Celan. Ingeborg Bachmann, Heinrich Böll, akik a csoportban is meg az egész német irodalomban új törekvésekkel jelentkeztek. Éppen az ellenkezőjét akarták annak, amit a csoport a kezdeti lendületben kerülni igyekezett, sőt maga is bélyegzett: gondot fordítottak a

formára, a kifejezések gazdagságára, kifinomult voltára. A csoport tudott alkalmazkodni az új áramlatokhoz és igényekhez — éppen ebben rejlik az ereje. Ma már — az említetteken kívül — a csoporthoz tartozik Hans Magnus Enzenberger, Günther Grass, Uwe Johnson, von Cramer, Schnurre, Höllerer, Alfred Andersch, Günther Lenz — mindazok, akik a modern német irodalom reménysegei és erőt adó tartalékai.

Új Kerouac

Jack Kerouac, az amerikai beatnikiek fő-fő képviselője és éppen ezért a kritika igen gyakori célpontja, a jelek szerint a közeljövőben a „hivatalos” irodalom békésebb vizeire evez. Legalábbis erre következtetnek mindazok, akik legújabb könyvét méltatják. *Big Sur* a könyv címe. A *Big Sur* egy kaliforniai tengerparti nyaralóhely neve, s ebből mindjárt azt is megállapíthatjuk, hogy Kerouac új könyve — akárcsak eddigi regényei — tétlen utazgatásról szól, szenzuális naplopásról. Ezt állapítja meg a *Saturday Review* legújabb számában közölt bírálat is, s erre következtethetünk a könyv tartalmából is, melyet a folyóirat röviden ismertet.

A regény hőse — akiben nem nehéz ráismerni az íróra — valahonnan valahova megy, s közben — mint mindig az ilyenfajta beatniki úton — csak a legközelebbi, a legeslegközelebbi célt tűzi maga elé. Ez esetben *Big Sur* a cél, ott is egy magányos kunyhó, ahol a regény hőse szeretőjével együtt meghúzódhat. Rövid idő múltán azonban San Franciscóba teszi át székhelyét a regényhős, de csak azért, hogy barátaival együtt visszatérjen a tengerparti házikóba. Azután ismét San Franciscóba megy, majd — nyugtalansággal és szórakozási vágygal tele — újfent visszatér a parti kunyhóba. Az utazgatások leírása tele van remek párbeszédekkel, szexuális szenzációk és nagy ivászatok rajzaival, mindazzal, ami a beatnikiek életét változtatossá, felelőtlené, édesé, derűssé teszi.

A *Big Sur* abban különbözik Kerouac korábbi könyveitől, hogy a regény hőse másképpen éli át, másképpen reagál az eseményekre. Az élményeket már nem élvezti olyan mértékben, mint korábban, hiszen ő maga sem az már, aki hajdan volt: negyvenéves. Rá kellett jönnie, hogy nem tekintheti többé önmagát a nemi csaták nagy hősenek, rádöbben, hogy szereti édesanyját meg a macskáját, hogy a kóborlás már nem olyan nagy élvezet, és a sok gyaloglás tyúkszemeket tör a lábán, hogy a kényelmes ágy jót tesz a derekának, és legjobb barátja halála fájdalmat okoz neki. Kétségtelenül megöregedett. Védkezik ugyan, ki akar bújni bőréből, de már ragaszkodik az új szerephez is, szeretné, ha felnőne, de ugyanakkor gyermek maradna, és ezeknek a vágyaknak az ellentmondása — állapítja meg a kritikus — kimondottan megható. Az ellentmondás új értéket ad Kerouac prózájának, új síkra lendíti, holott korábban csak egy lelkiállapot egyik rögzítése volt. A *Big Sur* először tekint erre a lelkiállapotról bíráló szemmel, és éppen ez tetszik a kritikának. Vagy talán azért tetszik, mert ez a mindenképpen eredeti tehetség bizonyos mértékben cserbenhagyta csökönnyös ideálját, amely megközelíthetetlen volt a polgári lélek számára.

Lexikonok, enciklopédiák halálára

Most jelent meg Párizsban a *Que sais-je?* (Mit tudok?) című sorozat ezredik kiadványa. A már könyvtárnyi sorozatot Paul Angoulvent szerkeszti és adja ki.

Az ezredik kötet megjelenése alkalmából az *Express* riportere meginterjúolta a sikeres könyvkiadót, aki kizárólag népszerű tudományos könyveket jelentet meg. Könyveit az egész világon fordítják és olvassák.

— Érthető — magyarázta az újságírónak Paul Angoulvent —, az emberek mindinkább specializálódnak, s ennél fogva mind nagyobb szükségét érzik, hogy gyarapítsák tudásukat. A kizárólag öncélú műveltség, a kulturáltság élvezete rég túlhaladott álláspontra. A jelenkor embere — szakember. Élő lexikonok nincsenek többé, ami pedig az igazi lexikonokat illeti, az ember valóban nem tudja, mit kezdjen a nagy, súlyos, drága, luxuskiadású kötetekkel, annál kevésbé, mert be sem férnek egy kis könyvszekrénybe. Ezenfelül nemzedékünk nem hisz már a dolgok változatlanosságában, időtálló voltukban, s az utánunk következő generációnak még annyi bizalma sincsen, mint a jelenleginek. És ha jól meggondoljuk, igazat kell nekik adnunk.

A hatalmas enciklopédiák, testes lexikonok helyett, amelyeknek már külsőalakja is a változatlanúságot sugározza — a Mit tudok? sorozat mozgalmas, kis formátumú, olcsó enciklopédiákból áll, amelyeknek egyre megújuló kiadványait szüntelenül ellenőrzi, kiegészíti, bővíti, változtatja a kiadó. Kezdetben sok nehézsége volt Paul Angoulvent-nak, meg kellett törnie a jeget, hogy az emberek a megszokott és rég ismert, hírneves lexikonok helyett az ő kiadványait vásárolják. Nem volt könnyű a szerzőknek megválasztása sem, mert Angoulvent amint — az időszerű események hatása alatt — kiválasztotta a legmegfelelőbb témát, nyomban ezután ki is adta a munkát a szakembereknek. Rövid határidőt tűzött ki, és pontosan megállapította a könyv terjedelmét, egy sem hosszabb, de rövidebb sem 128 oldalnál. Lassanként egész sereg gyors észjárású és gyors kezű szakíró gyűjtött maga köré, munkatársait leginkább az egyetemek és a minisztériumok szakemberei közül választotta. „Vezérkara” ma már gyorsan, zavartalanul, félreértések nélkül működik. A másik, az elsónél is nagyobb nehézség az előítéletek leküzdése volt. Az ilyenfajta könyvek iránt érdeklődő értelmiségiek ellenszenvvel fogadtak minden népszerűsítést és vulgarizálást, ahogyan azonban a sorozat könyvei egymás után megjelentek, a francia entellektüelek is rájöttek, hogy semmiképpen sem jelent hibát, színvonalsüllyedést, ha egy tárgykört egyszerű szavakkal, világos kifejezésekkel dolgoznak föl. Végül is a könyvsorozat a legszélesebb körökben lett népszerű, eddig tizennyolcmillió példány kelt el belőle Franciaországban. 400 művet pedig több nyelvre is lefordítottak. Egy-egy kiadvány minimális példányszáma 8 000, a könyvek azonban legtöbbször százezer, sőt annál nagyobb példányszámban hagyják el a sajtót.

Igen érdekes megnézni és megállapítani, milyen fajta szakönyveknek van a legnagyobb sikerük. Nehéz dönteni. Egyforma érdeklődésre talált például a lepkek életéről szóló lexikonoszerű kiadvány és a világűr, valamint az úrutazásokat ismertető szakönyv. Mégis vannak best sellerek ebben a sorozatban is, éspedig pszichoanalízis, a marxizmus és az egzisztencializmus tárgyköréből.

— Azok a könyvek a legkelendőbbek, amelyek olyan tárgyat dolgoznak föl, amiről az emberek a gimnáziumban nem tanulhattak — adta meg a dolgok magyarázatát Angoulvent.

Merész futás?

John Wain, a modern angol regényirodalom egyik legnagyobb reménysége, most harmincöt éves. Viszonylag fiatal kora ellenére olyan művet írt, amit az írók rendszerint életük végén szoktak megírni: most adta ki önéletrajzát.

Lassuk, milyen könyv, mit tartalmaz a *Sprightly Running* (Merész futás) című, 265 oldalas életrajz.

A *Times* irodalmi kritikusa szerint gyenge könyv, nemcsak avantgardista túlzásai miatt — ezt a bűnt a *Times* csak nehezen és ritkán tudja megbocsátani —, hanem elsősorban és ellenkezőleg túlságosan józansága, konzervatívizmusa és kispolgári szelleme miatt.

„A *Sprightly Running*ban John Wain közelebb került a századfordulóhoz, mint a XX. század második feléhez, közelebb áll Galsworthyhoz, Hugh Walpole-hoz, mint a modern Anglia ifjú bős embereihez.”

Az író így gyilatkozik az önéletrajzról:

— Kilencéves koromban meg a következő néhány esztendőben elsősorban kritikus író voltam. Lesújtónak találják ezt a beismerést? Bizonyára sokan a rovásomra írják, de nem azok, akik megértik az irodalom imaginatív természetét.

Wain önéletrajza — folytatja a *Times* kritikusa — teli van konvencionális és sablonos sekélyességekkel. A szokott és szokványos módon támadja a tanítókat és a szülőket („Mikor, ugyan mikor értik majd meg végre a szülők saját gyermekeiket?”), az újságírókat, politikusokat anélkül, hogy állításait példákkal világítaná meg. Eppen úgy általánosít, mint ahogyan az általa támadott újságírók.

A *Times* ezeket a példákat idézi:

„Mindenesetével bizonyíthatom, hogy az angol gyermekek még a harmincas években is abban a meggyőződésben cseperedtek föl, hogy a pszichoanalitikus gyógymodok csak sötét trefák.”

„A XVII. század nem ismerte a szemgyógyászat technikáját, viszont ez volt az egyetlen évszázad, amelyben Milton megírhatta *Elveszett paradicsomát*.”

A *Times* még jó néhány hasonló megállapítást idéz, és egyáltalán nem rejti véka alá rosszmájú kárörömét. A bírálat Samuel Johnson egy idézetével fejeződik be, amely arra utal, hogy Wain évek múltán alaposan megbánja majd, hogy ilyen fiatalon kiadta emlékiratait.

Vékony vörös vonal

James Jones első regényével (Innen az örökkévalóságig) tett szert hírnévre. Második műve, amelynek témáját a „civil” életből merítette, bukást jelentett. A tapasztalatokon okulva, Jones vissza is tért a katonai élet leírásához, s megírta *A Pisztooly* című rövid háborús regényét. A kritika ezt a könyvet is kedvezően fogadta, új ígéretnek tekintette, és nem is csalódott várakozásában. Jones új regénye, a *The Thin Red Line* (Vékony vörös vonal) újabb siker. A könyv most jelent meg Amerikában, és a

New York Times Book Review kedvező bírálatot közöl róla. A *The Thin Red Line* bizonyos mértékben párja az első Jones-regénynek, a csendes-óceáni csatákról, pontosabban a guadalcanali ütközetről, a nagy áldozatok árán kiharcolt győzelemről szól. A regénynek nincsen hőse, azaz egy egész század a hőse, a Company C for Charlie.

Jones — a katonák hétköznapjainak mesterei leírója — nyomon követi ezt a századot, velük együtt száll partra, velük együtt szerzi meg első tapasztalatait, velük együtt ismeri meg a dzsungel légkörét, a maga bőrén érza a végtelen esők, a sár gyötrelmeit, velük együtt rohamoz a „Táncoló elefánt” ellen — így nevezte el egy amerikai hadnagy azt a dombot, amelyet a japánok megerősítettek. Lehangoló, sötét tehát a katonák sorsa, lemondással törődnek bele, de mégis mindegyikük megőrzi egyéniségét. A század első parancsnoka. Stein kapitány, szenved, amikor látnia kell, hogyan hullanak el emberei céltalanul, haszontalanul. Wesh őrmester, a sorkatonaság szellemének képviselője, belenyugvással fogadja azt a tényt, hogy a háború a „magántulajdon” kérdése, Bell pedig, aki közvetlenül a Pearl Harbour-i támadás előtt mondott le rangjáról, mert talán túlságosan szerette feleségét, a modern hadviselésben a különben is torz szexuális perverziók további eltorzítását látja. A Company C for Charlie — tekintet nélkül az itt röviden elmondott jellembeli különbségekre, amelyeket Jones pompásan fest meg — kifejezetten kollektív tapasztalatot sugároz. Az emberek a maguk érzéseit viszik a csaták borzalmaiba, de mindannyiukon erőt vesz a gyilkolás mámora, ami rettegeést, a gyávaság okozta első letörést követi — s a katonákból veteránok lesznek.

A Vékony vörös vonal így szélesedik a csaták, a háborúk nagy látomásává, és naturalista részletei mellett, amelyek Jonest általában jellemzik, korunk sötét heroizmusának pátozát sugározza.

Irodalmi tanulmány Karl Mayról

A *Die Akzente* című német folyóirat Volker Klotz irodalomtörténész terjedelmes tanulmányát közli. A nemcsak terjedelmes, de terjedelmes írás főleg tárgyával vonja magára a figyelmet. Klotz olyan témát választott, amilyennel ambiciózus tudós nem szívesen foglalkozik. A tanulmány tárgya — Karl May, több nemzedék ifjúságának legkedvesebb írója. Az ifjak írója volt Karl May, a fiataloké, akik azonban, felnőtte érve, bizonyára mosolyogtak hajdani kedves olvasmányaikon. Klotz azonban komoly pedantériával elemzi Karl May munkásságát. Megállapítja, hogy May szórakoztató regényei a térben játszódnak le, szemben az időben történő regényekkel, az úgynevezett nemzedék-regényekkel. Megállapítja azt is, hogy Karl May legjobb művei az egzotikus utleírások, amelyek szerfölött közel állnak a középkori lovagregényekhez, majd hozzát teszi, hogy Karl May hősei nem meghatározott céllal utazgatnak, az útírányt az események, találkozások, fölmerülő akadályok szabják meg. Igen érdekes megállapításokra bukkanunk a tanulmánynak abban a fejezetében is, amely Karl May tájleírásairól szól. Minden May-regény földrajzilag alacsonyan fekvő területen kezdődik, és a kibontakozással együtt emelkedik a cselekmény helyének tengerszint fölötti magassága is, s

a cselekmény is meg a kapaszkodás is a csúcson ér véget, ily módon jelképezve a regény hősének emelkedését a győzelemig. A tájnak egyébként is jelképes értelme van Karl May írásában: a kellemetlen események pusztá, zord tájakon történnek, viszont minden derűs történetes kies vidéken játszódik le.

Klotz részletesen elemzi Karl May regényének hőseit is, alapos jellemrajzot ad Kara ben Nemziről, a keleti történetek hőséről és Old Shatterhandról, a nagy vadnyugat nagy férfijáról. A Karl May-hősöknek pompás testalkatuk van, okosak, becsületesek, függetlenek a polgári társadalomtól. Ugyyszólván csalahatlanok, s ha egyedül, magukban volnának, semmi baj nem érhetné őket. Az olvasó szerencséjére azonban vannak kísérőik, híveik, akik ügyetlenségükkel és meggondolatlanságukkal előidézik a bonyodalmakat, ezeket azután a hős oldja meg. A mellékszereplőkne kegyébként más feladatuk is van: közepes értelemre valló kérdéseikkel arra készítetik a hőst, hogy elmondja terveit, véleményét, tehát mindazt, amit az olvasónak is tudnia kell. Mert az olvasó csak a külsőségekből meg a párbeszédéből értesülhet a dolgok, az események rugóiról. Karl May regényeinek egyik legfontosabb jellemzője ugyanis az, hogy a szereplők külseje határozza meg jellemüket. A görbe orrú emberek csalafintak és durvák, a hosszú orrúak jóságosak és derűsek, s így, a külső jellemvonások bájos szimbolikájában ütközik össze a fekete a fehérrel, a becsületes a becstelennel, az erkölcs a gonosszal. Karl May — öregségében — azt állította, hogy regényei — kalandos tartalmuk ellenére — etikai alapon állnak. Szerencsére nem egészen így áll a helyzet, a regények — etikai programjuk ellenére — igen olvasmányos kalandregények.

Szettek és püspökök

Két könyv jelent meg Amerikában, két kordokumentum. Az egyiket John Steinbeck írta és *Travels with Charley* a címe, a másik: *James Agee levelei Flye atyához (The Letters of James Agee to Father Flye)*.

Steinbeck az Egyesült Államokban tett utazásáról számol be. Azért járta be az államokat, hogy lássa, mennyit és hogyan változtak az alatt a húsz év alatt, amíg ő az ország leírásával foglalkozott. Egy lakókocsivá átalakított teherautón, kis francia pudlira — a cimben említett Charley — társaságában utazott.

Mindaz, amit látott és amit megállapított — mondja a könyv bírálója —, nem túlságosan érdekes, nem is meglepő: csökkent a különbség az államok között, a tájszólások eltűnőben vannak, és — noha Steinbeck a legutóbbi elnökválasztás idején járta az országot — egyre csökken az átlagember érdeklődése a közügyek iránt.

— Mit ér egy ember véleménye, ha tudatlan? — mondotta Steinbecknek egy újangliai farmer. — Nagypán azt is tudta, hány fűrtből áll a mindenható szakála, én meg még azt sem tudom, mi történt tegnap, honnan tudnám hát, mi lesz holnap. Még abban sem vagyok biztos, hogy van-e valaki, aki ezt tudja. Nekünk nincs módunk rá, hogy gondolkozzunk a dolgokon.

Ilyen és hasonló beszélgetések — amelyeknek rögzítéséhez Steinbeck mesterien ért — a könyv legnagyobb értékei, az író

következtetései azonban meglehetősen banálisak — állapítja meg a kritika.

Sokkal érdekesebbnek látszik James Agee könyve, noha az írás nem azért született, hogy közvétegyék. A könyv ugyanis kizárólag a szerző (a *The Morning Watch* és a *Let Us Praise Famous Men* írója) leveleit tartalmazza, amelyeket egy Flye nevű lelkészhez, hajdani tanárához és félig-meddig apahelyetteséhez intézett. Az első levél 1925-ben kelt, amikor Agee még csak 16 éves volt. Az utolsó levelet egy nappal a halála előtt, 1955. május 11-én írta Agee.

Azért jelentősek ezek a levelek — állapítja meg a kritika —, mert minden eredetiségük mellett is egy tipikus amerikai problémát fejeznek ki: a belső elhivatottság (Agee esetében az irodalom) és a társadalmi imperativus (ez esetben az újságíró és a filmíró karrierje) küzdelmét. Agee egyik levelében a művészeket szentekre és püspökökre osztja. A szentek alatt nyilvánvalóan azokat érti, akiknek maguknak kell megtalálniuk a megváltást, a püspökök meg olyan emberfajta képviselnek, akik a fennálló rendszer egyszerű szócsovei. E szerint a terminológia szerint Agee szent, de életének jó részét püspökként volt kénytelen leélni.

— Ennek a szembenállásnak az eredménye homlokegyenest ellenkezik Agee reménységeivel — állapítja meg a kritika. — Befejezett művei közepes értékűek, írói jelentősége azonban egyre növekszik, amióta — halála után — megjelentek befejezetlenül maradt, főredékes alkotásai, közöttük egy újságírói stílusban megírt regény és most a levelek, egy intelligens és ideges, zavart, modern egyéniség vívódásának kifejezői.

Az új 902-esek: a 34-esek

A *Monat* legutóbbi számának oldalait harminc éven aluli írók művei töltik ki. A cikkek, elbeszélések, versek és beszámolók alatt 36 új vagy csaknem új név áll, és az írások kivétel nélkül az időszerűség jegyében születtek, amire a *Monat* egyébként is nagy gondot fordít, méghozzá jelentős sikerrel.

A legszámottevőbb írás a sok közül kétségtelenül Hans-Christian Kirsch *Jahrgang 34* (34-es évfolyam) című cikke. Hans-Christian Kirsch nemrégiben regényt írt *Mit Haut und Haar* (Szőröstül-bőröstül) címmel. Az új német nemzedékről szól a könyv, a cikk is ezt a témát dolgozza föl. Hans-Christian Kirsch első-sorban azt szögezi le ebben a cikkben, hogy az 1934-ben született nemetek között nem képez nagy különbséget társadalmi helyzetük és szerepük, sem egyéni vagy kollektív tapasztalatuk. Egy fiatal munkás és egy egyetemi hallgató könnyűszerrel megértik egymást, ha kiderül, hogy például mind a ketten „bokorgrással” kerültek — átszótktek — a határ innenső oldalára, s mindkettőjüket apák nemzedékének kudarcra gyöttri. Noha Hitler hatalomrajtásának esztendejében jöttek a világra, úgy érzik, hogy ők is részesei ennek a balsikernek, mert pusztá létükkel és jelenlétükkel is igazolták a fasiszta rendszer életjogát, annál is inkább, mivel ők maguk, létük gátolta az apákat, hogy szembeszálljanak a hitlerizmussal. Ezek a fiatalok életük első tíz évét az otthon védelmező légkörben élték le, képzeletük még a bombázásoknak is bizonyos regényes fényt kölcsönzött, 1945-től kezdődően azonban az akkor 11 éves gyerekek szembetalálták magukat az ember-

telenséggel, a durvasággal, a halállal, a rémülettel, az éhséggel. A szülői tekintély és enkölcös világa romokban hevert, és ez a nemzedék minden más generációnál mohóbban kereste a kiutat a zűrzavarból, a demokrácia és az internacionalizmus felé. Viszont pusztán a létért kellett küzdenie, megkeresni a mindennapi betéví falatot, és amikor az ötvenes években bekövetkezett a fordulat, a nyugatnémet „gazdasági csoda”, a 34-es nemzedék sokkal győtrőbb életéhséget érzett, mintsem hogy harcolhatott volna az ellen a politika ellen, amely ezt a jólétet megteremtette: a Kelet és a Nyugat közötti helyzet kiéleződése és a szembenálló felek arconalának mozdulatlaná dermedése ellen.

— Kétségtelen tény — mondja Kirsch —, hogy ez a nemzedék, legalábbis nagy többsége az alkalmazkodás mellett döntött, mert mindenáron sikert akart elérni egy olyan rendszerben, amely mindenkinek sikert ígért. Az alkalmazkodás azonban keserű szájját hagyott maga után.

- Eladtam magamat.
- Drágán adtam el magamat.
- Eladtak.
- Megvásároltak.

Igy beszél ennek a nemzedéknek több tagja is — ilyen lemondó, sőt elkeseredett szavakkal jellemzik helyzetüket. Sóváran kaptak az alkalmon, hogy keressenek, és hogy keresetüket arra költseék, amitől kora ifjúságukban meg voltak fosztva. Amikor pedig beteltek vele, még többet akartak keresni, hogy megvásárolhassák a fényűzést, a whiskyt, az autót.

— Amit mások tudnak, mi már régen tudjuk! — így hangzik a 34-es nemzedék kimondottan cinikus jelszava, amelyből hiányzik a legfiatalabb generáció ártatlansága.

Az 1934-es nemzedék még jól emlékszik az éhségre, és bizonyos büntudat érzetével tekint a gazdagon terített asztalra, ezért keserű a szája íze — minden siker ellenére is.

Kirsch azonban úgy véli, hogy a 34-esek, az ő nemzedéke, abban a pillanatban, ha komoly veszély fenyegetné az egyéni szabadságot, össze tudja majd szedni az erejét, és határozottan sikereszál kijátszott és bemocskolt, de még élő eszményeiért.

TARTALOMMUTATÓ

Ács Károly / Máglya	1067
Sinkó Ervin / „A nemzet tsinosodása”	1087
Jonh Steinbeck / A nép vezére	1100
Gál László versei	1102
Tomislav Ladan / Ész és nem—ész között, avagy az irracionalizmus nimbusza	1108
Bányai János / A pillanat felépítése	1115
Bori Imre / A „semmi ágán”	1130
Milica Nikolić / Oszip Mandelstam	1139
Oszip Mandelstam versei	1143
Slobodan Miletic / Két halál egy délutánon	1146
Burány Nándor / „Vaj van a fejünkön”?	1152
Saffer Pál / Egy barbár jазig levele a művelt Pannóniába	1163
Major Nándor / Körök a homokban	1175
Krónika	

IRODALMI, MŰVESZETI, TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓ-
IRAT. 1962. DECEMBER. KIADJA A FÓRUM LAPKIADÓ
VÁLLALAT. — SZERKESZTŐSÉG ÉS KIADÓHIVATAL:
NOVISZÁD, VOJVODE MIŠICA 1. — SZERKESZTŐSÉGI FO-
GADÓÓRÁK: MINDENNAP 10—12-ig. — KÉZIRATOKAT NEM
ÖRZÜNK MEG ÉS NEM ADUNK VISSZA. — ELŐFIZETÉSI
DÍJ: BELFÖLDÖN EGY ÉVRE 1000. FELÉVRE 500, EGYES
SZÁM ÁRA 100 DINÁR; KÜLFÖLDRE EGY ÉVRE 1400, FELÉVRE
700 DINÁR. KÜLFÖLDÖN EGY ÉVRE 2,33 DOLLÁR. FELÉVRE
1,17 DOLLÁR. — KÉSZÜLT A FÓRUM NYOMDÁBAN NOVI-
SZÁDON.

1111

észet társadalomtudomány irodalom művészet társadalomtudomány irodalom művészet társadalomtudomány irod